

Keyifli Okumalar Dileriz

Binlerce kategoride milyonlarca PDF e-kitap, ders kitapları, dergiler ve romanlara platformumuz üzerinden ücretsiz ulaşabilirsiniz.

RESMİ WEB SİTEMİZ

<https://rantey.org>

Yedek ve Duyuru Kanallarımız

Sitemize erişim engeli gelmesi veya adres değişikliği durumunda aşağıdaki kanallardan güncel giriş adresine erişebilirsiniz:

- Telegram: <https://t.me/birkitapbir>
- WhatsApp Kanalımız : <https://whatsapp.com/channel/0029VbDHv8uE50Us4lvMoc0Y>

sarıkamış

Köprülülü Şerif (İlden)

Yayına Hazırlayan: Sami Önal

TÜRKİYE BANKASI

Ücretsiz PDF Kitap Arşivi <https://rantey.org>

7

ŞERİF İLDEN
SARIKAMIŞ
KUŞATMA MANEVRASI VE MEYDAN SAVAŞI

YAYINA İLAZIRLAYAN
SAMİ ÖNAL

© TÜRKİYE İŞ BANKASI KÜLTÜR YAYINLARI, 1999
Sertifika No: 11213

GÖRSEL YÖNETMEN
BİROL BAYRAM

DÜZELTMEN
EMİN KARACA

GRAFİK TASARIM UYGULAMA
TÜRKİYE İŞ BANKASI KÜLTÜR YAYINLARI

1. BASKI: OCAK 1999
7. BASKI: NİSAN 2011

ISBN 978-975-458-148-5

BASKI
YAYLACIK MATBAACILIK
LİTROS YOLU FATİH SANAYİ SİTESİ NO: 12/197-203
TOPKAPI İSTANBUL (0212) 612 58 60
Sertifika No: 11931

Bu kitabın tüm yayın hakları saklıdır.
Tanıtım amacıyla, kaynak göstermek şartıyla yapılacak kısa alıntılar dışında gerek
metin, gerek görsel malzeme hiçbir yolla yayınevinden izin alınmadan
çoğaltılamaz, yayımlanamaz ve dağıtılamaz.

TÜRKİYE İŞ BANKASI KÜLTÜR YAYINLARI
İSTİKLAL CADDESİ, MEŞELİK SOKAK NO: 2/4 BEYOĞLU 34433 İSTANBUL
Tel. (0212) 252 39 91
Fax. (0212) 252 39 95

Ücretsiz PDF Kitap İndirici: <https://rantey.org>

BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞI BAŞLANGICINDA
3. ORDU

sarıkamış

KUŞATMA MANEVRASI VE MEYDAN SAVAŞI

Emk. Kur. Yarbay Köprülülü Şerif (İlden)

Yayına Hazırlayan Sami Önal

İçindekiler

Kurmay Yarbay Şerif Bey ve Eseri – Sami Önal	vii
<i>Bir Günün Fıkrası</i> ’ndan – Falih Rıfkı Atay	xi
Önsöz – Şerif İlden	xiii

SARIKAMIŞ

Bir Cevap	3
Yollar	6
Savaş bölgesi hakkında düşünceler	7
Orduyu Gençleştirme Sorunu	10
Yeni Çalışma Biçimi ve Hakim Olan Düşünce	13
Genel Seferberliğe Doğru	18
Seferberlik	21
Üçüncü Ordu’nun toplanması	25
Bir anı	31
Yığınak Başlangıcından Rusların Sınır Tecavüzüne Dek Geçen Olaylar	33
Savaş Başlangıcı	43
Üçüncü Ordu Komutanlığı’nın savaş planı	45
Toplanma ve Savaş Planının Stratejik Değeri Ne idi?	51
Rusların Saldırısı	55
Saldırı	56
İstanbul’un Müdahalesi ve Savaş Planında Değişiklik	64
Savaştan önceki günler	69
Köprüköy Savaşı	75
11’inci Kolordu’dan bir subayın öyküsü	77
Köprüköy Savaşı’na Ait Ordu Emirleri ve Bunların Pratik Değeri	81
1914’te Başkomutanlık Vekâleti	104
Köprüköy Savaşı’ndan Sonra	110
İsteğe Bağlı Geri Çekilmeden Sonra	129
Ahmet Fevzi Paşa Niçin Emekli Edildi?	134

Saldırı ve Kuşatma Projeleri	139
Bu kuşatma manevrası hakkında genel bilgi	153
Harekatin Oluş Biçimi	161
Aras Vadisi'nde Neler Oluyor?	171
Stange Bey Müfrezesi	172
10'uncu Kolordu Ne Âlemde?	209
Bizim son günümüz	227
Bitiriş ve Karar	233
Yok olan ordu	233
 ALBÜM	 241
 DİZİN	 259
 HARİTALAR	 271
1. Sarıkamış Harekatı 12 Aralık 1914 Vaziyeti	
2. 30 Eylül 1914'e Doğru İki Tarafın Hudut Mıntıkasındaki Durumu	
3. Sarıkamış Harekâtı	
4. Sarıkamış Harekâtı'nın Nasıl Yapılması Gerektiğini Gösteren Kroki	

Kurmay Yarbay Şerif Bey ve Eseri

Gözlerimi savaş öykülerinin anlatıldığı bir bölgede açtım. Çocukluğumun Oltu'sunda hep 93 Harbi, Enver Paşa'nın Sarıkamış Harekâtı ve Türk-Ermeni çatışmalarından söz edilir, Avrupa'da sürüp giden İkinci Dünya Savaşı haberleri ilçe halkevindeki radyodan dinlenirdi. Ortam bu tür öykülerin anlatılmasına çok uygundu. O günün yaşlıları genellikle 93 Harbi yıllarında doğmuş, Birinci Dünya Savaşı ile Türk-Ermeni çatışmalarının acılarını günü gününe yaşamış kişilerdi. Örneğin dedem Ali Ağa, Ödük'teki Ermeni silah depolarına baskın yapan milislerden, annemin babası İsmail Ağa da Şark Cephesi Süvari Bölüğü erlerindendiler. Babam ise o sıralarda Trakya'da ikinci askerliğini yapıyordu. Ortam böyle olunca biz çocuklara da savaş anısı ve öyküleri dinlemek kalıyordu. Bu nedenle hâlâ belleğimde 93 Harbi'nde Ruslar tarafından öldürülerek Kars Çayı'na atılan Osmanlı askerlerinin su yüzüne vuran dalfesleri, Allahüekber ve Soğanlı Dağları'nda donarak ölen Enver Paşa ordusu askerlerinin sırt çantalarından yiyecek olarak çıkan birer avuç kavrulmuş arpa ve Erzurum'un ova köylerinde camilere doldurularak üzerlerine gazyağı dökülüp Ermenilerce yakılan köylülerin öyküleri vardır. Bu tür olaylar artık geçmişte kalmıştır. Bunları ısıtıp ısıtıp yeniden ortaya sürerek kabuk bağlamış eski yaraları kaşımanın anlamı yok. Ancak günümüzdeki gelişmeleri değerlendirirken geçmişte yaşanan acı olayları da unutmamak gerekiyor.

Enver Paşa'nın Sarıkamış Harekâtı'nı tarih kitaplarımız bir trajedi olarak nitelendirir. Gerçekten de seksen bin insanımızın boşu boşuna ölüp gittiği bu harekât bir trajedidir. Ben,

yukarıda da sözünü ettiğim gibi bu trajedinin sahnelendiği bölgenin çocuğuyum. Allahüekber Dağları'nda donarak ölen askerlerimizin iskeletlerinin uzaktan çalı çırpı gibi görüldüğünü 50-55 yıl öncesinden çok iyi anımsarım. Bu görüntüyü rahmetli Orgeneral Refik Tulga 1963'te 3'üncü Ordu Komutanı iken değiştirmiş, toplattığı kemikleri toplu bir mezara gömdürerek oraya bir anıt diktirmişti.

Sarıkamış trajedisinden doğrudan doğruya veya dolaylı olarak söz eden birçok kitap var. Ancak bunların en çarpıcı olanı bence Kurmay Yarbay Köprülülü Şerif (İlden) Bey'in elinizdeki kitabıdır. 9'uncu Kolordu Komutanı İhsan Paşa ile 29'uncu Tümen Komutanı Albay Arif Bey'in kitapları da yabana atılamaz. Bunlar Latin harfleriyle de yayımlanmış, geniş okuyucu kitlelerine ulaşmıştır. Şerif Bey'in kitabı ise ilk kez yeni yazıya çevriliyor. Daha önceki yıllarda bazı çevirme girişimlerinin olduğunu, kitapta yer alan –özellikle Enver Paşa'ya yönelik– ağır eleştiriler yüzünden bu girişimin ertelendiğini duymuştum. Kitabı yirmi yıl ara ile yeniden okuyunca yeni harflere çevirmekte kendimce hiçbir sakınca görmedim. Eleştiriler geçmişte kalmış, seksen yıl önceki sıcaklığını çoktan yitirmişti. Şerif Bey eleştirirken belki duygusal davranıyordu. Fakat onun da kendine göre haklı nedenleri vardı. Bir defa o, Enver Paşa'dan daha yaşlı, mezuniyet yılı bakımından daha eski idi. Ama rütbece öne geçen Enver Paşa, geride kalan Şerif Bey'di. Üstelik Şerif Bey 1918 yılı başlarında Sibiry'a'daki esaretinden kurtulup ülkeye döndükten iki ay sonra Enver Paşa tarafından emekli edilmişti. Tüm bu olumsuzluklar bir araya gelince kuşkusuz ki Şerif Bey'den yazdığı kitapta Enver Paşa'yı göklere çıkarması beklenemezdi. Ancak eleştiriler biraz daha yumuşak olabilirdi.

Şerif Bey, 24 Şubat 1877'de bugün Makedonya sınırları içinde kalan Köprülü'de doğdu. Babası Hüseyin Avni Bey, Üsküp Düyun-u Umumiyesi'nde memurdu. Şerif Bey sırasıyla 1891'de Manastır Askeri Rüştıyesi'ni, 1895'te İstanbul Topçu Harbiyesi'ni bitirdi. Aynı yıl üsteğmen rütbesiyle Harp Akademisi'ne girdi. 1 Mayıs 1904'te kurmay yüzbaşı rütbesiyle

Kafkasya Hudut 13'üncü Mıntıka Komiserliği'ne, 26 Mart 1907'de binbaşı rütbesiyle Erzincan Harbiye Mektebi topoğrafya öğretmenliğine atandı. İkinci Meşrutiyet'in (1908) ila-nından önce Genelkurmay Merkez Şubesi'nde görevlendiril-di. 12 Ocak 1909'da Belgrad Ataşemiliterliği'ne, 5 Eylül 1912'de Genelkurmay 4'üncü Şube Müdürlüğü'ne getirildi. Balkan Savaşı çıkınca Batı Ordusu Kurmay Başkanlığı 2'nci şubede görevlendirildi. 1913'te Batı Ordusu'ndan gelen su-bayların kayıt ve tescilleri için oluşturulan komisyonun baş-kanlığını yaptı. 8 Ocak 1914'te Erzurum'daki 9'uncu Kolor-du Kurmay Başkanlığı'na atandı. Birinci Dünya Savaşı'na bu görevdeyken katıldı. 29 Ocak 1915'te Sarıkamış Cephesi'nde Ruslara esir oldu. Sibirya'daki esaret hayatı üç yıl sürdü. 1918 yılı ocak ayında İstanbul'a kaçarak Teşkilat-ı Mahsu-sa'da görev aldı. 31 Mart 1918'de emekli edildi.

Şerif Bey'i 1923'ten sonra diplomatik görevlerde görüyo-ruz. 1923'te Afganistan Ataşemiliteri, 1924'te Batum Şehben-deri, yine aynı yıl Selanik Şehbenderi, 1927'de Halep Konso-losu, 1929'da Dışişleri Bakanlığı İstihbarat Müdürü, 1930'da Hamburg Konsolosu olmuştur. 10 Aralık 1933'te birinci sınıf konsolos olarak merkeze alınan Şerif Bey 1934'te de istihba-rat şubesinde başkonsolosluğa yükseltilmiştir.

Şerif Bey başkonsolosluk görevindeyken 8 Şubat 1935'te beşinci dönem Kastamonu Milletvekili olarak TBMM'ye gir-miş, bu görevi 1939 yılına dek, bir dönem sürmüştür.

Merhum İlden'in 1939'dan sonraki yaşamı üzerine ne yazık ki herhangi bir bilgi edinemedik. Silahlı Kuvvetler'de-ki kişisel dosyasından ve TBMM albümlerinden üç çocuğu-nun olduğunu, Almanca, Fransızca, Rusça ve Sırpça bildiği-ni saptadık. Ancak tüm çabalarımıza karşılık çocukları, to-runları ve ölüm tarihi ile ilgili hiçbir bilgiye ulaşamadık. Bu konuda yeni bilgiler edinebilirsek kitabın daha sonraki bas-kılarında belirtiriz.

Sarıkamış, yukarıda da sözünü ettiğim gibi yeni yazıyla ilk kez yayımlanıyor. Kitaba epey emek verdim. Özellikle yer ad-ları –o bölgenin insanı olduğum halde– beni çok uğraştırdı.

Arap harfleriyle yazılan yabancı sözcüklerin Latin harflerine çevrilirken nasıl güçlükler doğurduğunu Osmanlıca bilen okuyucular çok iyi anlarlar. Kitabı çevirirken zorunluluk olmadıkça diline dokunmadım. Türkçeleştirdiğim sözcüklerin çoğu belli başlı sözlüklerde bile bulunmayan türdendi.

Bu kitabı Osmanlıca bilmeyen ama yakın tarihimize ilgi duyan okuyucuların severek okuyacaklarından kuşku yok. Çünkü Sarıkamış, harp tarihimizin ders alınacak bir dönemi ni gözler önüne seriyor. Yeter ki bu kitap önyargılı olarak okunmasın, insanların iyiliklerinin yanında kötülüklerinin de var olabileceğini akla getirsin.

Kadıköy, 21 Temmuz 1998

SAMİ ÖNAL

“... Bugün, o hataların yıktığı memleketin harap ve türab enkazı üstünde, bize biraz hürriyet kazandırmak ve yalnız Anadolu ile İstanbul’u ve Edirne’yi kurtarmak için çarpışan Mustafa Kemal Paşa, Doğu Anadolu harap olmamış olsaydı ve eğer yalnız kumandan hatası yüzünden ölüp giden Türkler sağ olsaydılar bugün Yunanlıları denize dökmüş olacaktı. Şimdi Mustafa Kemal Paşa, Hafız Hakkı’nın muhterem mezarı ile arkadaşı Enver Paşa’nın ara sıra Doğu Anadolu harabeleri arkasından beliren hayaletine karşı yumruklarını sıkıp sorsa ve dese ki: “Dostlar, siz ne yaptınız? Türklerin yaşamak ve ölmek için vatana lazım oldukları gün bugündür. Doğu Anadolu’yu aradık taradık, o enkaz arasında bir insan ve bir iskelet çıkıyor. Bu kemik olan kahramanlar, bugün hürriyet ve namus için dövüşeceklerdi. Şu hürriyet ve namus mücahedesinde birisinin bile ölmesine güç razı olduğumuz o ordularca Türk’e nasıl kıydın?”

FALİH RIFKI

Sarıkamış'ı vukuatından yedi yıl sonra "Akşam" gazetesine tefrika ettirdim. Daha sonra kitap şeklinde bastırıverdim. Bu kitap Mondros Mütarekesi'nden önce bu memlekette yayımlanamazdı. Mütarekeden sonra ise esir subaylarımızın dönüşlerini beklemeyi tercih ettim. Ancak bu sayededir ki cinayetin bazı gizli izlerini bulup öğrenmek kabil oldu.

Sarıkamış kuşatma manevrası, Üçüncü Ordu'nun bu manevradan önceki bir buçuk aylık süre içerisinde Rusları toprağımızdan söküp atamaması yüzünden çıktı. İlk fikri İstanbul verdi. Üçüncü Ordu Komutanlığı üstü kapalı bir emir sayılabilecek bu fikri kabul etti ve yerine getirilmesi konusundaki görüşlerini Başkomutan Vekâleti'ne arz etti.

Bundan dolayı, kuşatma manevrası kararına Üçüncü Ordu Komutanı Hasan İzzet Paşa Hazretleri'nin tümüyle karşı çıktığı ve o nedenle görevini bırakmaya zorlandığı hakkındaki kanı yanlış olsa gerektir.

Benim fikrimce, bu kuşatma manevrası Köprüköy Savaşı'nın yapılması için Üçüncü Ordu Komutanlığı'nın elindeki kuvvetleri tümüyle kullanmadığından kaynaklanan hatanın zorunlu bir sonucu idi. Bu nedenle kitabıma ordunun seferberliğinden ve daha önceki dönemlerinden başlamaya gerek gördüm ve –bilmem niçin?– olayların akışı ile ilgili görüş ve eleştirilerimi de ekledim.

Bazen bir safhayı görebildiğim ayrıntılarıyla okuyucunun gözleri önüne sermek için, şöyle diyeyim, konu dışına çıktım. Bununla birlikte hiçbir zaman olaylarda rolü olan kişilere karşı saygısızlık göstermek gibi bir amaç izleme-

dim. Herkes kendi zevkine ve takdirine göre kalem kullanabilir. Bu durumda fark edemeyeceğim bir hataya düşmüşsem kamuoyunun affını rica ederim.

Ben bu naçiz eserle halka, fedakârane teslimiyet gösterdiği bir iki deneyimsiz komutanın ordumuzu, kendilerini yasal sorumlulukların dışında tutmaları yüzünden, ne kadar küstahlıkla kaza bela uçurumlarına attıklarını göstermek istedim. Bu arada ordumuzun gelecekteki tarih kütüphanesine bir hatıra eklemeyi başardımsa bahtiyarım.

ŞERİF

Sarıkamış

Bir Cevap*

“Ben ne yapabilirim? Madem ki ölmüştür, hayırla anınız” diyorsunuz. O, bugün toprak altında çürümüş gitmişse cinayet ortağı olan Enver hâlâ sarayında hükümrân mıdır sanıyorsunuz! Hayır azizim. Bu iki şahsiyetin ikisi de ölmüştür. Enver, Sarıkamış faciasında yalnız değildir. Suç ortağı vardır. O da Hafız Hakkı’dır. Siz, ben, o sahnede kimler oynatılmışsa doğru dürüst gördüğümüzü ve bildiğimizi hiç tereddüt etmeyerek söylemeli ve eleştirmeliyiz. Ta ki melun bir inanın fedakâr bir orduyu mahvetmekte olduğunu anladığı vakit Soğanlı Dağları’nın o uğursuz sırtında: “Allah’ım, bana şu akıbeti gösterme!” diye ölüm dilenen saygıdeğer şehit albay İbrahim Bey’in ve daha nice saygıdeğer ve masum şehitlerin ruhu teselli bulsun.

Ben o yılın ekim ve kasım ayları içinde Üçüncü Ordu hayatının cengâverane safahatını, içlerinden biri de siz olduğunuz zeki ve namuslu tümen ve kolordu komutanlarının dahiyane yönetimlerini, kişisel cesaret ve meziyetlerini düşünüp bir de Sarıkamış harekâtında iki derbederin, bütün orduyu kendi ceplerindeki kumar parası gibi “At! Kır! Ver!..” emirleriyle ne fenin ne aklın kabul edebileceği bir biçimde –hem bilirsiniz kaç buçuk günde– mahv-ü perişan ettiklerini gözümün önüne getirdiğim zaman aklımı bozacağımı

* Sarıkamış, savaştan yedi yıl sonra Akşam gazetesinde tefrika edilirken polemige neden olmuştu. Bu metin karşı yazılardan birine verilen cevaptır.

zannediyorum. Hem benim amacım bu sefere ait bütün harp olaylarını yazmak değildir. Genelkurmay harp tarihimizi resmi belgelere dayalı olarak zaten yazıyor. Enver'in karargâhının da harekâtını saptayıp yazacaktır. Fakat hiçbir zaman bu önemli aralık ayı kuşatma manevrasının yalnız Enver'in ve Hafız Hakkı'nın gurur ve azameti nedeniyle berbat olduğunu ayrıntılarıyla anlatamayacaktır. Ben öyle sanıyorum. Ben zaten Hafız Hakkı'nın sorumluluk payını içeren kanlı dosyanın ayrıntılarını bilmiyorum. Fakat bildiğim şeyler bu facianın büyük öfkelerini, sahnenin ön ve arka planlarını saptamaya yetecektir.

Ben, aziz ve muhterem ... Bey, yazacağım ve yazdığım yazıları yayımlarken ne bir tereddüt göstereceğim ne de bir takma ad kullanacağım. Yazılarımı okudukça siz de onaylayacaksınız ki bugün birisi bedenlen, öbürü manen ölüp gitmiş bu iki kişiyi ve heyecanlı facianın diğer kişilerini aklım erdiği kadar tahlil ederken duygularıma değil, gözümlle gördüğüm belgelere ve kişisel gözlemlerime bağlı olacağım ve orada kalacağım. Bunu başaramasam bile herhalde düşüncem ve niyetim budur!

Sarıkamuş, o tarihi faciadır ki, bize verdiği güçsüzlük yıllarca sürdü. Irak ve Filistin orduları bile bu facianın korkunç darbelerine uğradı. Devletin en seçkin ve en güçlü bir ordusu bir iki gün içinde sarıldı, yıkıldı, yerle bir oldu.

— Ordu mu zayıftı, düşman mı güçlü?

— Hayır! Düşman hiç güçlü değildi ve orduda gözle görülür bir zaaf eseri yoktu.

— O halde nasıl oldu?

— ...

— Sonsuz saygılar.

Bu olayı açıklamak için asıl nedenlerini incelemeye gerek vardır. Savaş alanı ve ordu hakkında yazılacak birkaç

sayfa yazı bize gösterecektir ki Sarıkamış kuşatma manevrası yine bizim kuvvetlerimiz, bizim komutanlarımız ve bizim erlerimizle iyi sonuca çevrilebilirdi. Elverir ki bu manevrada iki muhalif ordunun sayıca ve nitelikçe değerleri düşünüldüğü gibi mevsimin ve çevrenin de etkisi düşünülmüş olsun. Eğer bu nedenler hakkıyla incelenip hesaba katılsaydı Sarıkamış manevrası elbette parlak bir zaferle taçlanır ve Erzurum vilayeti gibi memleketin en cesur savaş unsurunu çıkaran bir çevre Birinci Dünya Savaşı'nın ilk yılında düşman çizmeleriyle çiğnenmezdi.

Arazi nasıldı? Savaş alanının coğrafi bakımdan en belirgin yönü şudur:

1. Erzurum ve çevresinin suları Fırat Nehri'nin başlangıcı olan Karasu aracılığıyla Basra Körfezi'ne akar.

2. Hasankale ve çevresi –Aşağı ve Yukarı Pasinler Bölgesi– Aras Nehri havzası içerisindedir. Sularını Kars Çayı, Arpaçay aracılığıyla Aras Nehri'ne veren Sarıkamış ve çevresi de böylece Hazar Denizi eğrisinde bulunuyor demektir.

3. Oltu ve çevresinin suları Oltu Çayı yoluyla Çoruh Nehri'ne akar. Yani Oltu ve çevresi Karadeniz eğimindedir.

Şu üç tasnif bize gösteriyor ki harekât bölgesi üzerinde en önemli savaşlara sahne olan bölge, üç değişik deniz eğrisini ayıran doruk çizgilerinin düğüm noktası, çevresindedir.

Erzurum Ovası, yani Fırat havzası, Aras Vadisi'nden Erzurum'un doğusunda ve yakınındaki Deveboynu silsilesiyle ayrılır. Fırat Vadisi'nden Oltu'ya yani Karadeniz havzasına geçmek için Dumlupınar Dağları'nın bir boyun noktasını aşmak zorunludur. Ve yine bunun gibi Karadeniz eğrisinde bulunan Oltu ve Bardız (Gaziler) bölgelerinden Hazar Denizi eğrisinin bir başlangıç noktası olan Sarıkamış bölgesine varmak için kesinlikle bir dağ silsilesini geçmek gerekecektir.

Üç deniz eğrisinin birleştiği bu dağlık bölge genellikle deniz yüzeyinden 2000 ile 3000 metre yüksektir.

Yollar

1. 1914 yılında Erzurum'dan Hasankale yönüyle Sarıkamış'a giden yol Hasankale'ye kadar şosedir ve her mevsimde topların geçmesine uygundur. Hasankale'den Köprükölü'e kadar olan şose onarıma muhtaç olmakla birlikte Köprükölü çevresine kadar düzdür. Köprükölü'den gümrük sınırı noktası olan Kötek bölgesine kadar yol, ancak yaz mevsiminde askeri birliklerin hareketine uygundur. Bu yol Aras Nehri'nin bağlantılı olduğu dereler ve bu dereler arasında kalan muhtelif sırtları aşarak Horum Düzü'ne doğru yükselir ve ünlü Ziyin (Süngütaş) tabyasının batısındaki boyun noktasından itibaren sert bir eğim ile Kötek'e iner. Kötek'ten itibaren Rus sınırını geçerek çok düzgün bir şose halinde Sarıkamış'a gider.

2. Erzurum'dan Oltu yönüne adi bir yolla gidilir. Bu yol Erzurum Ovası içerisinde az çok düzenli bir şosedir. Karagöbek tabyasından sonra dalgalı ve dağlık bir bölgeden geçer. Gökdağ'ın bir boyun noktasından Sivri Dere'si'ne ve Karadeniz eğrisine girer, Kaleboğazı'nda Rus sınırını geçer, Oltu'ya varır. Oltu'dan sonra düzgün bir şose Ardahan yönüne uzayıp gider.

3. Hasankale-Köprükölü hattının kuzeyindeki bölgede yol yoktur. Köyler arasında adi ve doğal çizgiler vardır. Bundan dolayı Bardız'a (Gaziler) gitmek için dağlık bir arazinin sarp keçi yollarını izlemek zorunludur. Rus sınır karakol merkezi olan Bardız'dan (Gaziler) Sarıkamış'a kadar giden yol Çamur veya Soğanlı Dağları'ndan geçer ve kışın terk edilmiştir.

Dokuzuncu Kolordu'nun üç tümeni 1914 Aralık ayının 11. günü bu dağ yollarıyla Bardız'a (Gaziler) geldi. Ve Bardız'dan (Gaziler) itibaren kılavuzun yaylalar üzerinde gösterdiği yönde Çamur Dağları'na çıktı. Yollarda ve Çamur Dağları'nda yarım metreden bir metreye kadar kar vardı. Kolordu, sahra toplarını birlikte götürememişti.

Kocut-Çamur-Allahüekber Dağları'nın doruk çizgisi Hazar Denizi'ni Karadeniz'den ayırır.

Onuncu Kolordu'nun üç tümeni ve bütün bataryaları Erzurum'dan güçlkle Oltu'ya geldi. Oltu'dan sonra kolordunun iki tümeni Sarıkamış'a yürümek için çok sarp ve yüksek Allahüekber Dağları'nı geçme girişiminde bulundu. Bu kolordu bu dağda perişan oldu.

Oltu, Karadeniz eğrisinde, Sarıkamış ise Arpaçay-Aras Nehri havzasında yani Hazar Denizi eğrisindedir. Harekât alanının doğu ucu ile batı ucu, Bayazıt çevresiyle Çoruh Nehri havzası bizim konumuzla ilgili değildir.

Savaş bölgesi hakkında düşünceler

Savaş bölgesi içindeki büyük ve küçük şehirler 1914 yılından çok önce ilerleyip gelişme yeteneklerini yitirmişlerdi. (Yalnız özetle Üçüncü Ordu müfettişlik bölgesini söz konusu edeceğiz.) Kasabalar yerleşik insanların ve yolcularının servet sahibi olmalarıyla gelişir. Servet ise ticaretin sonucudur. Ticaret için önce müşteri, ikinci olarak yollar, ulaşım ve taşıma araçları gereklidir. Birçok iç ve dış olaylar Üçüncü Ordu müfettişlik bölgesindeki halkı servet ve mutluluk yollarından uzaklaştırmıştı. Trabzon'u Erzurum-Eleşkirt-Karaköse-Diyadin-Kızıldize üzerinden İran'a bağlayan yol, eski zamanlardan beri İran'ın tek ihracat ve ithalat yolu iken, değil demiryoluna dönüştürölmek, hatta şose halinde her mevsimde ulaşımaya uygun duruma bile getirilememişti.

Rus Çarlığı'nın zorlayıcı politikası, İran ticaret yolunu Erzurum yolundan Batum-Culfa demiryoluna kaydırmak için ne yapmak mümkünse yapmıştı. İkinci Meşrutiyet'ten önceki idare-i maslahat döneminde Kafkasya demiryollarının günden güne genişlemesinden İran ticaret yolunun gelecekte alacağı iki yönü gören olduysa da bunu yine kendi ölkemizden geçirmek için çare arayan olmadı. Yollar geçtikçe Trabzon'dan kalkan deve kervanlarının sayısı da azaldı. Erzurum vilayeti dahilinde hiçbir zaman çağa uygun bir asayiş düzeni kurulamamıştı. Pasinler'den sonra

kervanlar Kürt aşiretlerinin oturduğu ve günlerce süren bir bölgeden geçmek zorundaydılar.

Özellikle Tahir Gedîği denilen boyun noktasını saldırıya uğramadan aşmak her kervana nasip olur nimetlerden değildi. Diyadin Gedîği'nde yine aynı tehlikeler vardı.

Meşrutiyet'ten dört beş yıl önce Rusya hükümeti tarafından donatılıp silahlandırılarak Muş taraflarında karışıklık çıkarmak için şehirden içeri sokulan Ermeni çeteleri İran yolunu kat ederek geçerlerdi. Bütün bu durumlar, İran transit ticaretinin Culfa-Batum yoluna dönülmesini gerektirmişti. Erzurum vilayetinin Kafkasya'ya ihracatı hiç derecesinde idi. Yollardan kervanlar kesilince kervansaraylar, konaklar ve hanlar aracılığıyla ülkeye gelen servet de kesildi. Şehirlerin ticareti kendi yakın çevrelerine bağlı kaldı. Ülkenin içinde her türlü ihtiyaç maddesi ulusal sanayi ürünleri ile karşılanamadığından, ülkenin zenginliği ya Kötek sınır kapısından Kafkasya'ya, yahut Trabzon limanından Avrupa ve Amerika komisyoncularının kasalarına aktı. Öyle ki yıllar geçtikçe Erzurum vilayeti halkının zengini fakirleşmeye, fakiri sefalet içinde kıvranmaya başladı. Ve köylerde, kasabalarda, şehirlerde yıkılmaya yüz tutan yapılar onarılmamaya, yıkılan evler yeniden yapılmamaya maruz kaldı.

İhracat yönünden yalnız Trabzon vilayeti ile Sivas'ın kuzey vilayetleri iş yapabiliyordu. Kıyı şehir ve köyleri bir yana bırakılırsa, içeride kalan bütün yerler yenilik ve bayındırlık nimetinden yoksundu. Trabzon'dan İran sınırına kadar koca bir ülkede uygarlık eseri olarak eğri büğrü direklere çoğunlukla bilek kuvvetiyle çekilmiş ve koptukça eklenmiş, eklendikçe çirkinleşmiş eski telgraf tellerinden başka bir şey bulunmazdı. Erzincan'da su kuvvetiyle işleyen basit bir aba ve bir beylik un fabrikasından başka, şu geniş ve tarihi harekât alanında çarkı döner ve düdüğü öter bir uygarlık eseri bulmak ve görmek nasip olmazdı.

Büyük şehirler arasında yolcu taşıyan yerli ve Rus yapımlı fayton ile yerli halkça "furgun" diye adlandırılan yaysız

at arabaları, kağı denilen iki tekerlekli ve tekerlekleri kalın ve sağlam bir dingile rapt edilmiş köylü arabaları, yük hayvanı ve deve kervanları bu yörenin tek ulaşım araçları idi. Otomobil ve kamyon o bölgeye seferberlik esnasında girdi.

Sunulan ayrıntılı bilgiler gösteriyor ki, Balkan Savaşı ile de az çok zedelenmiş olan bu harekât alanı 1914 yılında 1876-1877 yıllarındaki zenginlik ve bayındırlık halinden çok geri bulunuyordu. Gerçekten 93 seferinde bu harekât bölgesinin ambarları zahire ile halkının keseleri para, kalpleri cesaret ve gururla doluydu. Halkı gayet onurlu, cesur, civanmert ve deneyimli olmakla birlikte hiç kimsede 93 seferindeki kudret ve azamet kalmamıştı. 93 seferine can atan kahramanların tek vücut bir kitle olmasına karşılık, 1914 yılında o kahramanların çocukları özellikle şehirlerde Meşrutiyet'in kötü tutum ve önlemleriyle İttihatçı-İtilafçı zümrelerine ayrılmış ve zaten Hamidiye Aşiret Alayları yanlışı örgütlenmesiyle şımarmış olan bazı Kürtler, vatanın bu hayat memmat mücadelesinden, ötede beride gasp ve yağma için fırsat bulmuşlardı.

İşte Üçüncü Ordu Karargâhı'yla Dokuzuncu Kolordu ve İkinci Süvari Tümeni –Fransız milyarlarının bütün donanım gücüyle Avrupa'daki benzerleri derecesinde mükemmel bir hale gelmiş ve her türlü uygarlık araç ve kaynaklarına sahip olmuş olan– tarihi düşmanımız Ruslarla boy ölçüşmek için bu yoksul ve az gelişmiş bölgede seferber olacaktı.

Orduyu Gençleştirme Sorunu

Sarıkamış felaketi, Başkomutan Vekili Enver Paşa ile Genelkurmay İkinci Başkanı iken Onuncu Kolordu Komutanlığını üstlenen Hafız Hakkı Paşa'nın kötü önlemlerinin eseridir. Bu noktayı ayrıntılı olarak hikâyeye edeceğiz. Enver ve merhum Hafız Hakkı orduyu gençleştirmek amacıyla iktidara gelmişlerdi.

Bugün bile en büyük ve uygar devletler dahil olduğu halde, her devlette genel hizmetleri yürütme görevini üstlenmiş olan siyasi, idari, mali, ekonomik ve askeri işlerle ilgili özel ve resmi kurumları devletin geleneklerine, yasalarına ve düzenine uygun olarak çekip çevirenler seçkin tabaka temsilcisi sayılırlar. Örneğin İngiltere İmparatorluğu'nun genişliğine karşılık siyasi, askeri ve ekonomik işlerinin bir makine düzeniyle işlemesi her İngiliz yurttaşının teker teker iyi eğitim görmüş, bilim sahibi olmasından ileri gelmemektedir. Belki genel anlamda devlet yönetimini üstlenen ve sayıları ülke nüfusuna oranla birkaç yüzde bir kadar az olan seçkin insanların iyi yetiştirilmiş olmasından kaynaklanmaktadır. Kuşkusuz ki Birinci Dünya Savaşı felaketine kadar kendi büyüklükleri oranında gelişme göstermiş olan Balkan devletlerinde yönetimi elinde tutan yetişmiş insanların sayısı parmakla sayılacak kadar azdır.

Şunu demek istiyoruz ki bizde meşrutiyet yönetimiyle yeni doğan istekler gerçekleşmeyip ertelendiyse bu durum halkın cehaleti yüzünden değildir. İrtibat yönetimi nedeniyle yüksek mevki sahibi olmuş, büyük sayılan adamların gerçekte onur ve erdemden, geleceğe hazırlanan gençlerin ise okul

ve öğretmenden yoksun olmaları asıl nedenlerin başında gelmektedir. Halk her zaman kendisini yönetebilecek yetkinlikte olan bilgili, aydın insanların eksikliğini duymuştur. Zaten meşrutiyet bile bilgi ve anlayışı sınırlı, fakat hiç olmazsa kalbinde zulme karşı isyan kanı kaynayan deneyimsiz gençlerin yardımlarıyla elde edilmişti. Enver ve Hafız Hakkı da bu gençler arasındaydılar.

Dış politikamızın dönemin nazik şartlarına uygun olarak yönetilememesi yüzünden başımıza önce Balkan  ttifakı, daha sonra da savaş felaketi geldi. Ordu hazır değildi. Fakat üç cephede aynı şartlar ve benzer şekiller altında başlayan hezimet ve yenilgiler orduda en çok büyük ve küçük birlik komutanlarının bilgi ve ahlak a savaşa hazırlanamamış olduklarını ortaya çıkardı. Barıştan sonra ne i e ferahlık verecek biçimde görevine sarılabilmış bir inceleme kurulu ne de ciddi bir harp divanı eseri g r lemeyince ülkenin politikasına hâkim olan  tihat ve Terakki çevrelerinden sorumluların cezalandırılmaları istekleri yükselmeye başladı. Gerçekten vatan büyük bir felaket ge irmış ve ulusal varlığın tek dayanağı olması gereken ordunun yeni baştan düzenlenmesi, yeteneksiz ve yardımsız komutanların hiç olmazsa şimdilik emekli edilerek ordudan uzaklaştırılmaları uygulanması olanaksız bir karar gibi g r lm şti. Buna bizzat sorumlu olanlardan başka herkes taraftardı. Anlaşmazlık olsa olsa kararın derece derece mi, yoksa birdenbire mi uygulanması yerinde olur noktası üzerinde toplanıyordu.

Balkan Savaşı'ndan sonra Harbiye Nezareti'ne geçen  zzet Paşa Hazretleri, böyle ordunun hayatı ile ilgili bir sorunu radikal bir biçimde çözmekte bazı esaslı sakıncalar gördü ve dereceli uygulamadan yana oldu. Fakat  tihat ve Terakki'nin asker kanadı zamanın kararsızlık ve beklemeye uygun olmadığını söyleyerek işi yeniden ve bir defada   z verme yönünü se ince  zzet Paşa Hazretleri istifa etmek zorunda kaldı. Bu istifa Enver'in Harbiye Nezareti'yle Genelkurmay Başkanlığı'nı, Hafız Hakkı merhumun da Genelkurmay  kinci Başkanlığı'nı işgal etmelerine neden oldu.

Askeri yüksek makamlardaki bu değişiklikten sonra Ceride-i Askeriye emekliye ayrılan komutan ve subayların listesini yayımladı. Ordu müfettişlikleri, kolordu ve tümen komutanlıkları, kurmay başkanlıkları hemen tümüyle değiştirdi. Harbiye Nezareti'nce yeniden, alelacele seçilen kişilere emekli olanların görevleri verildi. "Tümenler, kolordular kendi bünyesindeki komutan ve subayların sicil durumunu düzenli olarak Nezarete gönderince gereken düzeltmeler yapılır. Hele şimdi herkes kendi mıntıkasına ve birliklerine gitsin" denildi.

Üçüncü ordu müfettişliğine Berlin Büyükelçisi Mahmut Muhtar Paşa atandı fakat kabul etmedi. Kendisine emekliye sevk edildiği bildirildi. Atandıkları komutanlıklara kısa bir süre içerisinde hareket etmeyerek eski alışkanlıklarına bağlı kalıp ayak sallayan her komutan ve subay derhal emeklilik emrini aldı. İtiraz lakırdısı ağza alınmaz oldu. Ve herkese bir çeviklik, bir sürat, bir askerlik geldi. Ordu yeni bir dünyaya doğdu.

Harbiye Nezareti'nin açık kapıları kapandı ve içeriye güvenlik mensuplarından başka kimse giremez oldu. Almanya'dan gelen Heyet-i İslahiye (düzeltme, iyileştirme kurulu) görev başına geçti. Bütün işler bu kurulun yardımlarının eklenmesiyle gereksiz işlemlerden arınıp sade bir biçimde yürümeye başladı. Ve ordumuz orduya, subaylarımız subaya benzedi. Herkes gördü ki akıl ve bilgi, kanun ve nizam yolunda Türkler de pek uygun yol arkadaşı olabilirlermiş.

Enver -kurulun taşkınlığını şiddetle yasaklamasına ve itirazlarına karşı- bildiği yolda giderdi. O zamanki Enver, Osmanlı tarihinin birinci kez gördüğü yenilikçi, çalışkan, kesin kararlı ve azimli bir harbiye nazırıydı.

Harbiye Nezareti'nin ve genelkurmayın şube müdürlüklerine en temiz ve kudretli, tanınmış subayları geçirmesi sayesinde ordunun savaşa hazır bir biçimde yetiştirilmesi olanağı sağlanmıştı.

Gerek Trablusgarp'taki hizmetleri ve gerek Birinci Dünya Savaşı'nın ilanına kadar olan çalışmaları hemen herkese Enver'in iyi bir örgütçü olduğu düşüncesini vermişti.

Yeni Çalışma Biçimi ve Hâkim Olan Düşünce

Balkan Savaşı, Anadolu'daki tümenlerin büyük bölümünü Rumeli'ne çekmiş, sürüklemişti. Rumeli'ne sevk edilen tümen ve kolordular uzun bir süre barış merkez ve bölgelerinden uzak yaşamak zorunda kalmışlardı. "İleri Hareket" denilen Edirne'nin işgal edilip geri alınmasından sonra Dokuzuncu Kolordu'nun seferi karargâhı Edirne'de yerleşmekle birlikte barış karargâh heyeti eskisi gibi Erzurum'da günlük işlemleri sürdürüyordu. Ordunun gençleşmesi üzerine alaylara, tümenlere ve hatta kolordu komutanlığına atanan kişiler nereye gitmek gerektiğine dair Harbiye Nezareti'nden bir süre kesin bir emir alamamışlardı. Trakya'da savaş harekâtı kesilmiş, birlikler barıştaki merkezlerine dönme hazırlığına başlamışlardı.

9'uncu Kolordu Komutanlığı'na atanan Tuğgeneral Ahmet Fevzi Paşa Van'da bulunuyordu. Oysa ki bu kolordunun seferi karargâhı ve tümenleri henüz Trakya'da idiler. Kolordu kurmay heyetine atanan subaylar ve bu arada ben, İstanbul'dan en kıdemli tümen komutanı sıfatıyla seferi kolordu komutan vekili olan 29'uncu Tümen Komutanı Albay Arif Bey'le birlikte Edirne'ye hareket ettik. Karargâh bir süre sonra Dimetoka'ya taşındı. Kolordu komutanı Ahmet Paşa ise Van'da 3'üncü Ordu müfettişlik vekâleti göreviyle Erzincan'a hareket emrini aldı. Bir süre sonra 9'uncu Kolordu'nun Trakya'daki bütün birlikleri birçok yeni değişikliklere uğrayan parçalarını sağdan soldan kendine kata kata barıştaki merkezlerine doğru yola çıktılar.

17'nci Tümen birlikleri Trabzon, Gümüşhane ve Bayburt'ta, 28'inci Tümen birlikleri Erzurum'da, 29'uncu Tümen birlikleri ise Erzincan'da toplandılar.

Bir yandan büyük ve küçük birlik komutanlıklarına, öbür yandan yeni konuşlandırma dolayısıyla özellikle topçu bölüklerine bulaşan şaşkınlık ve aylaklık görülmeye değer bir manzara idi. Kimse kimsenin değer ve kimliğini gereği gibi tanıımıyordu. Enver ve Hafız Hakkı bu gençleştirme konusunu aslında ordunun büyük kademelerine ancak kendi sınıflarıyla kendilerini izleyen sınıfların yetiştirdiği kurmay subayları atayarak uygulamak istiyor fakat sayılarını ordu gereksinimini karşılayacak kadar yeterli bulamıyorlardı. Bu isteğin nedeni şu idi:

1897 yılından başlayarak Harbiye ve Topçu Okulu'nun yetiştireceği kurmay subaylar yeni bir yöntemle seçilmiş ve Harbiye'nin eski kurmay sınıfları yerine (mümtaz) sınıfları geçerli olmuştu. Ve yine bu karar sonucunda 1895 ve 1896 yılları Harbiye sınıflarının verdiği kurmay subaylar (yani 1898 ve 1899 kurmay yüzbaşları) iki yıllık yasal yüzbaşılık sürelerini üçlü sınıflarda, sekizer aylık fiili hizmete tabi tutularak geçirmişlerdi. Balkan Savaşı felaketle sonuçlanınca eski sınıflardan yetişip de askeri değerlerini aşağı düşürmemiş subayların kendilerini göstermelerine, kişisel özellik ve yeteneklerini sergilemelerine olanak kalmamıştı.

Bir yandan o saplantı, öbür yandan sayısal azlık Enver ve Hafız Hakkı ile genelturmayın yeni komuta kadrolarına prensip fedakârlığı ettirmişti. Sicil durumu belgeleri hakkıyla tutulacaktı. "Gereken düzeltmeleri daha sonra yapmaya engel yok" demek zorunda kalmışlardı.

Enver Paşa ve arkadaşları şahsen yakından tanımadıkları komutanların hiçbirine aslında saygı ve güven beslemiyorlardı.

Ben, 9'uncu Kolordu Kurmay Başkanlığı'na atandığım zaman Hafız Hakkı Paşa'ya başvurarak Doğu Trakya'daki tümenlerin daha uzun süre aynı bölgede kalmaları olasılığına karşı Kolordu Komutanı Ahmet Fevzi Paşa'nın Erzurum'da

kalması mı, yoksa Edirne'ye gitmesi mi emrolunduğunu sormuş, şu cevabı almıştım:

— Edirne'ye gelmesi için Ahmet Fevzi Paşa'ya yazmayı düşündük, vazgeçtik.

— Tümenler barıştaki konumuna geçecek mi?

— Belki bir ay sonra.

— Oysa ki kolordu kurmay heyeti oluşuyor. Komutansız karargâh eksik iş yapar.

— Seni niçin atadık? Sen vekâlet et.

İşte anlayış buydu. Çünkü Hafız Hakkı ve Enver, 28'inci Tümen'e atadıkları merhum albay Ethem Bey'in ve 29'uncu Tümen'e uygun gördükleri Albay Arif Bey'in değer ve özelliklerini hakkıyla tanımıyor ve takdir edemiyorlardı. Fakat her ikisinde de aslında yıkıcı bir anlayış hâkim olmasaydı, rütbe farkını göz önüne almaları bile yeterdi. Arif Bey, Ethem Bey ve ben, her üçümüz de İstanbul'daydık. Trakya'ya aynı hafta içerisinde hareket edecektik. Onlar albay, ben ise henüz binbaşı idim.

Böyle iken kolordu komutan vekâletine Albay Arif Bey atandı.

Bu konuda Enver daha derli toplu, Hafız Hakkı ise daha taşkındı. Aynı nedenle Enver'i de ziyaret etmiştim. Enver'le aramızda geçen konuşma şudur: Enver sevinç ve güler yüzle:

— En sonunda bizi buraya getirdiler.

— Görevimiz ağırdır, Paşa Hazretleri. Avrupalıların bizimle ilgili bir inançları var: "Türkler yıkmasını bilir de yapmasını beceremezler" diyorlar.

— İnşallah yıktığımız gibi yaparız.

— Cenab-ı Hak yardımcınız olsun, Paşa Hazretleri.

— Yeni atanan komutan ve subaylar henüz deneyimsiz birtakım kişiler. Kolordu ve tümen komutanlarının, karargâhtaki öbür komutanların sicil durumu ve belgeleri hakkın-da özenli davranmaları gerek. Bence suçsuzluk esastır. Tayin ettik, bundan sonrası kolorduya kalıyor.

Bu tanımazlık, bu saygısızlık, bu güvensizlik Sarıkamış felaketinde büyük bir etki yapmıştır. Bu ruh halini sırası geldikçe, bütün ayrıntılarıyla açıklamaya çalışacağım.

Böylece ayrı ve değişik sınıflardan yetişmiş komutan ve paşalara görev verirken kıdem farkını göz önüne almamışlardı. 3'üncü Ordu'ya müfettiş olarak atanan Hasan İzzet Paşa, bu müfettişlik bünyesindeki kolorduların komutanlarından daha kıdemsizdi. Fakat Balkan Savaşı'nda ve daha önce, Hasan İzzet Paşa tümen ve kolordu komutanlıklarında gösterdiği başarılarla tanınıyordu. Aslında hepimizin hocası idi.

Hasan İzzet Paşa okuldan çıkış bakımından Ahmet Fevzi Paşa'dan bir yıl sonra idi. Ahmet Fevzi Paşa tuğgeneralliğe yükselme bakımından kıdemli idi.

Bu durum Ahmet Fevzi Paşa'yı üzmemiş değildi. Aşağıdaki konuşma yazılmaya değer:

1913 Ocak ayı gecelerinden birinde, henüz o gün Hasan İzzet Paşa'nın 3'üncü Ordu müfettişliğine ve kendisinin 9'uncu Kolordu Komutanlığı'na atandıkları ile ilgili emri alan Ahmet Fevzi Paşa, Van'da Vali Tahsin Bey'in konağında bulunuyordu. Konuşma, doğal olarak günün en önemli sorunu olan ordunun gençleştirilmesi konusu üzerinde geçiyordu. Yeni atamaların daha dikkatle, daha iyi bir biçimde yapılmasının olası kötü etkileri ortadan kaldırılabileceği görüşünü öne süren Ahmet Fevzi Paşa, sürekli yenilikçi ve iyimser olan Vali Tahsin Bey'e kendini örnek göstermek zorunda kalmıştı:

— Örneğin bendeniz Hasan İzzet Paşa'dan daha kıdemliyim. Yıllardan beri karış karış gezdiğim, deliğini deşğini öğrendiğim bu bölgeyi yalnız doğal özellikleriyle değil, bütün ruhsal kimliğiyle de tanırım. Sonra Hasan İzzet Paşa'yı da tanırım. Ve şu görüşteyim ki durumu, tutum ve davranışları bakımından ordu komutanlığı yapamaz.

— Niçin?

— Yapamaz! Ordu bölgesindeki kolordu komutanlarının en kıdemsizidir. Müfettişliğe atanması olumsuz etki yapmaktan geri kalmayacaktır. Amaç orduyu iyiliğe, gelişmeye doğru götürmektir. Eğer başarılı olacağına aklım kesse kendisine bir nefer gibi itaat ederdim.

— Hasan İzzet Paşa sizden kıdemli değil midir?

— Hayır, bendeniz daha kıdemliyim.

— Madem ki öyledir, zat-ı âlinizi ordu müfettişi yapmaları gerekirdi.

— O durumda yine aynı sakınca sürmüş olur. Çünkü 10'uncu Kolordu Komutanı Ziya Paşa ve 11'inci Kolordu Komutanı Galip Paşa her ikisi de bendenizden kıdemlidir. Herhalde 3'üncü Ordu Müfettişliği ne bendenizin ne de Hasan İzzet Paşa'nın hakkıdır.

— Paşam bunları Harbiye Nezareti'ne yazsanıza.

— Bendeniz yazamam, beyefendi. Konunun önemi sizce de biliniyorsa sizin yazmanız daha uygun olur. Tanınmış bir valisiniz. Yarın bir savaş çıkarsa yine bu bölgede bulunacaksınız.

Vali Tahsin Bey'in konuyu Dahiliye Nazırı Talat Bey'e yazmış olması güçlü bir olasılıktır. Fakat yeni kararların henüz yürürlüğe girdiği günlerde her yandan eski yöntemlere bağlılıkla yükselip Harbiye Nezareti'nin duvarlarına çarpan karşı çıkışlara, o duvarlar sağır kalıyor ve sağır kalmayı tercih ediyordu. Zaten bu yöntemlere uyulmasaydı ordunun gençleştirilip yenileştirilmesinden vazgeçmek gerekecekti.

Hasan İzzet Paşa yine 3'üncü Ordu Müfettişi, Ahmet Fevzi Paşa yine 9'uncu Kolordu Komutanı olarak kaldılar. Fakat gelecekteki tüm ilişkileri gösterdi ki belleklerinde birbirlerine karşı küçük bir soğukluk, kuşku ve vesvese sürekli olarak uyanık kalmıştır.

Genel Seferberliğe Doğru

3'üncü Ordu bölgesinde yeni savaş konumuna 1914 yılı mart ayından itibaren geçilmeye başlandı. Ordu müfettişi Hasan İzzet Paşa ve beraberindekiler 9'uncu Kolordu'nun Trakya'dan dönen seferi karargâhı, bazı eksiklerini İstanbul'da tamamladıktan sonra 15 Mart 1914 Cumartesi günü Mithat Paşa vapuruyla Trabzon'a hareket etti. Bir hafta sonra gerek müfettiş paşa ve beraberindekiler, gerekse 9'uncu Kolordu Karargâhı, Trabzon'dan Erzincan ve Erzurum'a hareket etti.

Yeni savaş düzenine göre birlikleri toplayıp barış durumuna göre konuşlandırılmak, pek eksik olan subay kadrosunu tamamlayıp bölükten itibaren tümüne savaş eğitimi yaptırmak için çok çalışmak gerekiyordu. Araç sıkıntısı içinde çırpınan 9'uncu Kolordu kurmaylarının seferberlik hazırlıkları mesaisi haftalarca, aylarca gece ve gündüz çalışmayı gerektirecek derecede ağırdı. 9'uncu Kolordu bölgesi, asker alma işlemleri bakımından pek genişti. Bu nedenle bu kolordu hem kendi tümenlerini hem 2'nci Nizamiye Süvari Tümeni'yle ihtiyat aşiret süvari tümenlerini, Erzurum Kalesi'ni ve 3'üncü Ordu Karargâhı'nı seferber etmekle yükümlü tutuluyordu. Bütün bu büyük kitlenin seferi durumu için gereken insan, hayvan, silah ve cephanenin hangi bölgelerden alınacağı ve hangi depolarda bulunduğu hakkında cetveller düzenlemek için kolordu Karargâhında bütün asker alma dairesinin insan, hayvan, erzak, cephane, ulaşım araçları istatistiklerinin hazır bulunması gerekiyordu.

Sivil yönetim düzeni çağdaş ve bilimsel bir biçimde işlemedikçe seferberlikte askeri yönetim düzeni de durur, işlemez. Bu nedenle her şeyin barış döneminde hazırlanması gerekir. Kolordu sefer zamanında oluşturacağı cephane kolları için çok sayıda at, öküz, deve ve arabaya gereksinim duyar. Bu araçlar ülke içinde var mı? Sayısı ne kadardır, hangi sancak veya kazalar kaç tane at, araba verebilir? Bunlara ait istatistikleri vilayetlerin, belediyelerin zamanında askerlik şubelerine bildirmeleri gerekiyordu.

Böylece bu çalışma 9'uncu Kolordu için çok iyi sonuçlar vermekten uzak kalmıyordu. Çünkü:

1. 9'uncu Kolordu Komutanı Ahmet Fevzi Paşa bütün bölgeyi derinliğine bir görüşle ve yıllarca incelemiş olmanın özellikleriyle çok iyi tanıyordu.

2. Kolordu Asker Alma Dairesi Başkanı Erzurumlu Albay Alaaddin Bey kendi memleketini ve geniş bölgesindeki şubelerini içyüzü ile tanıyan seçkin ve bilge bir kişi idi.

3. 9'uncu Kolordu kurmay heyetinin tüm güçlülere göğüs geren, görevini şaşkınlık veren bir sabır ve olağanüstü bir çaba ile yapan benzersiz bir zekâ unsuru vardı ki o da birinci şube müdürü Kurmay Binbaşı Ömer Lütfü Bey'di. Sınıf arkadaşım sevgili ve değerli Ömer Lütfü Bey Trablusgarp Savaşı sırasında Harbiye Nezareti'nde bir şubede idi. Altı ay düzenli ve sürekli olarak birkaç arkadaş çalışmakla birlikte akla gelmez yollar, kanallar, araçlar bularak Trablusgarp'a para, pul, tüfek, mermi, top, topçu, sözün kısası her şey göndermişti. Kendisi ve birkaç arkadaşı, çalışmaları ile bu konuda tek uzman ve Mahmut Şevket Paşa'nın tek güvendiği subaydı. Duygularını saklamasını bilmez, bir makine hız ve düzeniyle çalışır, ancak özelliklerini beğendiği saygıdeğer kişilerin sevgi ve saygısına değer verir bir yaratılıştaki olduğu için Enver'le Hafız Hakkı'nın ve yenilikçi komutanlardan bazılarının düşmanlıklarını kazandı. İkliminin şiddetiyle uyum sağlayıp sağlayamayacağı düşünülmenden Erzurum'a 9'uncu Kolordu kurmay heyetine tayin edildi, yani sürüldü. "Gitmezse emekli ederiz" diye düşünülmüştü. Ömer Lütfü Bey Erzurum'a gitti ve yine çalıştı.

Ömer Lütfü Bey ile ben aynı rütbede idik. Fakat Ömer Lütfü benden daha kıdemli idi. Ben kurmay başkanı, kendisi birinci şube müdürü olarak atandık. Eğer bir dalgınlık eseri değilse sanırım ki bir düşmanlık eseri olarak yapılmış bir atama idi. Bununla birlikte birbirimize karşı Harp Akademisi dershanesinden başlamış olan o kadar güçlü bir saygı ve sevgimiz vardı ki, böyle biçimsel bir fark ne Ömer Lütfü Bey'i küçültür ne beni büyütebilirdi. Ve zaman bunu kanıtladı.

Bugün 9'uncu Kolordu Kurmay Başkanlığı'nın 1914 yılı mart ayı ortalarından itibaren yazışma dosyaları karıştırılsa o kadar yoğun mesainin seferberlikten önceki iki üç aya nasıl olup da sığdırılabildiğine şaşdırmamak elden gelmez. Bu mesainin özellikle Enver'in buluşu olan yazı türü ile yazılıp temize çekilme zorunluğu da bilinirse.

O ne kötü baş ağrısı idi. Okunması şifre halinden daha zor, hareketlerini yazması okumasından daha çok beceriye gereksinim duyuran bu cılız cinnet çocuğu üç dört aylık baskıcı yaşamı ile tümümüzü belki üç, dört yıl yaşlandırmıştır. Mahkeme dosyaları, baytar raporları, kolordunun başka yazışmaları hep o acayip yazı ile yazılır, bir sayfaya sığdırılacak bir fezleke, yeni bir kitap yaprağını kaplardı. Hele kolordu personeline bu yazı türünü benimsetip uygulattırmak bir sorun olmuştu. İdari şube müdürü –bu tür memurlar hep şekilci ve tutucudurlar– “Ben toplamaları bozamam, senetleri bu yazı ile kuruşlayamam” diye feryat ettikçe biz “Emir böyle!” diye istemeyerek diretir, yazdırırdık.

Böyle olmakla birlikte Ömer Lütfü Bey bütün karalamalarını eski yazı ile yazmakta direndi ve çok iyi etti.

Yorgunluk sinirlerimizi germiş ve tümümüzü güçsüz bırakmıştı. Üç uzun ayın sıkıntılarını yaklaştırmakta olan Ramazan gecelerinin Erzurum'a özgü parlaklık ve sevinci içinde dinlendirmeyi bekliyorduk.

5 Seferberlik

Erzurum'da 9'uncu Kolordu Komutanlığı'na (şifre) çok aceledir:

20 Temmuz 1914

Yedinci Kolordu ve Yirmi Birinci ve Yirmi İkinci Tümenler dışta tutularak kara ve deniz ordularının seferberliği ve tüm müstahkem mevukilerinin silahlandırılması için yüce emir (padişah emri) çıkmıştır. Seferberliğin birinci günü temmuzun yirmi biri olan pazartesi günüdür. Bu emir hemen ve bütün süratiyle bağılı birimlere yayınlanacaktır.

*Harbiye Nazırı
Enver*

Avrupa'da yıldırım hızıyla değışen siyasal durum merkez devletleri ile Rusya ve Fransa'yı silah başına çağırmıştı. Osmanlı Devleti'nin barış düzeninde kalması uygun değildi. Bununla birlikte ne Genelkurmay ne de kolordular seferberliğe hazırды. Barış dönemi kadrolar tamamlanmazsa seferberlik uğraşı iki üç kat güçleşir ve uzun sürer. Eğer İttihat ve Terakki ileri gelenleri böyle bir olasılığı düşünselerdi orduyu gençleştirme konusunda o kadar radikal davranmazlardı. Hele Enver hiç olmazsa yeni yazıyı askeri yazışmaların ancak bir bölümüne uygular, haritalara filan kızardı.

Seferberlik emri derhal bütün birliklere yayımlandı. Havale beklenmeyerek asker alma dairelerine beşer yüz lira verilmesi defterdarlıklara bildirildi. Kolordu kurmay he-

yeti artık Ramazan'ı unutarak yeni bir çalışma düzenine girdi. Bu sıralı, yorucu ve üzüntülü uğraşmaların can sıkıntısını halkın neşesi, koşuşturması, davul zurnalarla yeni erlerin akınları avutacaktı.

9'uncu Kolordu Kurmay Başkanlığı –yine tekrar edelim– bir günde bir cilt yazı yazan ve yazdıran birinci şube müdürü-Kurmay Binbaşı Ömer Lütfü Bey'in aşırı çalışkanlık ve isabetli kararları ile iyi niyete hep yakın olan güzel bir şans eseri olarak birleşmiş, öbür çalışkan unsurlarının devinimi sayesinde seferberlikten önceki dört aylık süre içerisinde en esaslı hazırlığını yapmıştı. Aşağıdaki telgraf bu görüşü doğrular:

Adres:

Tümen komutanlıklarına, asker alma dairelerine, kolordu karargâh şubeleri ile kolorduya bağlı birliklere, kale komutanlığına, sınır komiserliğine, piyade ve süvari alaylarına, sınır bölüklerine, süvari topçu taburuna, Trabzon, Sivas, Erzurum Jandarma Alayları'na.

Yedinci Kolordu, Yirmi Birinci, Yirmi İkinci Tümen dışında kara ve deniz okullarının seferberliği tüm müstahkem mevkiilerin silahlandırılması için yüce emir çıkmıştır. Seferberliğin birinci günü temmuzun yirmi biri olan pazartesi günüdür. Seferberlik projeleri dün postaya verilmiştir. Onların gelişini beklemeyerek seferberlik geçici talimatı gereğince erlerin, ulaşım araçlarının, yedek subayların ve tüm seferi araçların çok hızlı bir biçimde toplanıp gönderilmesine özen gösterilmesi ve bu emrin bağlı birimlere yayımlanması.

20 Temmuz 1914

9'uncu Kolordu Komutanı

Ahmet Fevzi

Gerçekten bütün kolordu çevresinden seferber olacak birliklerin seferberlik projeleri, seferberlikten bir gün önce

tamamlanılmıştı. Biz bunu kendi hesabımıza bir başarı gibi saydık ve memnun olduk. Bu garip başarıyı bir Avrupalı subay ihtimal ki gülünç bulurdu. Çünkü oralarda seferberlik projeleri birlik komutanlarının kasalarında sürekli hazır durur ve zaman zaman ancak küçük bazı düzeltmelere uğramaktan başka değişiklik geçirmez.

Fakat bizim durumumuz öyle değildi. Tümenler henüz Balkan Savaşı'ndan dönüyorlardı. Yerel kaynaklar bile büyük değişikliğe uğramış sayılabilirdi.

Tüm 9'uncu Kolordu bölgesinin gerçek seferberlik projelerini hazırlamak için, en çok üç ay yirmi günlük bir zaman bulmuştuk. Yine zaman kanıtladı ki öbür kolordular için seferberlik emri bu yönden bir baskın etkisi göstermişti.

Konuya dönelim: Bölgenin pek çok eksiği vardı. Savaş vergisi komisyonlarının toplayabildiği araçlar gereksinimin onda birini karşılamıyordu. Kolordu ve Erzurum Kalesi kurmay heyetini sefere çıkarmak için dokuz kurmay subaya gerek varken biz dört arkadaş hem 19'uncu Kolordu'nun hem de Erzurum Müstahkem Mevkii'nin seferberliğine çalışıyorduk. Birliklerde subay mevcudu yarı yarıya eksikti. Zaten eldeki subay mevcudumuz kadrodan üçte bir oranında eksik bulunuyordu. Topçu cephanesi de birçok yazışmaya karşılık bin bir güçlkle tamamlanacaktı. Seferberliğin birinci günü tümenlerden ivedilikle yazılan istek telgrafları insana ümitsizlik verecek ölçüde idi. İğneden ipliğe dek bütün bu eksiklikler ya Harbiye Nezareti'nden istenilmeliydi, ya kolordu bölgesindeki depolardan sevk olunacaktı, yahut çevreden tekâlif-i harbiye komisyonları aracılığıyla tamamlanacaktı.

9'uncu Kolordu'nun üç tümen topçu alayıyla süvari topçu taburunun bataryalarının cephanesini normal sayıya ulaştırabilmek için 4.400 mermiye ve cephane kollarını oluşturmak için 17.700 şarapnele gereksinim vardı. Bu 22.100 mermi İstanbul'dan henüz gönderilmemişti. Erzurum Kalesi'nin gereksinimi de bununla ölçülebilirdi.

Özet: Harbiye Nezareti, henüz barış kadrosu eksiklerini gereğince tamamlayamadığı Osmanlı ordusunun genel seferberliğini ilan etmişti. Harbiye Nazırı, Başkomutan Vekili olan Enver Paşa idi.

9'uncu Kolordu bölgesinde en bol olan şey erler idi. Gerçekten asker alma dairelerinden toplanılmış cetvellere göre redif, usta ve acemi erlerin toplamı 130.000 ve yaş sınırına varmamış yedek usta ve acemi erlerin toplamı 43.000, ki tümü 173.000 er ediyordu. Oysa ki hem kendi üç tümeniyle kolordu karargâhına bağlı müfrezeleri ve hem 2'nci Süvari Tümeni'yle jandarma alaylarını ve sınır bölüklerini seferi sayıya tamamlamak, yol, depo, amele taburları, birlikler, kafileler oluşturmak için kolorduya 70.000 er yeterdi. İşte Anadolu'nun tükenmez hazinesi.

Bununla birlikte Harbiye Nezareti dert dinliyordu. Seferberlikten önceki dört aylık sürede orduların tüm barış dönemi gereksinimlerini sağlayamayınca, şimdi kolordulardan kesin bir biçimde 1914 seferberlik projelerine uymalarını isteyemiyordu. Gerçekten başkomutanlık vekâletinin 6 Ağustos 1914 tarihinde, yani seferberliğin yirmi dokuzuncu günü gelen bir emri "Seferi savaş düzenlerinde gösterilen bazı bölünmez birimler için gereken araçlar sağlanamamış olduğundan bunların seferber edilebilmesi doğal olarak güç ve belki de olanaksız" olduğunu ve şimdiki duruma uydurulamayacak savaş düzenlerinin kolordularca düzenlenmesini kabul ve emrediyordu. Bu nokta yazılmaya değer.

Umduğumuz gibi üçüncü müfettişlik bölgesindeki bütün birlikler 3'üncü Ordu ile birlikte savaşa girmiyorlardı. 9'uncu Kolordu'nun Erzincan'daki 29'uncu Tümeni ile 11'inci Kolordu'nun 18'inci ve 24'üncü Tümenleri, 3'üncü Ordu'nun dışında idi. Bu üç tümen seferberliğini tamamlar tamamlamaz. Trabzon ve Giresun iskelelerinden vapurlara bindirileceklerdi. Bu nedenle gerek 9'uncu Kolordu, gerekse Erzurum ve Trabzon vilayetleri Erzurum ve Erzincan'dan iskelelere giden yolları ve köprüleri onarttırmışlar,

yol üzerinde birçok noktaya yiyecek depo ettirmişlerdi. Bu üç tümen bölgeden gidince 3'üncü Ordu Komutanlığı pek büyük güçlükler içinde Rus Kafkas ordusuna karşı göğüs germek zorunda kalıyordu. Aynı nedenle 9'uncu Kolordu da parçalanmış olacaktı. Bu hoşla gitmeyen durum bereket versin gerçekleşmedi. Aşağıdaki telgraf sorunu çözümlendi:

Başkomutanlık vekâletinden,

24 Ağustos 1914

9'uncu ve 11'inci Kolordular'ın tüm birlikleri, kolları ve menzil örgütüyle birlikte 3'üncü Ordu Komutanlığı'na bağlandı. Adı geçen –makama– başvurunuz.

Başkomutan Vekili
Enver

Bu haber herkesi fakat herkesten çok 3'üncü Ordu Kurmay Başkanlığı'nı sevindirdi. Seferberliğin otuz altıncı günü ordu içindeki muvazzaf birlikler aslında harekete başlayacak derecede seferberliklerini tamamlamışlardı.

Üçüncü Ordu'nun toplanması

Orduların toplanma biçimi stratejinin en önemli sorunudur. Büyük birlikler toplandıkları bölgeden düşman üzerine saldırıya geçmek veya düşmanın saldıracağı yöne göre savunma cephesi almak için sevk edilir veya yönlendirilirler. Yığınak bölgesinin seçiminde yapılacak bir yanlışlık büyük birliklerin savaşa başladığı sırada gereken cephelere ve noktalara zamanında yetişememeleri sonucunu doğurabilir ve düşman ilk darbeyi vurur. Bu tür yanlışlıkların kötü etkileri genellikle seferin sonuna dek tam olarak giderilemez.

Eğer bir devlet dış politikası bakımından saldıran taraf durumunda ise ordusunu bir saldırı stratejisini yerine getirecek biçimde hazırlaması gerekir. Bu nedenle çoğunlukla ordusu zayıf olan hükümetler, güçlü müttefikler bulmadıkça dış politikalarında da savunma durumunda kalırlar.

1914 yılında Osmanlı ordusu, Balkan Savaşı'nın açtığı derin yaraları henüz tedavi ile uğraşıyordu. Devletin mali güçsüzlüğü Balkan Savaşı'nda mahvolan savaş araçlarını bir iki ay içinde yerine koymaya uygun değildi. Ordunun gençleştirilmesi gibi önemli bir sorun –o zamanki öfkeli anlayışın gereği olarak– birçok subay ve komutanı saf dışı etmişti. Birliklerdeki subay boşluğunu doldurmak için, yeniden henüz dün emekliye sevk edilmiş birçok umutsuz ve üzgün subaya başvurmak zorunluğu vardı.

Bu nedenlere dayanarak Osmanlı Hükümeti 1914 seferberliğinin kararını açıklamakla birlikte bizim tarafımızdan Ruslarla bir savaşa neden olmamak için sağduyulu önlemlerden geri durulmamasını öneriyordu.

Hatta seferberliğin ilk günlerinde Erzurum Valisi Reşit Paşa'ya İstanbul'dan Dahiliye Nazırı Talât imzasıyla gelmiş olan bir telgrafta “Ordumuzun Rusya ile savaşa tutuşması Rusya devletinin müttefiki olan Fransa ve İngiltere'nin de savaş ilan etmesine, bunun sonucu olarak başkentimizin tehlikeye düşmesine neden olabilir. Buna göre Kafkasya sınırı üzerinde çok ihtiyatlı davranılarak savaş ilanına neden olacak birtakım sınır anlaşmazlıklarından ve çatışmalardan kesinlikle kaçınılması” önerilmişti. Reşit Paşa bu telgrafı o zaman 9'uncu Kolordu Komutanı'na göstermişti. Telgrafın tarihini anımsamıyorum. Hatta bunu kolordu komutanına gösteren bizzat Reşit Paşa mıydı, yoksa Defterdar Cemal Bey miydi bunu da kesinlikle anımsayamamaktayım. Bununla birlikte böyle bir telgraf gelmişti ve imzası “Talât” idi.

Asıl konuya geelim: 3'üncü Ordu'yu oluşturan birlikler seferberliklerini tamamlamadan önce Ruslar Kafkasya ordusunu seferberlik durumuna geçirmişlerdi. Her yandan gelen haberler büyük Rus kuvvetlerinin Kars ve Sarıkamış çevresinde ve ikinci derecede bazı birliklerin de Erivan, Oltu, Batum bölgesinde toplandıklarını gösteriyordu. Böyle olmakla birlikte seferberliğin başlangıcından itibaren her geçen gün bizim kazancımız idi. Savaş ilanı ne kadar gec-

kirse 3'üncü Ordu o kadar güçlenir ve seferi eksiklerini tamamlamış bulunurdu.

Bununla birlikte ordu komutanlığı bir savaş ilanı emri ni aldığı zaman kolordularıyla orduya bağlı öbür birlikleri ni el altında ve uygun bir bölgede toplamış bulunmak zorunda idi.

Toplanma zamanını belirlemek nazik bir görevdi. 3'üncü Ordu Komutanlığı biliyordu ki bir ordunun seferberlik çalışması birinci seferberlik gününde başlar ve barışa dek sürer. Özellikle barış kadrosu eksik, seferberlik bölgesi uygarlık araçları ve zenginlik yönünden yoksul sayılabilecek 9'uncu ve 11'inci Kolordulara bağlı birlikler ile bu kolordular bölgesinden seferber olacak 2'nci Nizamiye Süvari ve 1'inci, 2'nci, 3'üncü, 4'üncü Aşiret Süvari Tümenleri ve Van Aşiret Tugayı kendi seferberlik merkezlerinde ne kadar uzun süre kalırlarsa o kadar çok olgunlaşırlardı. Öbür yandan bir savaş ilanı olasılığı bu büyük birliklerin, orduca tasarlanan görevleri yerine getirecek bölgelerde bir gün önce toplanmalarını kaçınılmaz duruma getiriyordu. Bu nedenle ordu komutanlığı 25 Ağustos 1914 tarihinde kolordulara harekete hazırlık emrini ve 27 Ağustos 1914'te, yani seferberliğin otuz sekizinci günü 3 numaralı ordu emrini verdi. 3'üncü Ordu'nun toplanmasını daha sonra tartışıp eleştireceğiz. Toplanma emri aşağıdadır:

Ordu Emri No: 3

Erzurum, Ağustos 1914

- 1. 9'uncu Kolordu ve 17'nci Tümeni'ni (Sahra Topçu Taburu hariç) İspir ve İspir'in 18 km güneyindeki Akpınar – Zeyrek çevresine, bu tümenin sahra topçusuyla 29'uncu Tümeni Erzurum'a çekecek.*
- 2. 11'inci Kolordu, Hasankale çevresine çekilecek. 2'nci Nizamiye Süvari Tümeni, Erzurum ile Ahurcuk arasında toplanacak.*
- 3. 11'inci Kolordu vardıktan sonra Hasankale'deki 84'üncü Piyade Alayı, Erzurum'a çekilecek.*

4. 1 Temmuz 1914 Pazartesi gününe kadar harekete başlanacak. Günde ortalama olarak 22 km mesafe gidilecek, üç günlük yürüyüşten sonra bir gün dinlenecek. Hareketten bir gün önce yürüyüş çizelgesi orduya bildirilecektir.

3'üncü Ordu Komutanı
Hasan İzzet

Yukarıdaki ordu emrini saygıdeğer okuyucuların anlamaları için aşağıdaki açıklamaları okumaları yeterlidir.

1. 9'uncu Kolordu merkezi Erzurum'dur. Bu kolorduya bağlı 17'nci Tümen merkezi Bayburt, 28'inci Tümen merkezi Erzurum, 29'uncu Tümen merkezi Erzincan'dır.

2. Kolordu merkezi Harput'tur. Bu kolordunun 18'inci, 33'üncü ve 34'üncü Tümenleri Harput, Van, Muş bölgesindedir.

3. 2'nci Nizamiye Süvari Tümeni ile süvari topçu taburu Erzurum'da ise de alayları Erzincan, Erzurum ve Karaköse bölgelerindedir.

4. Aşiret süvari tümenleri Van, Bayazıt, Pasinler, Hınıs bölgelerinde hazırlanacaklar. Her piyade tümeninde üç piyade alayı, her piyade alayında bir mitralyöz bölüğü vardır. Seferde her tümene bir süvari bölüğü, bir istihkâm bölüğü, bir sıhhiye bölüğü ve bir seyyar hastane verilir.

Her seferber kolorduda, ayrıca kolordu komutanının emri altında süvari, istihkâm, köprücü, telgraf, uçak bölük ve müfrezeleriyle erzak kolları, cephane taburları, seyyar hastaneler, at ve er depo birlikleri ve ekmekçi bölüğü bulunur.

İki, üç ve daha çok kolordular birlikte bir ordu grubu oluştururlar. 3'üncü Ordu'da şimdilik bir nizamiye süvari tümeni ile dört aşiret süvari tümeninden oluşan görkemli bir aşiret kolordusu, altı piyade tümeni, Erzurum Kalesi ve birlikleri vardır. (Sarıkamış manevrası zamanında bu orduya üç tümenli 10'uncu Kolordu da katılacaktır.)

Toplanma emri kolordu ve tümen kurmay başkanlıklarına yeni uğraşlar, yeni görev ve kararlar yöneltti. Her ko-

lordu kendi birliklerini belirlenen toplanma bölgesine sevk etmek için emirler dağıttı. Ve bu geniş bölgenin en belli başlı geçiş yollarından ağırlıklarıyla, arabalarıyla, toplarıyla, süvarileriyle tümenler ve karargâhlar yol almaya başladılar. Her tümen akşam yürüyüş çizelgelerinde gösterilen bölgeye yürüyüş kademelerini yerleştirip geceledi. Ve ertesi günü yeniden yola koyuldu.

3 numaralı ordu emrine göre durum şöyle olacaktı:

2'nci Nizamiye Süvari Tümeni, Erzurum Ovası'nda eğitim yapmak için kalıyor. Ordu komutanı süvari tümenini şimdilik büyütme ve yetiştirmek isteğinden başka bir şey istemiyor. 9'uncu Kolordu'ya bağlı 17'nci Tümen, Bayburt'tan Çoruh Nehri vadisinde İspir bölgesine sevk olunuyor. 17'nci Tümen'in adı geçen vadiye ayrılmasının nedeni şudur:

1. Artvin'den 1877 seferinde bir düşman kolu Çoruh Vadisi'yle Bayburt'a inmişti. Eğer düşman Bayburt'u tutarsa Erzurum-Trabzon yolunu orta yerinden kesmiş olur. Oysa ki ordunun Trabzon limanına sürekli gereksinimi vardır. Zaten Trabzon'dan hâlâ Erzurum'a birçok topçu mermileri ve kale toplarının tapaları ile başka yedek parçalar sevk olunuyor. 17'nci Tümen İspir'de kalırsa Çoruh Vadisi'nde ilerleyip de Serçeme Boğazı yoluyla Erzurum köylerine düşmek isteyecek bir düşman saldırı kolunu da tutuklamış oluruz. Böylece 17'nci Tümen, gerekirse Dumlu Dağı'nın doğusuna geçirilerek Narman ve Kaleboğazı'nda Kızılkilise (Günorta)-Tafta tabyası yönüyle Erzurum'a yürüyecek bir düşman kolunun sağ yanına veya gerilerine etki edebilir. En sonunda bu tümen güneye doğru kaydırılarak Erzurum Ovası'na alınabilir. Zaten ağustos ayı içindeyiz. Yazdır. Dağ yolları birliklerin hareketine uygundur. 17'nci Tümen'in birlikte götüreceği bataryalar dağ bataryalarıdır. Sahra Topçu Taburu, Bayburt'tan Erzurum'a şose ile hareket emrini aldı.

2. 28'inci Tümen'in iki alayı Erzurum'da ve yalnız bir alayı (84'üncü Alay) Hasankale'dedir. Bu tümen Erzurum'da toplanacaktır.

3. 29'uncu Tümen Erzincan'dadır. Erzurum bölgesine hareket emrini aldı. Kolordu kurmay heyeti bu tümenin yerleşebileceği köyleri daha şimdiden hazırlatıyor.

4. 11'inci Kolordu, Hasankale'de toplanacak. Demek ki Kars ve Sarıkamış bölgesinde toplandığı haber alınan bütün Rus kuvvetlerinin Sarıkamış-Köprüköy yönünde yürümesi olasılığına karşı 3'üncü Ordu, mevcudunun hemen yarısını Pasinler bölgesinde yığıyor. 9'uncu Kolordu Hasankale'den Narman cephesine, yani Oltu yönüne giden dağ yollarını keşfettirdi ve orduya bilgi verdi. Onarıma muhtaç yokuşları, köprüleri ordu biliyor.

Özetle bu toplanma gösteriyordu ki, 3'üncü Ordu düşmanın saldırı yönlerini her olasılığa göre hesap ediyor. Düşman gerçekten Kars'ta toplanıyor. Fakat bunun nedeni Kars bölgesinin Tiflis'e bir demiryolu ile bağlı bulunmasıdır. Düşman gerekli görürse Sarıkamış yönünden sevk edeceği kuvvetlerinin büyük bölümünü, Narman, Hasankale ve Oltu'dan Erzurum'a yönlendireceği kuvvetlerle destekleyebilir. Düşmanın, kuvvetlerinin büyük bir bölümüyle yalnız Narman ve Oltu'dan Erzurum'a --düşünülebilecek-- bir saldırısına karşı 28 ve 29'uncu Tümenler, Karagöbek veya daha kuzeyinde cepheyi oluşturur. 17'nci Tümen, Kızılkilise (Kilimli) üzerinden düşmanın sağ tarafına, 11'inci Kolordu da kuzeye doğru cephe değiştirerek Karga Pazarı Dağları üzerinden düşmanın sol yanına ve gerilerine etki edebilir. Yani düşman bir torba içine girer.

Tam tersine düşman, daha çok beklediği gibi Sarıkamış-Köprüköy yönünden, yani Aras Vadisi'nden saldırıya girişirse 11'inci Kolordu ile 9'uncu Kolordu kuvvetlerinin büyük bölümüyle Erzurum'un doğusunda toplanarak manevra yaparlar. Düşmanın Pasinler'den Erzurum üzerine saldırısını Ordu Kurmay Başkanı Guze istiyor. Çünkü düşündüğü parlak manevra var. Bu durumu daha sonra açıklayacağız.

Yukarıdaki tasarılar ordu kurmay heyetinin tasarılarıdır. Biz şimdilik kendi görüş ve düşüncelerimizi açıklamayı durumun biraz daha gelişmesine erteleyelim.

Birlikler toplanma emrinde bildirilen bölgelere hareket eder. Hâlâ seferberlik eksikleriyle uğraşıyoruz. Özellikle İspir bölgesine gelme emrini alan 17'nci Tümen Komutanı savaş ilanı gününe dek yiyecek işini düzene koyamadığından şikâyetçidir. Bu tümenin şikâyeti o kadar uzamıştı ki biz günün birinde bu tümene bağlı olanların verimli Ovacık köylerinde açlıktan öleceklerini sanacak kadar dolurmuş gelmiştik. Oysa ki Tümen Komutanı Albay Rıza Bey benden önce 9'uncu Kolordu'nun kurmay başkanı idi. Bu onurlu görevi nedeniyle bölgenin yönetim inceliklerini hepimizden iyi bilmesi gerekirdi.

Birlikler bir yandan toplanma bölgesine geledursun, Ordu Kurmay Başkanı yerleşme bölgelerini belirtmek için 3 Eylül 1914'te 4 numaralı ordu emrini verdi. Bu emre göre:

1. 2'nci Nizamiye Süvari Tümeni Erzurum Ovası'nın kuzeydoğusundaki köylerle Erzurum'daki kışlasında;
2. 1'inci İhtiyat Aşiret Süvari Tümeni Köprüköy ile Yukarı Pasin köylerinde, Aras Vadisi'nde;
3. 3'üncü İhtiyat Süvari Tümeni Diyadin bölgesinde;
4. 2'nci İhtiyat Süvari Tümeni Eleşkirt Kayakilisesi bölgesinde;
5. 9'uncu Kolordu 17'nci Tümeni'yle İspir Koşmuşat, 28'inci Tümeni'yle Erzurum Ova köylerinin batı bölgesinde yerleşecekti.
6. 11'inci Kolordu'nun 33'üncü Tümeni yine Tokat'ta, 18'inci ve 24'üncü Tümenleri Hasankale'nin doğu ve batısındaki bölgede, yani Pasinler'de yerleşecek.

Bir anı

Erzurum halkı asker canlıdır. Bugünkü Erzurumlunun babası 1877'deki Horum Düzü kahramanıdır. Erzurumlu geçmiş zamanların kanlı savaşlarından söz ederken Rus'a sürekli "çok" der, "cesur" demez. Şimdiki 1914 yığınağı sırasında Erzurum'daki Rusya Konsolosluğu'nda Erzurumluların sevmediği bir Rus subayı vardı ki ataşemiliterlik gö-

revini yapıyordu. Bu subay bir sabah arabasına binerek kale kapısından ovaya gezintiye çıkmış, bir Erzurumlu bunu görmüş. Bu Erzurumlu bizim yasaklamadığımız bu gezintiyi yasaklama gereği duymuş, araba kente dönerken taşlamış. Adam bulunamadı. Yaralı Rus subayı ise ertesi günü Tiflis'e döndü. Bu subay Erzurum Ovası'ndaki askeri hazırlıkların derecesini denetleyip gözetlerken görülmüştü.

Yığınak Başlangıcından Rusların Sınır Tecavüzüne Dek Geçen Olaylar

Komutan baştır, beyni kurmay başkanıdır. Başın bir hastalığa tutulması beynin düzenli çalışmasını engeller. Bizim ordumuzda komutanlar kurmay başkanlarının babası, hiç olmazsa ağabeyleridirler. Emir subaylarıyla bağlı oldukları üstleri arasındaki ilişkileri de böyledir. Bu durum Osmanlı ordusunun ve Türk çocuğunun en tatlı huyudur ve bu huy büyük bir erdemdir.

3'üncü Ordu Komutanı Hasan İzzet Paşa'nın kurmay başkanı Yarbay Guze yabancı bir unsurdu. Ordu kurmay heyetinin içinde bu yabancı unsur sürekli olarak bir diken gibi battı. Ordu kurmayları kendi içinde rahatsız olunca 9'uncu Kolordu kurmayları üzerine yerli yersiz baskı yapmaktan geri kalmıyorlardı. 9'uncu Kolordu kurmay heyeti Erzurum'da yerleşik durumdaydı. Yorucu mesaisine karşılık zahmetini hafifletecek unsurlara sahipti. Üyeleri kendi evlerinde oturuyorlardı. Çoğunun aileleri yanlarındaydı. Seferberlik üzerine kolordu ve kurmay heyetine gelen subaylar da içten bir aile çevresinin sıcaklığına kavuşunca yabancılık çekmemişler, konuk olmanın rahatsızlığını duymamışlardı.

Ordu kurmay heyeti ise çevreye yabancı, görev yerlerine yabancı ve kendi başkanlarına yabancıydılar. Eğer Hasan İzzet Paşa'nın soylu ve babaca tutum ve davranışları olmasa bu mutsuz yabancılar çok sıkıntı çeker, halleri yaman olurdu.

Ordu kurmay heyeti ve komutanı Erzurum'un vali konağına yerleşmişlerdi. Biz 9'uncu Kolordu kurmay heyeti kendi dairemizde oturuyorduk. Ordu kurmay subayları kendi aralarında oda paylaşamayınca bize, astlarına sataşırlardı. Biz "Fazla odamız yok!" dedik mi akşama Hasan İzzet Paşa'nın imzasıyla bir ultiमतom gelirdi: "9'uncu Kolordu Komutanı bugün saat beşe kadar filan yeri boşalttı-rarak filana teslim edecek." Gerek ordu kurmay heyeti, gerek 2'nci Nizamiye Süvari Tümeni ve daha sonra kale komutanlığının istekleri dolayısıyla ordu komutanlığından yazılan ve gönderilen bu tür sert emirler Hasan İzzet Paşa ile Ahmet Fevzi Paşa'nın arasını açıyordu. Ve bu üzücü durumun zararını biz çekiyorduk.

Eski 4'üncü Ordu bölgesinin kâr ve zararıyla birlikte tüm mirası 3'üncü Ordu'ya kalmıştı. 3'üncü Ordu'nun kârı bölge halkının ulusal onur, cesaret ve fedakârlık gibi erdemleri idi. Zararı ise bölgenin dağınıklığı ve ulaşım araçlarının azlığı idi. Ülkenin genişliği süvari alaylarına rahat yüzü göstermezdi. Bir alayın toplu bulunduğu çok az görü-lürdü. Bölüğünün at ve er sayısını barıştaki kadrosuna göre eksiksiz gören bir yüzbaşı ne kadar mutlu olurdu. Bu durum 2'nci Süvari Tümeni'nin seferberliğini güçleştiriyordu. Oysa ki 2'nci Nizamiye Süvari Tümeni Komutanı Yarbay Yusuf İzzet Bey, tümeni 9'uncu Kolordu bölgesinden seferber olmakla birlikte, komuta yönünden orduya bağlıydı. Çalışkan bir kurmay subay olan Yusuf İzzet Bey pek azimkâr ve araştırmacı bir süvari komutanı olarak ortaya çıkıyor ve kolordu kurmay heyetinin yöntem ve kuralları içindeki at dağıtımıyla yetindiği takdirde adeta yoktan yaratmak istediği seferber mevcutlu tümenini hiçbir zaman oluşturamayacağını pekâlâ biliyordu. Eğer istediğiniz amaca ulaştıran yol çok dolambaçlı ve uzun ise sizin de zamanınız yoksa ne yapacaksınız? Kestirme gidirsiniz. Yusuf İzzet Bey de kestirme olan yolu tuttu. Hasan İzzet Paşa aslında süvari kurmayıdır. Düzenli ve dolgun mevcutlu bir süvari alayının manevrasını heyecansız seyredemez. Bu ne-

denle adı geçen Yusuf İzzet Bey'in azim ve emeli karşısında takdir duygularıyla doldu. Böyle olunca yöntem, kural bağlantılarını dşunmeyerek "Toplanan ulaşım araçları arasındaki binek hayvanlarının, birinci öncelikle süvari tümeni alaylarına ayrılması. Süvari tümeni savaş düzeninde bulunan 21'inci Alay'dan 9'uncu Kolordu ve 29'uncu Tümen Karargâhları için 40 hayvan ayrılmış. Bu hayvanlar geri verilmelidir. Yanlışlığa neden olanlar hakkında gerekli işlemin yapılmasıyla sonucun bildirilmesi" emrini veriyor ve yine aynı konudan yola çıkarak –birkaç at nedeniyle– emir yeniliyordu. İtiraf etmek gerektir ki, Hasan İzzet Paşa'nın süvari tümenini koruması tarafsızlık değildi. Fakat bu düzensiz koruma işi gereklidi.

Gerçekten süvari tümeni devşirme yöntemiyle halktan alınan atlarla günün birinde 1.300 kadar at mevcuduyla oluştu. Fakat Erzurum vilayeti içindeki yerli at ırkının da kökü kurutuldu. Bu nokta ülke çıkarı açısından düşünülmesi gereken önemli bir sorundur. Yani zorla güzellik olmayacağını devletin önde gelen görevlileri hiçbir zaman akıldan çıkarmamalıdır.

83'nc Alay Komutanı Binbaşı Ziya Bey eşsiz bir Türk ocuğudur. Mümtaz* sınıflarını tamamlamış, çok namuslu, çok cesur ve çok çalışkandır. Adaletli davranan, görevine tapınma derecesinde bağlı, sözün kısısı tam bir insanlık örneğidir. Fakat konuşma yeteneği kıttır. Bir gün Hasan İzzet Paşa 28'inci Tümen'in eğitimini denetlemeye çıkmıştı. Kolordu Komutanı Ahmet Fevzi Paşa da oralarda idi.

83'nc Alay acemi erleri henüz eğitim atışlarını tamamlamamışlardı. Oysa ki ordu komutanı birliklerin savaş eğitimi atışlarına önem vermesini ve büyük gruplarla manevralara başlanmasını emretmişti. Hasan İzzet Paşa 83'nc Alay Komutanı Ziya Bey'i çağırdı ve neden dolayı

* Harp Akademileri'nde kurmay ile sınıf subayları arasında seçkin subay yetiştiren özel bir sınıftır. Sonraki yıllarda kaldırılmıştır.

alayın bazı erlerinin hâlâ savaş atışlarına geçmediklerini sordu. Bunun cevabı basitti: “Bu durumdaki erlerin sayısı azdır. Aslında alay savaş tatbikatına başlamıştır!” Fakat Ziya Bey böyle söylemedi. Hasan İzzet Paşa’nın sorusuna bir soru ile karşılık verdi:

— Eğitim atışları yapılmadan savaş atışı yapılır mı?

Bu soru alay komutanının 45 gün hapsini gerektirdi. Hasan İzzet Paşa’nın emrini alan Ahmet Fevzi Paşa iki gün sonra kendisine başvurarak Ziya Bey’in iyi, çalışkan fakat tutuk bir subay olduğunu, hapisliğinin sürmesi halinde alayın eğitiminin geri kalacağını anlatarak Ziya Bey’i affettirdi.

Ertesi gün Hasan İzzet Paşa, Ahmet Fevzi Paşa ile birlikte arazi dışındaki eğitim yerlerine doğru giderken 83’üncü Alayın bir taburuna rastladı ve tabur komutanına Ziya Bey’in nerede olduğunu sordu. Tabur komutanı “Bugün görmedim!” deyince Hasan İzzet Paşa kızdı ve Ahmet Fevzi Paşa’ya:

— Paşa, işte şefaatt ettiğiniz adam! dedi. “Bugün mutlaka hapsedeceksiniz, 45 gün hapsedeceksiniz” diye tekrar etti. Ahmet Fevzi Paşa, Ziya Bey’i tanıdığı için bu işte kesinlikle bir yanlışlık olacağını düşündü, sesini çıkarmadı. Hasan İzzet Paşa karargâha döndü. Ahmet Fevzi Paşa, Palandöken Dağları’na doğru gezintisini sürdürdü. Yarım saat sonra Palandöken tabyalarından Erzurum’a doğru bir yol kolunun hareketini gördü. Kol kendisine yaklaşıncı alayının iki taburuna dağlarda yaptırdığı tatbikattan dönen Ziya Bey’i kol başında tanıdı ve doğruca Hasan İzzet Paşa’nın karargâhına döndü.

— Yine bendeniz haklı çıktım Paşa Hazretleri, dedi. Ziya Bey teşrif-i âlinizden yarım saat sonra alayın başında, Palandöken’den dönüyordu. Bizzat gördüm. Bu nedenle cezasının affını ricaya geldim.

Hasan İzzet Paşa aşırı bir sinirlilikle eski görüşünde direnince iki komutan arasında ceza yetkisi ve yargılama düzeni söz konusu oldu. Gerçi sonuç olarak Ziya Bey’in hapsine olanak kalmadı ise de bu tartışma aynı yüce amaca

değişik iki yolla giden namuslu, onurlu ve fedakâr iki komutanın duygusal bağlarını sarstı. Bundan sonra Hasan İzzet Paşa'nın her emri Ahmet Fevzi Paşa'ya bir serzeniş ve Ahmet Fevzi Paşa'nın her önerisi Hasan İzzet Paşa'ya bir itiraz anlamına geldi.

Sorun ise pek basitti. Hasan İzzet Paşa bizzat Balkan Savaşı'nda kolorduya komuta etmiş ve subaylar hakkında –herkes gibi– acı bir fikir edinmişti. Bu nedenle şimdi Balkan rezaleti gibi bir felaketin yenilenmesine meydan vermemek için af, insaf tanımayan şiddetli bir ordu komutanı olmuştu. Ahmet Fevzi Paşa ise her şeyden önce seven ve acıyan bir baba yaratılışındadır. Adaletsizlikten ve düzensizlikten çok korkar, pek iyi tanıdığı bölgenin cesur ve fedakâr çocukları olan subaylarını çok sever. Hasan İzzet Paşa'nın 1914 savaşında üstlendiği görev ve yaptığı işler incelendiği zaman onun, kişilere bir makine kadar değer vermediği, emrindeki personeli iş birimiyle ölçüp değerlendirdiği görülür. Oysa ki Ahmet Fevzi Paşa'nın gözünde insanlar ancak erdemleriyle ölçülürler. Hasan İzzet Paşa'dan korkan çok, hoşlanan azdı. Ahmet Fevzi Paşa ise çok sevilir fakat az korkulur bir komutandı. Ve her ikisinin erişmek istedikleri amaç aynı yüksekliklerdeydi.

Ahmet Fevzi Paşa'nın incelik duygusuyla Hasan İzzet Paşa'nın sert karakterini benliğinde hapsederek bu iki erdemin yerine göre birini, yerine göre de öbürünü –bir kalem ve bir kılıç kullanır gibi– kullanan bir kişi vardı: 11'inci Kolordu Komutanı Galip Paşa. Meşrutiyet öncesinde Kaçanik'te toplanan Arnavutlara dert anlatan Galip Paşa Kumanova'da Vardar Ordusu'na hazırladığı onurlu günün öbür kolordulara mensup birliklerin tembelliği yüzünden karardığını acı bir umutsuzlukla gördüğü günden beri Türk ordusuna “Artık seni yönetmeyi öğrendim!” demişti.

1914 Ekim ayı birinci haftası tümenlerin toplanma bölgelerinde büyük ölçüde eğitim ve manevraları dönemidir. Komutanlar at ve otomobil üstünde çeşitli toplanma bölgelerindeki eğitim ve manevraları izleyip eleştirirlerken kurmay heyetleri yine seferberlik eksikliklerini tamamlamakla sağa sola emirler yayımlamakla yeni yeni birimler, müfrezeler, birlikler, kafileler oluşturmakla uğraşıyorlardı. Bununla birlikte 2'nci Nizamiye Süvari Tümeni'nin Erzurum'un kuzeyindeki manevrası herkesin ilgisini çekmekten geri kalmamıştı: Her Türk'ün kalbinde bir sipahi yatar.

Ordu Kurmay Başkanı Guze, 9'uncu Kolordu'dan bir köprücü bölüğü ve bir sahra köprüsü istiyor ve emirden iki gün sonra "Köprü hâlâ hazır değil mi?" diye soruyordu. Köprü hâlâ hazır değildi. Ve Erzurum'daki yapım araçlarıyla galiba hiçbir zaman Guze'nin istediği biçimde hazır olmayacaktı. Diğer yönden Erzurum Kalesi'nin istihkâm inşaatı sorunu vardı. Bu inşaatla alaylar tahsis edildi, az geldi. Şimdi kolordu kurmay başkanlığı amele ve depo taburlarıyla fazla erlerden daha üç bin kadar er bulmuş, alelacele Erzurum'a çağırıyordu.

Erzurum Kalesi sorunu meşrutiyet öncesinde başlamış bir sorundur. Birçok komisyon, birçok proje aslında hiçbir sonuç vermemişti. Çünkü bir kale yapımında son söz hazineendir. Askerlikle ilgisi olmayan kişiler kale deyiminden onbeş, yirmi ve daha çok kilometre yarıçapında, az çok daireye benzer bir çember üzerinde, yer yer yayılmış istihkâmlar, batarya yerleri, sahra demiryolları, cephanelikler

gibi yapıların tümünü anlamalıdır. Bu batarya ve istihkâmlar (ayrılmış tabyalar) Fransa ve Belçika'da olduğu gibi zırhlı kulelerle zırh levhalarıyla beton siperlerle donatılırlardı. Birinci hat tabyalarının gerisinde ikinci hat tahkimatı bulunurdu.

Ulaşımı sağlayan demiryolları, geniş ve korunmuş yollardan oluşurdu. Telgraf, telefon şebekeleri tabya ve bataryaları birbirine bağlardı. Dünya Savaşı başlangıcına dek kalelerin stratejik değeri çok büyüktü.

Erzurum Müstahkem Mevkii sorunu Enver Paşa'nın Harbiye Nezareti ve Genelkurmay Başkanlığı makamına geçmesi üzerine yeniden incelenmişti. Erzurum'da bir inşaat heyeti vardı ve inşaattan çok eksik bulunan yapı malzemelerini tamamlamakla uğraşıyordu.

Seferberlik emrinden yaklaşık bir ay kadar önce Alman Islah Heyeti üyelerinden ve Harbiye Nezareti'nde ulaştırma müfettişliğinde görevli Yarbay Gozel adında bir subay Sivas, Erzincan üzerinden Erzurum'a gelmişti. 9'uncu Kolordu Komutanı Ahmet Fevzi Paşa aynı zamanda bu müstahkem mevkinin komutanı olduğu için Gozel ile Erzurum Kalesi üzerine söyleşide bulunmuşlardı. Gozel, kaleyi ve Doğu Cephesi'ni gezmişti. Özetle ifadesinden bir seferberlik anında Erzurum Kalesi'nin terk edilmesi hakkında İstanbul'da bir görüşün varlığı anlaşıldı. Oysa ki Rusların seferberliklerini bizden önce tamamlayacakları bilindiği için Erzurum'un bir baskına karşı savunulmayarak kolorduyu Batı'ya çekmek demek, seferberliğinden vazgeçmek demektir. Erzurum ilk hamlede ve savunmasız olarak düşmana terk edilirse büyük bir bölgeden yoksunluğa katlanmak gerekecek ve böyle bir olasılık aynı zamanda 11'inci Kolordu'nun Van'dan başlayarak bütün Murat Suyu vadisindeki tahıl ambarlarından ve asker alma dairelerinden yararlanmasını boşa çıkaracaktı. Hele aşiret tümenleri seferber olamayacaklardı.

Bu görüşe dayanarak Ahmet Fevzi Paşa, Erzurum'un bir seferberlik üzerine elde bulunacak kuvvetle kesinlikle savunulması görüşünde ısrarlı idi.

Bu görüşün dayandığı nedenler ne kadar doğru idiyse uygulama olasılığı o derece zayıftı. Erzurum'un doğusunda eski düzen, sağlam bir cephe var idiyse de silahları pek noksandı. Aynı biçimde kuzeyde Oltu yönüne karşı Karagöbek, güneyinde Hins yolundan bir çevirme hareketine karşı Palandöken engelleme tabyaları hem silah, donanım hem de sağlamlaştırma yönünden birer kuvvetli sahra istihkâmından başka bir şey değildi. Yani Erzurum'u bir stratejik baskına karşı savunmak için barış dönemi kadrosu bile eksik olan 28'inci Tümeni yararsız bir biçimde tehlikeye atmadan başka çare yoktu. İstanbul, Erzurum'u ancak 1914 seferberliği hesabında savunmasız bırakmak istiyordu. Yoksa Erzurum'un sağlamlaştırılması gereğini inkâr etmiyordu. İstanbul'un görevi, her gün ortaya çıkan yeni durumun gereklerine cevap vermek için hazırlıklı bulunmaktı.

Bununla birlikte iş, derinliğine inildikçe çözümü güç bir biçim alıyordu. İstanbul strateji ile ilgili görüşlerini, seyyar orduyu zamansız dağıtmamak isteğine bağlıyordu. Ahmet Fevzi Paşa ise "Seyyar ordumuzda 9'uncu Kolordu'nun geniş asker alma kaynaklarının doğuracağı kuvvet dahil olmayacak mı?" diye soruyordu. Ahmet Fevzi Paşa, Gozel Bey'e son söz olarak şunu dedi:

— Rica ederim İstanbul'a anlatınız: Bu bölge tarihi bir bölgedir. Erzurum'u savunmadan düşmana terk edecek bir komutan, bu özverili halkın belleğinde hain olarak yer eder. Ben bu lekeyi kabul edemem ve Rusların bir baskınına karşı Erzurum'u elime geçen kuvvetle savunmaya uğraşırım. Eğer İstanbul şimdilik sağlamlaştırmayı sürdürme olanağı görmüyorsa bari 28'inci Tümen'in sayısını seferi sayıya yükseltme emrini versin.

Gozel, İstanbul'a dönüşünde Ahmet Fevzi Paşa'nın teklifini kabul ettirmişti. Ardından Enver Paşa'dan şöyle bir emir geldi: "Erzurum kaledir. Komutanı 9'uncu Kolordu komutanıdır."

Oysa ki Erzurum henüz kale değildi. İstanbul bu kararıyla "Bir kolordu komutanının görüşü saygıya layıktır!" demek istedi.

Savaş harekâtı başlayıncaya kadar Erzurum tahkimatı sürdü. Fakat seferberlik uzayıp da Rusların hâlâ korktuğumuz strateji baskınını yapmaması ve ordunun Pasin ve Erzurum Ovalarında toplanması batı yönündeki tahkimatın terkinin ve tüm çalışmaların doğu cephesinin ileri hattına yönlendirilmesini gerektirdi. Hatta 11'inci Kolordu'nun 18'inci Tümeni, bir süre Höyükler ve çevresinin tahkimatında kullanıldı. Ordu bir savunma cephesi hazırlıyordu. Erzurum Kalesi'nin komutasını Alman Posselt Paşa üstlenmişti. Kurmay başkanı yetenekli Kurmay Binbaşı Emin Bey'di. Kale topçu komutanı olarak Stange adında bir Alman gelmişti. Emin Bey kültür ve bilim bakımından iyi donanımlı, azimli, kavrayışlı ve ciddi bir subaydı. Ordu Kurmay Başkanı da kalenin tahkimatına önem veriyordu. Hatta 25 Ağustos 1914 tarihinde yukarıda sözü edilen Posselt Paşa işe başladığı anda Erzurum Kalesi'nin ordu komutanlığına bağlı bir birim olduğu yayımlanmıştı. Fakat Posselt Paşa incelemelerini bitirince Erzurum Kalesi'nin "Müstahkem Mevzi" sıfatını alabilmek için birçok silah ve araçtan başka 40.000 mevcutlu piyade gücüne gereksinimi olduğu, bu sevdadan artık vazgeçilmesi gerektiğini rapor etti. Ve Erzurum seyyar muhafızları da orduya katıldı.

Bu sorun yüzünden Hasan İzzet Paşa'nın başvurusuna Enver Paşa "Kale birliklerini istediğiniz gibi yerleştiriniz" cevabını vermişti. Bir noktanın kale olup olmaması pek önemli bir karardır. Kalesini savunamamış ve düşmana zamansız teslim etmiş bir komutanı yasalar idam eder. Oysa ki sahra mevziinden kişisel kararıyla her komutan ordusunu geri çeker, sorumlu olmaz, bazen takdire değer görülür.

Enver Paşa'nın onayını almadan bir müstahkem mevkiyi lağvetmek söz konusu olamazdı.

Savaş Başlangıcı

3'üncü Ordu Komutanlığı günler geçtikçe gerek kolorduların seferberliklerini ve gerek savaş yönünden eğitim ve öğretimlerini tamamlayıp geliştirmek için bütün gücünü harcıyordu. Ordunun izlediği ciddi çalışma programı, yalnız yönetim ve levazım konusunda layık olduğu sonucu vermiyordu. Hasan İzzet Paşa'nın tüm şiddet ve baskısına karşılık ne Muş ve Malazgirt ovalarının ne de Erzurum vilayetinin öbür verimli bölgelerinin tahılını Erzurum'a ulaştırmak bir türlü kolay olmuyordu. Harekât başlayacağı zaman 3'üncü Ordu'nun mevcudu 190.000 insan ve 60.000 hayvandı. Bu mevcudun altı aylık iaşesi için yaklaşık 88 milyon kilogram buğday, çavdar ve arpaya gereksinim varken, ordu ambarlarında yalnız 1.250.000 kilogram yiyecek ve tahıl vardı.

Toplanma bölgesinde hem yollar hem de eldeki ulaşım araçları bir kış esnasında tümenlerin iaşesini sağlamaya hizmet edecek biçimde değildi. 9'uncu Kolordu'nun 17'nci Tümeni'nin iaşe şikâyetleri üzerine kolordu, bu tümenin oturma bölgesini kışın Bayburt'a doğru yaklaştırmamanın yerinde olup olmayacağını 3'üncü Ordu Komutanlığı'ndan sormuştu. 18 Ekim 1914 tarihinde Hasan İzzet Paşa "Durumda değişiklik olmazsa 17'nci Tümen kışı geçirmek için oturma bölgesini Bayburt'a kadar genişletecektir. Bu tümenlerden Çoruh Vadisi'nde ve İspir yöresinde kuvvet bulundurulmayacaktır" cevabını verdi. Gerçekten Çoruh Vadisi boyunca Artvin yöresine giden sarp patikalardan kışın düş-

manın önemli bir kuvvetle yürümesi olasılığı yoktu. Bununla birlikte 17'nci Tümen Bayburt'a doğru toplanmaya zaman bulamadan top patladı.

Ekimin on altıncı günü kurban bayramı arife günüdür. Akşam üzeri Erzurum telgrafhanesinden verilen ajans telgrafı bekleye bekleye artık unutmaya başlamış olduğumuz büyük olayın yaklaştığını gösterdi: Boğaz girişinde Rus gemileriyle çatışma olmuş. Bayram gecesini herkes İstanbul'dan bu olayın resmen açıklanmasını bekliyordu. O gece öyle bir açıklama yapılmadı. Rusların Almanlara karşı Tanenberg'de yenilmiş olduklarını göz önüne alarak, hatta ordu karargâhı bile Rusya hükümetinin bu olayı kapatacağını, başına fazla bir dert açmak istemeyeceğini sanıyordu.

Ertesi gün (17 Ekim 1914) bayramlaşma töreni yapılırken Başkomutanlık vekâletinin telgrafı yetişti. Bunun üzerine 3'üncü Ordu, 10 numaralı aşağıdaki ordu emrini verdi.

Erzurum, 17 Ekim 1914

1. Karadeniz'de bulunan filomuza Ruslar, 16 Ekim 1914'te saldırdılar. Ruslardan bir ganbotla bir torpil gemisi batmış ve üç subayla 83 er esir alınmıştır. Bizden hiç kayıp yoktur.

2. Rusların her an karadan da saldırıları beklenmektedir.

3. Birlikler harekete hazır bulunacaktır.

3'üncü Ordu Komutanı

Hasan İzzet

Bu ordu emri üzerine çeşitli birliklerce yapılan ilk iş izinli erleri bir an önce bölüklerine toplamak oldu. Gerçekten seferberlik döneminin çok uzamasının etkisiyle 3'üncü Ordu Komutanlığı alayların bir kısım erlerinin beşer onar gün izinle köylerine gitmelerine –ordunun ve halkın moral gücünü ve disiplinini korumak düşüncesiyle– izin vermişti. En çok izinli erler 9'uncu Kolordu tümenleri erleri idi. Kolordu Kurmay Başkanlığı derhal tüm askerlik şubeleriyle

sabit jandarma birliklerine yayımladığı bir genelgede köylere bölge bölge müfrezeler çıkararak izinli erleri bir saat önce toplamak gereğini bildirdi.

Ordu Komutanlığı aynı gün yayımladığı 11 numaralı emrinde birliklerin oturma bölgelerinin değiştirilmesini ve daha sık bir duruma konulmasını emrediyordu. Söz konusu emir 11'inci Kolordu'nun şimdiye kadar Tokat'ta bulunan 33'üncü Tümeni'nin derhal Karayazı üzerinden Erzurum yönüne yürümesini ve yürüyüş çizelgesini telgrafla bildirmesini istiyordu. Aynı gün İstanbul'dan gelen bir telgraf 10'uncu Kolordu'nun Giresun'da bulunan 30'uncu Tümeni'nin 3'üncü Ordu emrine verildiğini bildiriyordu.

Sınır üzerinde herhangi ufak tefek çatışmadan başka bir olay olmadı. Bu çatışmalara çoğunlukla Teşkilat-ı Mahsusa'nın söz anlamayan belgeli çete üyeleri neden oluyorlardı.

3'üncü Ordu Komutanlığı'nın savaş planı

Balkan Savaşı'ndan önce Genelkurmay Başkanı İzzet Paşa Hazretleri Osmanlı İmparatorluğu'nun Balkan hükümetlerinden yalnız biriyle veya aynı zamanda birkaçıyla veya tümüyle birden savaşmak zorunda kalması olasılığını o geniş görüşü ve yüksek zekâsıyla düşünmüş ve her olasılığa karşı ordunun stratejik yığınaklanmasına ait tasarı planları düzenlemişti. Fakat her tasarımın güzelliği, uygulanabilme yeteneği ile ölçülür. Uygulanma olanağı bulunan bir savaş planı hazırlamak için Enver Paşa'nın yeni kurmay heyetinin kesinliğe yakın bir doğrulukla aşağıdaki maddeleri bilmesi gerekliydi:

Öncelikle; asker alma bölgeleri, bağlı oldukları kolordu birliklerine ne kadar usta er ve ulaşım aracı verebilecektir? Şu andaki taksimat kolordunun gereksiniminden fazla mı, yoksa eksik mi? Kaç er ve aracı kapsamaktadır?

İkinci olarak; askerlik şubelerinde toplanacak tamamlayıcı erler mensup oldukları birliklere kaç günde ulaşılır? Karadan mı, denizden mi sevk olunacaklar?

Üçüncü olarak; kolordular kendi bölgelerinde bir seferberlik için gereken araçları bulabilecekler mi? Yoksa bir kısım seferi gereksinimin şimdiden mi karşılanması gerekmektedir?

Dördüncü olarak; kolordulara bağlı birlikler kendi merkezlerinde kaç günde hazırlanabilecekler?

Beşinci olarak; kendi merkezlerinde harekete hazırlanacak tümenler seferberliğin kaçınıcı günü kolordusunun toplanma bölgesine ulaşabilirler?

Altıncı olarak; bu hesaba göre düşman mı bizden önce hazırdır, biz mi düşmandan önce hazırız?

Yedinci olarak; düşman bizden önce hazırlandığı takdirde baskından kurtulmak için biz ordumuzu hangi hattın gerisinde ve ne gibi koruyucu düzenle toplamalıyız? Daha barış döneminde iken tam veya yarım seferi düzene konulacak kuvvetlere gereksinim var mı?

Oysa ki Balkan Savaşı'ndan sonra karışmış ve dağılmış, eksik ve perişan ordunun başına geçen Enver Paşa ve genç kurmayları yukarıdaki maddelerin hiçbirine kesin bir biçimde cevap verecek durumda değillerdi. Bu nedenle bir yandan yeni ordunun temellerini hazırlamak ve öbür yandan her olasılığa karşı savaşa hazır bulunmak zorunluğu gibi çözümü güç bir katmerli sorun karşısında yeni kurmay heyeti en pratik yolu tuttu. Mademki hangi yıllar erlerinin ne miktarda olduğu bilinmiyordu, durum sonbahar manevraları deneyimiyle ve kolordu kurmaylarının ve ordu müfettişliklerinin sürekli incelemeleriyle doğru bir biçimde anlaşılınca kadar hiçbir harekât alanı için sefer planı hazırlamak mümkün ve yerinde değildi. Seferberlik emriyle bütün ikmal erlerini silah başına toplamak ve eğer fazlası varsa en yaşlı ve acemilerden başlayarak izinle köylerine göndermek veya terhis etmek ve toplanma zamanının ve bölgesinin seçimi ve duruma göre saldırı veya savunmada bulunulması gibi ağır sorumluluk taşıyan kararları daha sonra ordu komutanlarının kişisel görüşleri sonucu düşmanın gelişecek hareket tarzına göre düşünmek daha akıllıca ve basitti.

1914 yılı başlangıcında apaçık bilinen önemli bir nokta vardı ki o da Kafkasya harekât alanında Rusların bize hem seferberlik ve toplanma zamanının azlığı hem de ordusunun sayısı ve donanımı yönünden üstün olması idi. Bu nedenle İstanbul, kendi kendini aldatmamak için olası bir 1914 seferberliğinde Erzurum Müstahkem Mevkiinin şu andaki durumuyla bir müstahkem mevki görevini göremeyeceğini takdir ederek Erzurum’u bir Rus baskınına karşı savunmaya kalkışmaktan vazgeçme zorunluluğu duymuştu. Gerçekten önceden de bildirdiğimiz gibi bu emir, seferberlikten önce Ahmet Fevzi Paşa’nın Yarbay Gozel aracılığıyla İstanbul’a açıkladığı önemli nedenlerin etkisiyle ikinci bir emirle iptal edilmiş ve Erzurum’un kale sayılacağı kabul edilmişse de savaşın başlangıçtaki aşamaları da gösterdi ki, İstanbul Genelkurmayı birinci kararında haklı idi. Erzurum sözle ve dilekle bir kale olamazdı. Şunu anımsamalı ki: Sorun Avrupa’da Birinci Dünya Savaşı başlamadan önceki bir döneme aittir. Eğer Rusya, Osmanlı Devleti’ne savaş ilan etseydi, Kafkasya Rus ordusunun on günde seferberliğini tamamlayacak olan Kazak tümenleriyle Plaston tugayları gibi ilk kademesi üç dört günlük bir yürüyüş sonucunda Erzurum önünde ve yanında bulunabilirdi. Bu kuvvete karşı ise Erzurum’daki 28’inci Tümeni ateşe sürmek değil, Erzurum’u kendi yazgısına bırakarak, söz konusu tümeni batıya çekmek ve bir gün önce 17’nci ve 29’uncu Tümenlerle birleşmek ve seferberliğe olabildiğince devam etmek, daha doğruca bir hareket olurdu. Ahmet Fevzi Paşa –anladığım kadarıyla– yıllardan beri aralarında yaşadığı seçkin bir halkın değerli kalesini kendi yazgısına bırakıp çekilmeyi “ihnet edip kaçmak” anlamında düşünüyordu. Eğer barış mevcutlu bir 28’inci Tümen Erzurum’da bir Rus stratejik baskını durdurabilirdiyse ne onur? Fakat Erzurum’la birlikte 28’inci Tümen de Rusların eline düşerse o zaman ne olurdu?

Şimdi Hasan İzzet Paşa’nın yanında Balkan Savaşı’ndan önceki projeler gibi bir proje yoktu. Hasan İzzet Paşa kendi planını kendi yapmak zorundaydı. Bu önemli sorunda

Genelkurmay'ın ordu komutanına uygun bir emir verip vermediğine veya toplanma zaman ve bölgesinin seçimin-den önce anılan kişinin bu konu ile ilgili olarak İstanbul'la haberleşip haberleşmediğini bilemiyorum.

Düşman hakkında ilk zamanlarda alınan bilgiler abartmadan uzak değildi. Kafkasya'nın demiryolları, karayolları herhalde Rusların bizden önce seferberliği tamamlayacaklarını kabule sevk ediyordu. Bu nedenle ordunun en büyük endişesi biz seferberliğimizi tamamlamadan önce Rusların savaş ilan etmeleri olasılığı idi. Fakat günler geçtikçe o kanağa varıldı ki biz neden olmadıkça Ruslar savaş ilan etmeyeceklerdir. Çünkü Almanya ve Avusturya'ya karşı savaşırken bir Anadolu seferine girişmeye şimdilik Rusya için bir siyasal gereksinim yoktu. Çünkü Osmanlı Devleti genel seferberlik ilan etmekle birlikte tarafsızlığını koruyordu.

Bununla birlikte 3'üncü Ordu toplanmaya geçince Rusların yine hareketsiz kalması olasılığı azdı. Bu nedenle orduyu bir Rus saldırısını varsayacak biçimde toplamak gerekliydi. Her türlü hesap ve istihbarat gösteriyordu ki 3'üncü Ordu kendisine düzenli iki kolordunun toplam 54 tabur ve küçük Nizamiye Süvari Tümeni'nin en çok 1.300 kılıcı ile Kafkasya'nın istilasına kalkışamazdı. Aşiretlerden toplanacak yedek süvari tümenleri güven verici bir saldırı gücü değildi. Orduda sahra ve dağ toplarından başka türlü top yoktu. Sözün kısası kolorduların ulaşım araçlarının sayısı, cinsi ve toplanma bölgelerinde bulundukları zaman bile iasece karşılaştıkları güçlükler, er ve subayların bedensel donanımları incelenip hesap edilince 3'üncü Ordu'nun bir saldırı ordusu değil, bir savunma ordusu olabileceğine karar vermek gerekiyordu. Buna dayanarak 3'üncü Ordu Komutanı Hasan İzzet Paşa Hazretleri orduyu bir savunma stratejisi ile Anadolu'yu düşman istilasından kurtaracak biçimde toplattırıyordu. Ordu bir kez savunma kararı verince Erzurum Müstahkem Mevkii'nin savunma yeteneğinden en iyi biçimde yararlanmak en kestirme yoldu.

Erzurum'un istihkâmları ve batarya mevzileri eski biçimde yapılmış ve düşman ateşine pek büyük hedef oluşturan birtakım toprak ve beton tabyalar idi. Bazı mezarlıklar gibi en güzel tepeleri tutmuş olan bu tabyalar şimdi artık yarar değil, zarar veriyorlardı. Yerlerinden söküp atmak en akıllıca iş olurdu. Fakat mümkün değildi. Bunlar olsa olsa düşmanı aldatmak için sahte istihkâmlar gibi kullanılabilirdi. Bu nedenle ordu kurmayları asıl Erzurum Doğu Cephesi istihkâmlarının bulunduğu Deveboynu sırtları doruk çizgisini bırakarak bundan beş kilometre daha doğuda, yani ilerideki Höyükler Uzun Ahmet çizgisini sağlamlaştırıyorlardı. Çizginin doğusundaki arazi düzlüktü. Düşman topçusu cephemizde topoğrafyaca bize hâkim mevzi bulamazdı. Yalnız yanlardaki sırtlarda hâkim mevzi vardı. Bununla birlikte düşman herhalde birlik ve bataryalarını gecenin yürütmek koşuluyla gözden saklayabilirdi: Arazi düzlük ve dalgalıydı.

Erzurum Müstahkem Mevkii'nden yararlanmak, görüldüğü gibi Erzurum'un eski bataryalarından toptan yararlanmayı beklememekle birlikte eski tabyalar çizgisinin gerektiğinde ikinci çizgi olarak tutulması ve birinci çizgi savaşı sürerken kuzeyde Karagöbek yöresindeki tahkimatla güneybatıda Palandöken önleme bataryalarına ve komşu arazisine kanatlarımızı dayandırmak ve Erzurum'un yakınlığı nedeniyle ordunun gereksinimini daha kolay sağlamak gibi büyük yararlar asla yadsınamazdı.

Demek ki kesin sonuç alınabilecek meydan savaşını Erzurum'un doğusunda ve Pasinler ovasının batı kenarını oluşturan sırtlar cephesinde vermek uygundu. Fakat bu düşünce düşmanın büyük bölümü ile Sarıkamış'tan Köprüköy yönüne yürüyeceğine kabul etmek varsayımına dayanıyordu. Düşman cepheden savunma hattına saldırırken kanatlarımızı korumak, düşman cephede durdurulup dönüşe zorlanınca, yanlarına veya gerilerine etki yapmak, en sonunda Çoruh Vadisi'ni kapatmak için bazı yan müfrezelelerini de düzenleyip tasarlamak da gerekiyordu.

Bu esaslara bağılı olarak 3'üncü Ordu, toplanma emrinde görüldüğü gibi 11'inci Kolordu'nun iki tümenini Hasan-kale yöresine, 2'nci ve 3'üncü İhtiyat Aşiret Süvari Tümenleri'ni Eleşkirt'ten Velibaba yönüyle düşman gerilerine ve 1'inci ve 4'üncü Aşiret İhtiyat Süvari Tümenleri'ni Köprüköy güneyine ve 9'uncu Kolordu'nun 17'nci Tümeni'ni İspir ve Koşmuşat yöresine ayırıp öbür iki tümeni de Erzurum Ovasına toplattırmıştı. Tokat'taki 33'üncü Tümeni Erzurum'a getirmek ve aşiret tümenlerini bir kolordu şeklinde Köprüköy'ün 25 km güneyindeki Topçu Dağı yöresinde toplamak düşünülüyordu. Tafta ve Karagöbek bölgesi 9'uncu Kolordu'nun bir müfrezesiyle savunulacak ve bu müfrezeyi müstahkem mevkiden verilecek iki düzenli alay takviye edecekti. Çoruh Vadisi'ndeki 17'nci Tümen Karagöbek bölgesine saldırarak olan düşmanın sağ yanına ve gerilerine düşmek için dağ geçitlerinden yürüyecekti. Özetle düşmanın kuvvetlerini, hareket yönlerini izlemek, cephe ve yanlarında birer perde oluşturmak için asıl sınır bölükleri, sınır taburları halinde beş bölgeye paylaştırılmıştı.

Toplanma ve Savaş Planının Stratejik Değeri Ne idi?

3'üncü Ordu kurmayları ve özellikle Kurmay Başkanı, ne bölgenin stratejik coğrafyasıyla halkın manevi yeteneğini ne düzenli birliklerin değerini tam anlamıyla bilebilirdi. Bu önemli konuda yetkili olan kişi, en çok sorumluluğu olan ordu komutanı Hasan İzzet Paşa'dır. Plan, tasarım olarak gayet mükemmeldi. Pratik değeri ancak durum ve zamana göre bazı bölümlerini değiştirmek koşuluyla mükemmel olabilirdi. Bu yönü ben kendi algılayışıma göre şöyle tartışacağım:

1. Toplanma döneminde aşiret tümenlerinin değersizliği kanıtlanmıştı. Hiçbir alay kendi erlerine hâkim değildi. Kürtler gece olunca atlarına bindikleri gibi köylerine savuşuyor, ertesi gün yem ve yemek zamanında toplanıyorlardı. Alay komutanlıklarının en büyük dertleri ordu hazinesinden aylık ve değişik harcamalar için para çekmekti. Hiçbir aşiret tümeni iyi denilecek biçimde silahlı değildi. Tümenlerde ne top ne de mitralyöz vardı. Oysa ki bu kitleler çok iyi donanımlı Kazak tümenleriyle boy ölçme iddiasında idiler.

Bununla birlikte, bir istila savaşında düşman topraklarına bireysel topluluklarla, tahrip ve yağma çeteleri biçiminde saldırı yapılırsa, kendilerinden yararlanmak umulabilirdi. Ancak bir savunma savaşında bunlardan yanlarda ve gerilerde düşmana etki edecek zor görevler beklemek boştu.

Yaz ve kış mevsimleri bu bölgede özellikle böyle düzensiz kitlelere pek önemli biçimde etki eder. Kürt yazın canlı,

hareketli ise de kışın kendi ocağının başında sessiz, sakin-
dir. O halde ordunun sağ yanı örtülü değildi. Eğer Ruslar
büyük kuvvetle saldırısalardı bütün aşiret kolordusu derhal
dağılacaktı. Nitekim bizim saldırımızda bile dağıldılar.

2. Çoruh Vadisi ancak yazın düşman kuvvetlerinin ha-
reketine uygun olabilirdi. Ordunun kuvveti çok bir şey de-
ğildi ki 9'uncu Kolordu'nun bütün bir tümenini öyle dağlık
bir bölgeye ayırmak doğru olsun. Kaleboğazı'ndan Erzu-
rum'a yönelecek bir düşman kuvvetinin sağ yanına düşmek
manevrası ise gereksiz ve pratik olmayan bir manevra idi.
17'nci Tümen önemli bir bütündür. Olasılık uğruna feda
edilmeye layık değildi. Bir de orduya bağlı ve bizim pek acı
bir özveri olarak istemeye istemeye verdiğimiz seçkin erler
ve subaylar tarafından oluşturulmuş birçok Teşkilat-ı
Mahsusa çeteleri vardı. Bu çetelerle birkaç jandarma taburu
ve İşhan sınır birlikleri hiç olmazsa kışın yaklaşması üzeri-
ne İspir'de toplanabilirlerdi. Nitekim daha sonra öyle oldu.
Herhalde 17'nci Tümen Bayburt'tan doğruca Erzurum
Ovasına sevk olunsaydı, -gerçekte olduğu gibi- ne kendisi
bir kış zorunlu yürüyüşle Serçe Boğazı tipisinde perişan
olurdu ve ne de 28'inci Tümen'in bir alayıyla bir bataryası-
nı Karagöbek'e bağlamaya gerek kalırdı.

Başkomutanlık Vekâleti'nin 17 Ekim 1914 tarihli telg-
rafıyla Giresun'da bulunan 30'uncu Tümen'in 3'üncü Or-
du emrine verildiği bildiriliyordu. Bu tümenin iki alayı Ka-
rahisar-Kelkit-Bayburt yoluyla hareket emrini aldı. Bu tü-
menin mensup olduğu 10'ncu Kolordu eskisi gibi 2'nci Or-
du'ya bağlı kalıyordu. Madem ki 30'uncu Tümen bizim
bölgemize yalnız başına geliyordu, 17'nci Tümen'in yerine
doğrudan doğruya ordu emrinde Çoruh Vadisi'nde konuş-
landırılması daha uygun olmazdı (10'uncu Kolordu'nun
tümüyle 3'üncü Ordu'nun emrine girmesi 20 Ekim 1914
tarihindedir).

17'nci Tümen'in Çoruh Vadisi'nde savaşa tutuşması
başka bir açıdan da uygun değildi: Türk askeri savaşı, ken-
di köyünden ne kadar uzak kalırsa o kadar şiddetli ve gay-

retli yapar. Kumanova'da ilk bozgun veren erler, avcı hattından geceleyin köylerine dağılan Priştine yöresi erleri idi. Bu konuda Sivaslıyı sakınmadan Çoruh'ta, Çoruhluysu Pasin ovasında konuşlandırmak daha önlemleri bir hareket olurdu. Bununla birlikte Çoruh Vadisi bir tehlike ile karşılaşınca Erzurum'daki düzenli alaylardan da kuvvet yetiştirmek için zaman bulunurdu. Ordu farkına varmayarak 9'uncu Kolordu'yu parçalıyordu. Oysa ki 9'uncu Kolordu gerek eğitim ve öğretim, gerekse sayısal bakımdan 11'inci Kolordu'dan üstündü. 11'inci Kolordu'nun erleri yolda toplanma bölgesine gelirlerken firar etmişlerdi. 34'üncü Tümen'in zayıflık derecesini Hasan İzzet Paşa bizzat, Hasankale'deki denetlemeleri sırasında görmüştü. 33'üncü Tümen ise yeni komutanın emri altında Komakor'a (Kırkgözer) ilk savaş yürüyüşü yaptığı zaman 3000 kişiden oluşuyordu.

3. Höyükler hattında savaş verecek olan 11'inci Kolordu Karargâhı'yla 34'üncü Tümeni, Hasankale'den düşman saldırısı üzerine hemen geriye çekilerek savunma mevziine girecekti. Bu ters bir iştir. Gerek iaşe, gerek halkın ve özellikle aşiretlerin moral gücünü yüksek tutmak gibi amaçlar stratejik kararlarda ikinci derecede kalır. 11'inci Kolordu tümüyle Korucuk kuzey güney hattının batısında yerleşmeliydi. Bu kolordu zaten 9'uncu Kolordu'nun üç cephe ve birkaç erzak kolunu sonraları kendisine bağlatmıştı. Herhalde şu dediğim hatta biraz çabayla beslenebilirdi.

4. Karagöbek ve Palandöken yönlerinin tehlike ile karşı karşıya olmadığı belirlediği halde özellikle Karagöbek'te 28'inci Tümen'den bir alay ve bir batarya bulundurarak tümeni parçalamak bir hata idi. Karagöbek yöresi, Erzurum Kalesi hesabına oluşturulmuş olan yedi düzenli alayın birkaçından bir düzenli tümen oluşturularak ve bunlara birçok mantelli top vererek savunulabilirdi.

Benim nacizane düşünceme göre 3'üncü Ordu'nun planı uygun, düzenlemeleri yanlıştı. Bendeniz aşağıdaki biçimde düzenlemeler yaptırmayı daha uygun görürdüm:

1. Artvin yöresine Teşkilat-ı Mahsusa'dan gönderilmiş olan çeteleri Bayburt'a; Karahisar, Gümüşhane ve Erzurum jandarma taburlarından oluşturulacak bir düzenli alayı ve İshan sınır taburunu Keskin'de bir komuta altında toplayarak Çoruh Vadisi'ni örtmek.

2. Müstahkem mevzi emrinde bulunan öbür altı jandarma taburuna Kaleboğazı ve Pitgir sınır taburlarını ve birçok koşulur ve koşulmaz mantelli top ekleyerek Karagöbek savunma grubunu meydana getirmek.

3. 2'nci ve 4'üncü Aşiret Tümenleri'ni istediği gibi çözüp birleştirmesi ve gereğine göre kullanması konusunda 2'nci Nizamiye Süvari Tümeni Komutanı Yusuf İzzet Bey'in emrine vermek (daha başlangıçta Aras havzasındaki tüm sınır, aşiret ve jandarma kolları Yusuf İzzet Bey'in emrine verilmeliydi). Süvari, Hasankale'den daha doğuda toplanmalıydı.

4. 9'uncu, 11'inci ve 10'uncu Kolorduları, Erzurum kenti ve köyleriyle Yukarı Pasin ova köylerinde sıkça konaklatarak el altında hazır bulundurmak.

5. Tahkimat için zaten, gerek 18'inci Tümen'in sağlayabildiği ve gerek Erzurum Kalesi'yle 9'uncu Kolordu'nun Erzurum'dan bulabildiği kazma küreklerin toplamı 846 parça idi. Bu amaç için amele ve depo taburlarını veyahut nöbet nöbet muvazzaf tümenlerle istihkâm birliklerini bulundurmak yeterdi. Arazi taşlık, kazılması çok güçtü.

6. Ordunun bir savunma durumunda, sağ kanadını Nizamiye Süvari Tümeni'yle örtmesi daha uygundu. Bununla birlikte, savaştan sonra eleştiri kolaydır.

Sınır geçitleri, sınır, Ağrı Dağı'nda İran sınırından ayrılarak Karadeniz'e kadar 400 km ve Artvin karşısına kadar 350 km uzunluğundadır. Bayazıt'tan Erivan'a giden yollar sınırı Çilli ve daha batısındaki Akbulak ve Zor Gedikleri'nden aşar. Zor Gediği'nden yol Musun yoluyla Diyardin'e de ulaşır. Karakilise (Gelinalan) ve Toprakkale'den Kağızman'a gitmek için yazın Ahtalar ve Karoderesi ve Çat üzerinden sınır geçilirse de bu yollar pek bozuktur. Pasinler'den Velibab Pasin Karakilisesi yolu hem Kağızman'a ve hem de Karakurt üzerinden Sarıkamış'a uzanır.

Bu bölgenin en önemli sınır noktası, Erzurum karayolunun sınırı geçtiği Kötek kapısıdır. Hamas-Bardız (Gaziler) ve Narman-Yeniköy-Rus Narmanı ikinci derecede ve Kaleboğazı-Oltu yönü, Erzurum'a ulaştırmak açısından Kötek yolu gibi birinci derecede önem taşır. Bunlardan sonra yol yok gibidir. Gerek Pamuklu ve Hodkordan noktalarından ve gerek Artvin'den Milo noktasından geçen yollar gayet uçurum, dik, dolaşık birer çizgidir. Kaleboğazı'ndan sınır boyunca kuzeye ve Masis Dağları'na kadar olan yüz kilometrelik uzaklık içerisinde at ve eşekten başka ulaşım aracı işleyemez. İşhan çocukları araba tekerleği görmemiştir.

Sınır boyunda oturanlar Bayazıt kuzeyinden Pasin Karakilisesi'ne, yani Ağrı Dağı'ndan Aras Vadisi'ne kadar uzanan 200 km'lik sınırın güneyindeki halk Kürt ve tümüyle silahlıdır. Bu halk çeşitli ihtiyat alaylarına mensuptur. Aras'tan Karadeniz'e kadar uzanan bölge halkı Türk, küçük bir bölümü de Gürcü ve Laz'dır. Türkler silahsızdır.

Sınıra yakın köylerin tümü İslâm'dır. Bayazıt'tan Kaleboğazı'na kadar uzanan bölgede ve sınırdan en aşağı 15 km uzakta Ermeni, Türk ve Kürt köyleri vardı. Rusların saldırısında Kürt ve Türkler köylerini boşaltmışlar ve geri çekilmişlerdi. Bizim saldırımız üzerine –Rus ordusuna gönüllü yazılan gençlerin etkisiyle– bütün Ermeniler köylerini boşaltıp eşya ve canlı hayvanlarını Rusya'ya taşımışlardı.

Saldırı

Karadeniz Boğazı olayı üzerine sınır çatışmaları sıklaştı ve 19 Ekim sabahı erkenden sınır bölge komutanlarından gelen acele telgraflar Bayazıt karşısından İshan'a kadar uzanan 300 km'lik sınır kısmının belli başlı noktalarından Rusların geceleyin veya şafakla birlikte sınırı geçtiklerini ve baskına uğrayan nöbetçilerimizi ya şehit veya tutsak ettiklerini bildirdi.

Bu haber herkese yıldırım gibi etki etmişti. Sınır taburlarından hiçbiri doğru bir biçimde kendi bölgesinden saldıran düşmanın kuvvetini, sınıfını, hangi birliklere bağlı olduğunu bildirmiyordu. Örneğin Bayazıt bölgesi, düşmanı bir tümen tahmin ediyor. Fakat "Yol kolu şu kadar uzunluktadır" diyemiyordu. Karakilise (Gelinalan), Kötek, Pitgir sınır taburları adeta dağılmış, perişan olmuşlardı. Nihayet o gün akşam olunca gelen haberler bir dereceye kadar düşman kuvvet ve yönü hakkında orduya bir fikir verebilmişti. Bundan sonra sınır taburları toplanarak görevlerini yaptılar.

İki yön önemliydi: Aras havzasından Köprüköy'e gelen yollar ile Narman ve Kaleboğazı'ndan Gürcüboğazı'na (Erzurum'un kuzeyindeki Karagöbek cephesine) ulaşan yön. Bu iki önemli yönden iki büyük düşman grubu bekleniyordu. Rusların saldırı günü Osmanlı ordusunun 88'inci seferberlik günüdür.

*Ordu emri no: 10,
Erzurum, 19 Ekim 1914*

1. Ruslar bugün sınıra saldırdılar. Geçen kuvvetler henüz belli değildir. Sarıkamış-Hasankale yönünde

ilerleyen kol ile Oltu-Kaleboğazı yönünde ilerleyen kolun da topçusu vardır.

2. Ordu Erzurum'un doğusunda savaşı kabul etmek üzere toplanacaktır.

3. İkinci Nizamiye Süvari Tümeni hemen arkasından Hasankale-Köprükoy yönünde ilerleyecek (Özetle: Sarıkamış ve İd yönlerinin keşfi, 1'inci ve 4'üncü Aşiret Tümenleri'nin ortaklaşa düşmanı etkilemeleri. Fakat Nizamiye Süvari Tümeni zorunlu durumda Erzurum yönüne geri çekilme emrini alıyor, ordu emrinin bu maddesi süvarinin keşif alanını da ayrıntılarıyla veriyor.)

4. 11'inci Kolordu beklemeksizin Höyükler mevziine çekilecek ve bu mevzinin doğu ve batısında yerleşecektir. 18'inci Tümen tahkimata devam edecek. 33'üncü Tümen ertelemekten hareket ederek Karayazı-Palandöken-Erzurum yönünde ilerleyecektir. Kolordu karargâhı Nebi köyüne gelecektir.

5. 9'uncu Kolordu bir alay, bir mitralyöz bölüğü ve dağ taburunu ardından Karagöbek'e gönderecek. Bu müfreze oradaki kale kuvvetiyle birlikte Gürcüboğazı'ndan gelecek düşmanı durduracak. 17'nci Tümen bugün Üçkilise-Başovacık bölgesine ilerleyecek. Kolordunun geri kalan bölümleri Erzurum ve batısında kalacak. Fakat Ilıca-Tepeköy hattı batısına geçilmecektir.

6. Erzurum batısındaki kale kuvvetleri Erzurum'un doğu ve kuzeyine alınacaktır.

7. Birlikler çok miktarda erzağı yanlarında bulunduracaklardır.

8. Sınır birlikleri önceden kendilerine verilmiş olan talimata uyarak hareket edecekler.

9. Ordu karargâhı Erzurum'dadır.

3'üncü Ordu Komutanı

Hasan İzzet

Ordu emrinden önce telefon ve telgrafla birlikler olaydan haberdar edilmişlerdi. Herkes yapacağı görevi biliyordu.

Bu emirde göze çarpan iki önemli yanlışı vardı: 11'inci Kolordu –ki yalnız kolordu karargâhıyla 34'üncü Tümen'i Hasankale'de idi– bir zorunluluk yokken geri çekilmemeli idi. Mademki yalnız iâşe nedeniyle Hasankale'ye kadar ileri sürülmüştü, şimdi orada kalmalı ve tüm kuvveti 1300 kılıçtan oluşan 2'nci Nizamiye Süvari Tümeni'ni Rus Kazak tümenlerine karşı korumalıydı.

İkinci yanlışı ise 9'uncu Kolordu'nun 17'nci Tümeni'ni hâlâ Erzurum'a getirmemektir. Ordu bu tümen için düşündüğü manevrayı ancak çetelere yaptırabilirdi.

Büyük bir olasılıkla beklenen olay şu idi: Rusların en büyük süvari kitlesi Aras havzasından bizim sınır taburları perdesini yırtarak yıldırım hızıyla Köprüköy'e inecek ve Hasankale'ye bakan sırtları tutacaktı. Narman'dan ve Kaleboğazı'ndan geçecek en aşağı bir Kazak tugayıyla bir Plaston tugayının Hasankale ve Erzurum yönüne yürümesi düşünülebilir. Bu kuvvetlerin arkasından en az bir kolordunun Aras havzasından ve en çok bir tümenin Narman ve Kaleboğazı'ndan ilerleme olasılığı vardı. Bizim Kafkasya'da hesap ettiğimiz Rus kuvvetinden ancak böyle bir darbe beklenirdi. Sınırdan Aras Vadisi'yle gelen yollardan, Köprüköy'e 50 km'lik bir uzaklık vardı. Narman'dan Hasankale'ye olan uzaklık o kadardı. Gelecekleri tasarlanan Kazak tümenleri ne kadar şiddetli hareket ederlerse etsinler topçu bataryalarının en yüksek hızına bağlı olacaklar ve bizden hiçbir direnme görmeseler bile yalnız uzaklık ve yolların durumu nedeniyle 20 Ekim 1914 öğleden önce Köprüköy batı sırtlarıyla Hasankale kuzey sırtlarında görünmeyeceklerdi. Bu süvari kuvvetlerinin arkasından gelecek olan piyade tümenleri ise 21 Ekim 1914 akşamından önce aynı sırtlara yetişemezlerdi. İşte bu nedenlerle 11'inci Kolordu'nun 34'üncü Tümeni'ni duruma göre şimdiye kadar bulunduğu Hasankale'den daha batıya çekmemek daha doğru bir hareket olurdu. Bu tümenle 11'inci Kolordu

Karargâhı pek baskı görürlerse bir gece yürüyüşüyle de Höyükler'e çekilebilirdi. Şimdilik ağırlıklarını geriye göndermek yeterli idi. Saldırmış olan düşman 19 Ekim 1914 akşamı şu durum ve kuvvette idi:

1. Bayazıt kuzeyinden Ermeni çeteleri ve Rus piyadeleri Muş'un güneyinde beklemede. (Kuvvetleri abartılı bir biçimde bir tümen tahmin edilmiş.)

2. Toprakkale (Eleşkirt) üzerine birtakım çeteler.

3. Pasin Karakilisesi'nden zayıf bir yancı birlik.

4. Kötek'ten üç tabur kadar piyade ile bir batarya Horum Düzü'nde beklemede idi.

5. Narman Yeniköyü'ne 1000 kadar piyade geçmişti.

6. Oltu'dan gelerek Kaleboğazı'ndan bir piyade ve bir süvari alayı ile bir topçu bataryası geçmiş ve Ardos (Çamlıbel) karşısına kadar yürümüştü.

Bayazıt ve Eleşkirt bölgelerindeki sınır taburları az bir direnmeyle çekilmiş, Pasin Karakilisesi ve Kötek taburlarının erleri dağılarak 200 kadarı Köprüköy'e yönelmiş ve orada Nizamiye Süvari Tümeni Komutanı Yarbay Yusuf İzzet Bey tarafından toplanmıştı. Narman Yeniköyü'nde Teğmen Nuri Efendi ilk yaralı subay olmuş ve gerek Pitgir ve gerek İd (Narman) sınır taburlarıyla Kaleboğazı ve İşhan sınır taburları son mermilerine kadar çatışmışlardı. Bu taburlar yardım ve cephane istiyorlardı. Oysaki yanlarındaki yedek cephaneyi kışlalarında bırakmışlar ve eşyalarını tümüyle kurtaramadan çekilmek zorunda kalmışlardı.

Yukarıda verilen bilgiler 19 Ekim 1914 akşamı gelmiş olan son bilgilerdir. Erzurum'a en yakın sınır Oltu ve Narman bölümü idi. O yöreden geçen düşman piyade birlikleri toplam bir süvari alayı, bir piyade tugayı, bir veya iki batarya diye tahmin edilmişti. Bunlar ciddi bir direnme ile karşılaşmaksızın üçüncü gün Karagöbek bölgesine ulaşırlarsa Erzurum kuzeyi için bir kaza çıkması olasılık dışı değildi. Bu nedenle ordu komutanlığı 9'uncu Kolordu Komutanı Ahmet Fevzi Paşa'ya, Başovacak yöresinde toplanacak olan 17'nci Tümen'in Dumlulu dağlarını doğuya geçerek Kızılkilise (Ki-

limli) yöresinde düşmanın yan ve gerisine sevk edilmesi olasılığını bildirmişti. Dağlar ve yollar tümüyle karla örtülü idi. 17'nci Tümen'in erleri usta ve cesur, subayları cesur fakat iklim ve doğa koşulları ile mücadele edecek donanımda değillerdi. Ahmet Fevzi Paşa bu işin ne kadar uygulaması güç bir iş olduğunu çok iyi bilmekle birlikte ordu komutanının emrini itirazsız kabul etmek zorundaydı. Zaten bu emir henüz bir hazırlık mahiyetini geçmiyordu. Durum derhal telgrafla 17'nci Tümen Komutanlığına aşağıdaki biçimde bildirildi. Önemi nedeniyle olduğu gibi aktarıyorum:

*Koşmuşat'ta 17'nci Tümen Komutanlığı'na
Şifre Önemlidir.*

Kaleboğazı'ndan Kızılkilise, Karagöbek yönünde ilerleyen ve yaklaşık üç sınıftan oluşan bir tugaydan ibaret bulunan düşmanın Karagöbek'teki kuvvetlerimize saldırısı halinde anılan düşmanın yanına ve gerilerine düşmek üzere size bir görev verilmesi olasılığı vardır. Bunun için bölgenizden Kızılkilise ve Güngörmez yönüne giden en kısa yolların halk ve askeri araçlarla öğrenilmesi gereklidir.

19 Ekim 1914

9'uncu Kolordu Komutanı

Ahmet Fevzi

Bu emrin etkisi yankılanmakta gecikmedi. 17'nci Tümen'in İspir'den gelen 51'inci Alay'ı Koşmuşat'a kadar pek büyük sıkıntılar çekmiş, karla kaplı dağ geçitleri dağ topçusunu bile perişan etmişti. Bu olayın acı görüntüsü göz önünde iken 17'nci Tümen şimdi Çoruh ve Fırat havzalarının düğümlendiği yerde bulunan yüksek ve sarp dağları batıdan doğuya geçmek hazırlığına davet olunuyordu. Daha o gün, emir gereğince dağ yollarından bilgi almazdan önce, Tümen Komutanı Ali Rıza Bey cevap verdi ve dağlarda manevra yapmaktansa kolordu ile toplu olarak savaş atılmayı tercih edeceğini bildirdi. Ahmet Fevzi Paşa ken-

dine özgü olan doğuştan gelme inceliğinin dürtüsüyle tümene şu –örnek alınmaya değer– cevabı verdi.

*Koşmuşat'ta 17'nci Tümen Komutanlığı'na
19-20 Ekim 1914*

Göreviniz gereği tümeninize düşen görev pek önemlidir. Osmanlı vatanının yaşamsal sorunu bu orduya bırakılmıştır. Bütün İslam dünyasının gözü bizde ve bu ordunun yapacağı vatani görevin yarısı sizdedir. Gerek zat-ı âlilerinin ve gerek tüm subay ve erlerin askeri görevimizi yerine getireceğinden eminim. Allah başarılar versin.

Ahmet Fevzi

Fakat Albay Ali Rıza Bey güzellikten çok tümeninin yeteneği hakkında ortaya çıkardığı konuya bağlı. Yeniden cevap veriyor ve keşif sonucunda bütün kaçakçılarının bile dağ geçitlerini aşamadıklarını ve tümenin tek tek yürüyerek Kızılkilise yöresine geçmesi olasılığında bile iase araçlarının kıtlığı nedeniyle erlerin dağılmaları tehlikesini üstü kapalı olarak anlattı ve bu haberleşme sonuçlanmadan kar ve tipi etkisiyle telgraf telleri kesilirse kendi kişisel buluşlarıyla Serçe vadisini izleyerek Erzurum'a ineceğini bildirdi.

Bu kez Ahmet Fevzi Paşa çok güç bir durumda kaldı. Bir yandan ordu emrinin, öbür yandan kendi vicdanının baskısı arasında ezilen bu komutanın o günkü hali gerçekten acınacak bir durumdu. Askeri harekât öncesinde zaten öteden beri anlaşılmadığı ordu kurmaylarına “Benim tümenim dağ geçemez!” demek –olumsuz yorumlara neden olacağı için– uygun değildi. Oysa ki 17'nci Tümen'in böyle apaçık bir tehlikeye atılması, gerçekleştirilmesi istenen amacın ikinci derecede bir stratejik önem taşıması yüzünden adeta bir cinayet olurdu. Gerçek amaç, düşmanın asıl ordusunun hareketini durdurmaktı. Ancak bu ordu henüz ortada yoktu. Bununla birlikte ordunun emri emirdir. Savaş sırasında gerek maddi, gerek manevi her türlü sorum-

luluk yalnız emri yerine getirene değil, verene de aittir. Bu esasa dayanarak ve artık Ali Rıza Bey'le gereksiz yazışmaya yer vermemek için bu kez de aşağıdaki kesin emri yazdı:

"20 Ekim 1914 – Hareket esnasında tipiye rastlayıp rastlamamak sorunu şansa fakat emir verildiği zaman hareket etmek görevle ve ülke esenliği ile ilgili onurlu bir iştir. Kabaktepe'den Güngörmez köyüne kadar dolaşık yol ile 25 km'lik bir uzaklık vardır. Üçkilise Yaylası doğusundaki boyun noktası pek farklı bir engebelik göstermiyor. Birerle geçilen yol ileriki kademelere çiğnettirilerek ikişerle de geçilmeye uygun olur. Güngörmez yönünde yalnız kalacak değilsiniz. Erlere şimdiden dört beş günlük ekmek ve peksimet yaptırınız. Gürcüboğazı'nda size buradan erzak yetiştirmek mümkündür. Herhalde durum gereği, birliklerinize ve kendinize verilen parlak görevi vatanın hayat ve memnuniyeti yönünden düşünerek cesaret ve başarı ile yerine getireceğinizden umutluyum. Henüz bu görevi almış değilsiniz. Bu olasılığı göz önünde tutarak önlem alınız. Fakat halkın aracılığıyla sürekli olarak hazırlık yapmanız ve bize de bildirmanız gereklidir."

Ahmet Fevzi

Bu konuyu böyle ayrıntılı olarak anlatmamın iki amacı vardır: Birincisi ordunun eylemden çok düşünceyle iş görmek istediğini göstermek, ikincisi de Ahmet Fevzi Paşa'nın emrindeki komutanlarına en güç bir durumda bile ne kadar ılımlı sözcükler ve tatlı ifadelerle emirler verdiğini bir kez daha açıklamaktır.

Bununla birlikte olayların akışı ordu komutanlığını kendi akıntısına kattı ve 17'nci Tümen şu tartışmalı dağdan geçmedi. İlk toplanma emrinde yönelmesi gereken Erzurum'a kar ve tipi altında sürüklendi ve daha sonra Azap Savaşlarında pek büyük yararlıklar gösterdi.

20 Ekim 1914 günü akşamına kadar düşmana ait toplanan bilgi aslında bir gün öncesinin aynıdır. Düşman iki önemli yönden, yüksek dağlarla ayrılmış olan Aras havzası ve Narman yörelerinde yürüyor. Aras havzasında en az üç piyade alayı, iki süvari alayı ve iki bataryası ve Narman, Kaleboğazı yönünde en çok iki piyade, bir süvari alayı ile bir bataryası görünüyor.

2'nci Nizamiye Süvari Tümeni Aras havzasına yürüdü. Gürcüboğazı yolu Karagöbek müfrezesiyle kapandı. Höyükler-Uzun Ahmet yönüyle asıl savunma mevzilerimizde kazı ve inşaat işleri sürüyor.

İstanbul'un Müdahalesi ve Savaş Planında Değişiklik

3'üncü Ordu Komutanlığı'nın savaş planı, kış esnasında komuta ettiği ordunun düşmana oranla maddi gücünü, harekât bölgesinin iklim ve doğasıyla sahip olduğu araçlar bakımından stratejik değerini bilen, takdir eden her tedbirli komutanın benimseyeceği bir biçimdeydi. Bu planın benimsenmesi şu nedenlere bağlanabilir:

1. Düşman bizden sayısal olarak ve donanım bakımından üstündür. Üstün kuvvetlerle ani bir saldırıda bulunabilir. Sarıkamış'a trenle yığınak yapabilir.

2. Üstün kuvvetlerle saldıran düşman bizim ordumuzu ihmal edemez. Arayıp bulmak zorundadır.

3. Biz düşmanla açık alanda çarpışmak gücünde isek kendi topraklarımızı çiğnetmeden önce saldırıya geçmeli ve sınırı geçmeliyiz. Değilsek, saldırıdan vazgeçmeli, bize en uygun olan durumu seçmeliyiz. Değiliz, o halde strateji bakımından savunmada kalmalıyız.

4. En uygun savunma mevzileri Erzurum çevresindedir. Önce mevcut yollar Erzurum'da birleşir, merkezi bir özelliği vardır. İkinci olarak her türlü iaşe kaynaklarımız Erzurum'dadır.

Saldırgan düşman nasıl hareket edebilir?

Bu soruya 3'üncü Ordu Kurmay Başkanı ve komutanı yalnız bir asker kafasıyla düşünüyor ve cevap veriyor: "Düşman bütün kuvvetiyle bizim ordumuzu saldırı hedefi sayar" diyor, başka bir olasılığı şimdilik aklına getirmiyor.

Bunun en canlı kanıtı ve en kesin belgesi 3'üncü Ordu Komutanlığı'nın 5 numaralı 28-29 Eylül tarihli "çok gizli" emridir. Pek dikkat çekici olan bu emir 3'üncü Ordu Komutanlığı'nın o zamanki yargıya varma, değerlendirme biçiminin en parlak bir aynasıdır. Tarihinden de anlaşılacağı gibi ordu bu emrini Rusların saldırısından yirmi gün önce çıkarıp yayımlamıştı. Söz konusu emri inceleyip çözümleyelim:

Birinci madde olduğu gibi – Rusların üstün kuvvetlerle ani bir saldırıda 3'üncü Ordu'nun bütün kuvvetleri Erzurum çevresinde toplanacaktır. Çözümlemesi: Ordu komutanlığı Rusların (üstün kuvvetlerle) ve toplanma bölgelerinin sınıra yakınlığı ve çok sayıda süvari ve avcı birliklerine sahip olması nedeniyle (ani) bir saldırıda bulunacaklarını benimsiyor. İtiraf etmelidir ki herkes böyle düşünüyordu.

İkinci ve üçüncü maddeleri özetle – 1, 2, 3 ve 4'üncü Aşiret (İhtiyat) Süvari Tümenleri'yle 33'üncü Nizamiye Tümeni'ni ve hatta Bayazıt ve Eleşkirt sınır taburlarını Köprüköy'ün 20 km güneyinde Topçu Dağı üzerinden güneye çekiyor ve buradan Erzurum yönünde ilerleyecek olan düşmanın asıl kuvvetlerinin yan ve gerilerini tehdit ettiriyor. Bir fark var: 2'nci ve 3'üncü İhtiyat Tümenleri'yle 33'üncü Tümen birlikte Karayazı üzerinde Topçu Dağı bölgesi güney yönünde ilerleyerek ordunun asıl birimlerine yaklaşacaklardır.

Çözümlemesi: Ordunun tüm güçleri Erzurum yöresine ayrılıyor. Bayazıt'tan Bargiri yoluyla Van ve Karakilise'den (Gelinalan) Murat vadisiyle Malazgirt ve Muş yönleri ve özellikle tüm Eleşkirt Ovası düşman yayılmasına karşı hemen hemen boş bırakılıyor, daha insaflica bir anlatımla o geniş, zengin ve politik olarak çok önemli yörelere sarkacak düşman bir bağımsız aşiret tugayı, bir Van jandarma tümeniyle ve bir iki sınır taburuyla kovulup durdurulacak kadar önemsiz sayılıyordu. Elcezire'den gelecek 13'üncü Kolordu İran'dan, Bayazıt'tan, Karakilise'den ve özellikle ordunun az anımsadığı Aras Vadisi'yle Sevilmezler'den incek yayılma kollarıyla mı uğraşsın, yoksa Van'dan Har-

put'a kadar uzayan geniş bir bölgede silahlı olarak başkaldırıp ayaklanacak Ermenilerle mi boğuşsun? İşte planın en sakat noktası budur.

Bu yönlendirilmiş emir gösteriyor ki 3'üncü Ordu Karargâhı savaş alanının siyasal özelliğini gereği kadar bilmiyordu. Muş ve Malazgirt Ermeni çeteleriyle çalkalanırken –değil aşiret erlerini– 33'üncü Tümen'in erlerini bile ovalarında tutmak, benzerlerinde olduğu gibi olanaksız bir durum olarak düşünölmeliydi.

9'uncu Kolordu bu yönlendirilmiş emirden yayımlanışından yirmi gün sonra, yani Rusların saldırdıkları gün bilgi sahibi olmuştu. Bu 5 numaralı emir bizce o zamana kadar meçhul kalmamış olsaydı bile bunda kolordunun yapacak bir şeyi yoktu. Çünkü Ahmet Fevzi Paşa'nın her görüşü ordu karargâhında biraz tutucu, yani eski sayılıyordu. Gerçekte ise Ahmet Fevzi Paşa –sırası geldikçe belirtildiği gibi– bölgenin durumunu herkesten iyi biliyordu. Kendisini etraflica dinledikten veya bir raporla kişisel görüşü istenip alındıktan sonra içinden uygun bulacakları noktaları kabul, öbürlerini geri çevirmeye hiçbir engel yoktu.

Muş'ta 12.000 kişiyle seferber olup Hasankale toplanma bölgesine gelen 34'üncü Tümen'in yolda gelirken erlerinin en az dörtte biri kaçmıştı. Oysa ki bu tümenin komutanı ve kurmay başkanı, hem muktedir ve çalışkan, hem de sert ve kesin kararlı kişilerdi. Hasan İzzet Paşa bu durumu Hasankale ve tümeni denetleme ve ziyareti sırasında bizzat görmüş ve öğrenmişti. Muş'tan gelen 34'üncü Tümen'le Van'dan gelecek 33'üncü Tümen arasında komutaca olan büyük farka dikkat edilseydi 33'üncü Tümen'in Karayazı'dan geçerken her gece kaçacak erlerinin sayısı kestirilebilirdi: Ben 33'üncü Tümen'in Yağan güneyine varışında geçici olarak komutasını üstlenmiştim. Tümenin mevcudu 3000'di. (Önceden de sırası geldikçe bu sayıdan söz etmiştim.)

19 Ekim 1914 günü Ruslar ansızın fakat üstün olmayan kuvvetlerle –sadece sınır geçit noktalarını tutup kal-

mak için- de saldırsalardı, yine 11'inci Kolordu hemen arkasından Höyükler'e; tüm aşiret tümenleriyle 33'üncü Tümen de Aras Vadisi'ne taşınmak zorundaydı. Biz, 19 Ekim 1914 tarih ve 15 numaralı ordu emrinden bunu görüyor ve anlıyoruz.

Nitekim olay öyle oldu. Kuşkusuz ki 3'üncü Ordu Komutanı 21-22 Ekim 1914 akşamı düşman kuvvetleri hakkında İstanbul'a Başkomutanlık Vekâleti'ne verdiği raporda Rusların Narman ve Kaleboğazı'ndan en çok iki alay ve iki batarya, Aras havzasından da bir süvari tümeni, üç piyade alayı ve üç batarya ile yürüdüklerini bildirdi. İstanbul bu bilgi üzerine, özellikle 10'uncu Kolordu'yu da burada görevlendirdikten sonra 3'üncü Ordu'nun bütün kuvvetiyle Erzurum'a toplanıp beklemesini uygun görmedi, müdahale etti. Bu müdahale yerinde yapılmıştı.

Evet, ordumuz saldırı ordusu değil. Yok yok, iase sağlamak güç. Düşmanın üstün kuvvetlerine karşı bütün Anadolu'nun kapılarını bekleyecek tek gücümüzdü. Fakat bu sakıncalar bu durumumuzla Kars, İran, Turan istilaları fikrine karşı doğrudu. Yoksa ordunun kendi sınırimız içerisine girecek düşman kuvvetlerini kovacak kadar üstünlüğü anlaşıldığı halde yine Höyükler'e bağlanmak isteğine hak verdiremezdi.

22 Ekim 1914 telgrafları arasında Hasan İzzet Paşa İstanbul'dan şu şifreyi de almıştı:

Bu ana kadar tüm subay ve erlerin tarafınızdan takdir edilecek biçimde hareketleri övgüye değerdir. Tüme selam ederim. Geniş bir cepheden ilerlemekte olan düşman şimdilik herhalde sizden üstün görünmüyor. 10'uncu Kolordu'nun Erzurum yörelerine varışı iki veya üç hafta kadar sürecektir. Bu zamanı kazanabilmek ve bazı başarılarla ordunun moralini güçlendirmek için olabildiği takdirde düşmanın ayrı ayrı ilerleyen kollarını ezmenin uygun olacağını düşünüyorum. Süvari tümenleri ve üç sınıftan oluşan müfrezelerle düşmanın harekâtını uzun süre durdurmak ve düşman hakkında alınacak tutsaklardan esaslı bilgiler edinilmesi isteğe değer. Azerbaycan yönünde ve sınırın İran tarafında Ruslara şiddetli saldırılar yapmak için oradaki aşiretlerle piyade kuvvetlerinin hızla ileriye kaydırılması uygundur.

*Başkomutan Vekili
Enver*

Bunun üzerine 3'üncü Ordu saldırıya geçti. Buna "3'üncü Ordu'nun öncüleri saldırıya geçti!" demek daha doğrudur. Fakat düşman umulanın üstünde kuvvetli çıkınca ordunun geriye kalan birlikleri birbirinin ardı sıra ileri hatlara sürüldüler. Her peyderpey takviye sürekli olarak

gecikmiş takviye demektir. Ordu karargâhı –sözün doğrusu– düşmanın ordusuna değil, yalnız öncüsüne saldırmakla yetinecek ve kesin savaşı Höyükler mevziinde verecekti. Çünkü büyük ve ağır görevinin manevi sorumluluğu altında acı çeken, sinirlenen ordu komutanı emri ve komutası altına verdikleri 200.000 kişinin, şimdi şöyle böyle barındıkları ve yerleştikleri köylerde bile çarığını, baltasını, ekmeğini, çorbasını sağlattırabilmekten aciz olunurken bu ağır kitleyi yollara ve dağlara saldırdıktan sonra –hele kış günlerinin de yaklaştığını düşündükçe– nasıl olup da saldırı halinde yönetip iâşe edebileceğine bir türlü akıl erdiremiyordu. Fakat bu korkunun, bir kez bu saldırıya karar verdikten sonra artık ister istemez giderilmesi gerekirdi. Gelecekteki olaylarla saptandı ki, ordu Köprüköy Savaşı’nı elindeki tüm kuvvetiyle vermiş olsaydı zayıf ve uydurma Rus kolordusunu sol yandan sararak Aras’a atmak ve yok etmek pek mümkündü ve eğer Rus kolordusu Köprüköy Savaşı’nda çökertilmiş olsaydı bize çok pahalıya mal olan iki büyük felakete ortam kalmış olmazdı. Bu felaketlerin birincisi bir sürü kanlı cephe hücumlarıyla ordumuzu sonuçsuz özverilere iten Azap Savaşları, ikincisi ve en belalısı ise Enver’in ve Hafız Hakkı’nın –kargalar gibi– 3’üncü Ordu’nun başına konmalarıdır. Fakat bu iş ilk saldırı günü tüm 9’uncu Kolordu’yu –daha sonra yalnız 29’uncu Tümen’in tahsis edildiği yönden– ileriye saldırarak düşmanın sağ yanını ve gerilerini kırıp ezmekle sağlanabilirdi.

Savaştan önceki günler

Biz Erzurum’dayız. Saldırı olayı ilk sıcaklığını yitirdi. Yusuf İzzet Bey’in süvari tümeni Aras boyuna düşmanı aramaya gitti. Önceki ordu emirleriyle 1’inci Aşiret Tümeni’nin de sınır yörelerini gözetlemekte olduğunu biliyoruz. 17’nci Tümen’le telgraf tartışmalarına artık gerek kalmadı. Çünkü bu tümen 21 Ekim 1914’te öğle zamanına kadar daha güneye, Erzurum’a daha yakın bir bölgeye taşınacak.

Tümenin karargâhı Erzurum'dan dağ yoluyla 45 km uzak olan Sırlı köyüne gelecek. Kış ve soğuk başladı. Çevre dağların tepeleri karla örtüldü.

28'inci Tümen'den Gürcüboğazı'na gönderilen 84'üncü Alay'la dağ topçu taburu kaleden verilen düzenli birliklerle daha çok güçlendi ve şimdi Karagöbek köyü yöresini sağlamlaştırmakla uğraşacak.

17'nci Tümen haber veriyor: İspir'den getirilen alay erleri ve özellikle dağ topçuları Horpik Dağı'nda kar fırtınasına tutulmuş, dört er soğuktan donmuş. Bir top uçurumdan yuvarlanmış. Dağda birçok eşya ve hayvan bırakılmış. Birçok er hâlâ birliklerine katılmamışlar. Hatta dağ taburu yolu söktüremeyerek Karakaya'da kalmış. Bu telgraf ordunun geleceği için bir baykuş sesidir. Oysa ki 17'nci Tümen kolordumuzun güçlü, yetenekli ve anlayışlı bir tümeni idi. Yazık değil mi!

22 Ekim 1914 sabahındayız. Gürcüboğazı kuzeyinde ne oluyor, ne bitiyor açık bir biçimde bilmiyoruz. O bölgenin korunup savunulmasında biz görevliyiz. Ahmet Fevzi Paşa beni çağırdı. Derhal Karagöbek yöresinin denetlenmesi için gitmemi emretti. Her şey tetikte olduğu için beş dakika sonra ben yoldaydım. Bu benim için bir tür hava değişimi idi. Erzurum'da herkes asabileşmişti. Hasan İzzet Paşa kızar, Ahmet Fevzi Paşa gücenir, biz birbirimize bağırıp çağırırdık. Ne oluyorduk anlaşılmıyordu.

Yorgun ve artık işlemeyen bir kafa ile yaptığım bu iki günlük şanssız denetlemeden bugün anılarımda bir iz bile yok. Niçin gittim, ne yaptım bilmiyorum. Eğer düzenli bir anı defterim olmasaydı, ben bugün manevi olarak hiçbir sorumluluk duymayarak bu gidişi yadsıyabilirdim. O zaman bu kadar yorgunmuşum. Hiç olmazsa ordunun saldırısı öncesinde genel durumun belgesi olarak, Karagöbek'te yazmış olduğum şu raporu ekliyorum: Raporum doğal olarak kolordu komutanına verilmiştir:

"Dün, 24 Ekim 1914 Karagöbek -Kızılkilise- Şipek hattının batısındaki Karaçağıl Dağı'nın bölünme çizgisinden geçtim. Yarım metre kadar kar olmakla birlikte Zina-

gon Yaylası-Kızılkilise yönü güçlkle ve yardımla geçilebilir bir durumdaydı. Bugün yağmakta olan kardan sonra bu yönlerin hiçbirinden birlik geçemez ve Karaçağıl Dağı ciddi bir engeldir. Bununla birlikte 17'nci Tümen'in bugünkü bölgesinden ancak Erzurum'a gelmesi veya İspir-Tortum-Ardos yönüne hareketi olabilir."

Ben 24 Ekim 1914 öğleden sonra Erzurum'a dönmüş-tüm. Bu iki günlük geziden sonra dinlenmişim ve şimdi Erzurum'u gülünç buluyordum. Bilgi almak ve komutan Paşa'yı görmek için karargâha koştum. Paşadan önce Ömer Lütfü Bey'i gördüm. Elindeki kâğıtları uzatarak bana "Bizim Süvari Tümeni'yle Ruslar çarpıştılar, al oku!" dedi. Okudum. 22 Ekim'de, demek benim hareket günüm, Köprüköy yöresinde bizim Nizamiye Süvari Tümeni'mizin başladığı savaş karanlığa kadar sürmüş. Bravo!.. Savaşın sonucu henüz bilinmiyormuş. Buraya bir soru işareti ister. Madem ki karanlığa kadar sürmüş, sonucu da alınmış demektir. Süvarinin yaya avcıları ateş hattında sabahlayacak değiller ya. Karanlıktan yararlanarak geriye! Bu davranış biçimi amacı en çok aramaya ve biraz da düşmanı durdur-maya dayalı olan her süvarinin yapacağı bir şeydir. Bununla birlikte sınır taburlarının döküntüleri de Yusuf İzzet'in elinde. Bunu unutmuştum. Bu bilgiyi veren ordu komutan-lığı 9'uncu Kolordu'nun sahra topçularını Erzurum'un ba-tısındaki köylere almayı da emrediyor. Bir alayımızla dağ topçu taburumuz Karagöbek'e bağlandı. Sahra topçuları-mızı da tümenden ayırıp ileriye gönderirlerse iyi bir şey ol-maz, kolordu parçalanıyor.

Ordunun 23 Ekim 1914 tarihli bir emri "Karagöbek herhalde yapılacak bir saldırıya karşı korunup savunula-caktır" diyor. Doğal olarak!..

Üçüncü kâğıdı elime aldım: Ordunun saldırı emri!

— Ay! Saldırıda karar verdiler mi?

— Bunlar değil, İstanbul! Ben bu işi iyi görmüyorum, Şerif! Oku, oku. Bizi parçalıyorlar.

Ordunun saldırı emrini buraya olduğu gibi aktarıyorum:

Gizlidir. Erzurum, 23-24 Ekim 1914 gecesı.

1. 11'inci Kolordu yarın akşam karanlık başlar başlamaz Hasankale'ye doğru yürüyecektir. 11'inci Kolordu'nun yerine 28'inci Tümen- Karagöbek'teki 84'üncü Alay ve dağ taburu dışında- Höyükler mevziine gidecektir.

2. 28'inci Tümen yarın Höyükler mevziine gidecek. Tümen, alay, tabur komutanları oraya zamanında gidip mevzi hakkında 11'inci Kolordu'dan bilgi edinecek ve tahkimata ait tüm emirleri kolordudan alacaktır. 25 Ekim 1914 günü ordunun emriyle ya tahkimata başlayacak veya Hasankale'ye doğru yürüyecek biçimde hazır bulunacaktır.

3. Konakların ne biçimde bölüştürölüp düzenleneceğine dair...

4. 2'inci Tümen yarın 28'inci Tümen'in boşaltacağı konak yerlerine geçici olarak yerleşecektir.

5. 9'uncu Kolordu dolu olarak iki sahra, bir dağ cephanesi kolunu 11'inci Kolordu'ya verecek ve bu kollar yarın akşam Erzurum'da konaklayacaklardır.

3'üncü Ordu Komutanı

Hasan İzzet

Bu emri okur okumaz Ahmet Fevzi Paşa'yı gördüm. Ordu komutanı yarın Hasankale'ye gidecekmiş, konuşmuşlar. Bu emir hepimizi gücendirdi. Ben bir haftadan beri Ahmet Fevzi Paşa'nın ordudan gelen kararlara karşı hep karşı görüşlerde bulunmasını hayırlı görmüyordum. Dilim döndüğü kadar ordu kurmaylarının ciddi çalışmalarından söz ediyor ve kendisini yatıştırmaya çalışıyordum. Ordu komutanlığının bizim kolordumuzu böyle yararsız biçimde parça parça ateşe atacağına kesinlikle ihtimal vermiyordum. Bu tarz davranışlar çok yanlıştı. Tümenin biri dağda, öbürü bağda. Bu durum her şeyden önce üst makama karşı güveni sarsar. Savaşta bireyin hayat ve memnuniyeti konusu sahtedir. Birey için ölümden daha ağır bir son olamaz. Kendi

özverisinin toplumsal bir sonuç doğuracağını duyup inanmadıkça birey bu müthiş sondan kesinlikle kaçır. Fakat yaşamının güvendiği ellere teslim olduğuna inanırsa birey özveride bulunur ve amaç uğrunda görmediği, bilmediği bir sona dikey bir hareketle atılır, gider. Şehitleri söyletmek olanağı olsaydı bize en çok emelle, ümitle yüklü oldukları ve tam düşmanı çekilmeye zorlayıp da zafer sevincini tadacakları zaman vurulup düştüklerini hikâye ederlerdi. Ben yürek paralayan çığlıklarla kıvranan gazilerin hiç birinden “Oh! Ne iyi oldu da vuruldum!” diyenini görmedim.

Ermeni çetelerle çatışmalardan başlayarak Balkan ve Dünya Savaşları sırasında ya görevli olarak veya raslantı sonucu beş on dakika kan, ateş ve yaralılar içine düştüm. Ve henüz sargı yerine gönderilmemiş yaralıların çoğundan, birbirinden farksız şu ricayı dinledim:

— Beyim, Allah aşkına, beni bir siperli yere kaldırt! Bu kurşunun üstüne diğer birini daha yemeyeyim!

Oysa ki vurulmadan biraz önce bu er yaşamın bu kadar tatlı olduğunu unutmuştu. Çünkü cesur ve özverili bir çavuş veya teğmeni izleyerek zafere, umuda, mutluluğa koşuyordu. Ben öyle sanıyorum ki genel ve ulusal amaç uğrunda yaşamdan umut keserek bile bile ölüme atılmak için çok derin bir bilimsel ve ahlâksal eğitim ister. Diğer bir sürü özverili insanların tümü ölüme doğru koşarken hep ölmeyeceklerini ve zafer aşkını yine bu dünyada kucaklayacaklarını umut etmekten kendilerini alamamışlardır. Bununla birlikte sonuç birdir: İş yine özverilice ve yurtseverce bir sır biçiminde görülür ve ulus kurtulur.

Bireyin yaşamı ne ise toplulukların ve o arada bir subayın, büyük bir komutanın yüce onuru da odur. Ahmet Fevzi Paşa kendi kişisel ve mesleki onuru ordu komutanlığının sevk ve yönetimi sonucuna bırakabilmek için ve yine böyle Hasan İzzet Paşa kendi kişisel ve mesleki onur ve sorumluluğunun önemli bir bölümünü Ahmet Fevzi Paşa'nın komutanlıktaki yeteneğine bağlaması için aralarında karşılıklı güven duygularının geçerli olması gerekirdi. Daha ilk

günlerde anlaşıldı ki bu iki komutan birbirlerinin anlatım biçimini beğenmiyorlardı. Ve ben savaşın ilanından bir ay önce geleceğimi iki komutanın zıt düşüncelerinden çıkacak olumsuz sonuçlar içinde köreltmemek isteğiyle Kolordu Kurmay Başkanlığından affedilerek 34'üncü Tümen'in bir alay komutanlığına atanmamı Hasan İzzet Paşa'dan yazılı olarak rica etmiştim. Oysa ki Ahmet Fevzi Paşa'nın seçkin ve soylu yaradılışını, tutum ve davranışını tapınırcasına seviyordum. Hasan İzzet Paşa ricamı yerine getirmeliydi.

13

Köprüköy Savaşı

Hasankale'de ve daha doğusunda neler olduğunu biz Erzurum'da bilmiyoruz ve bilme olanağımız da yok. 25 Ekim 1914 sabahı 13' nc  Ordu ad ve hesabına 11'inci Kolordu Köprüköy batısındaki Ruslarla Nizamiye Süvari Tümeni'nin bir gün önce başladığı savaşı tamamlayıp sonuçlandırmakla görevlendirildi. İşte bütün bilgimiz bundan oluşuyor.

Bu düşman o tarihsel düşmandır ki 93 (1876-1877) seferinde bizi hem Tuna boyunda, hem Kafkasya dağlarında yenmiş ve varlığımızı yeryüzünden büsbütün kaldırmak hırsıyla Çatalca İstihk amları'na kadar gelmiş, dayanmıştı. Moroxa boyunda Sırbistan'ı, Eflak ve Buğdan eyaletlerinde Romanya'yı, Teselya altında Yunanistan'ı birer krallık biçiminde yaratan o düşmandı. Gümrü'y , Kars'ı, Batum'u, Ardahan'ı elimizden alan, bizi Balkanlar'dan kovan, Karadağ ve Bulgar Prenslikleri'ni başımıza bela eden o idi. şimdi Dünya Savaşı tuzağına yakalanarak Doğu Prusya ve Polonya bataklıklarında her gün ordu ordu kurbanlar vermek felaketiyle Kafkasya savunmasını zayıf ve yordımsız birkaç tümenine terk etmek zorunda kalmıştı. Bize bu d rıd nyada bundan büyük bir intikam fırsatı yüz gösterir miydi! 3' nc  Ordu Komutanlığını saran kara gaflet bulutu eğer Kurmay Başkanı Guze'nin uzağı görememe veya ordu yöneticilerinin yardımlarının eksikliğinden kaynaklanıyorduyse bu ne büyük şanssızlıktır! Tam dört gün dört gece keşifler, araştırmalar, yerel çatışmalar göstermedi mi ve ordu komutanlığını ikna edemedi mi ki Rusların

Aras havzasındaki bütün kuvveti bir büyük tümenden ve Narman yöresindeki yan müfrezeleri de ancak bir tugaydan oluşuyor? O halde komutanda bu tereddüt, bu çekinme, bu korku nedir? İşte İstanbul bile saldırıyı uygun görüp emrediyor. Hangi nedenle ordu Köprüköy'e yürürken kendisini Höyükler'e doğru geriye çeken kuvvetli bir  elik yaya hâlâ bağlıdır? Neden komutanın yönü artık Hasankale'den doğuya dönebilmiş iken gözleri kuzeyde, Narman'dan gelen yol geçitlerinde mevcut olmayan hayali bir varlığı bulmak ve görmek istiyor! Oysa ki bugün o büyük fırsat günüdür ki Türk askeri yüzlerce yıllık yok edici düşmanı kara Moskofun yok olup   kt ğ n , toplarıyla tüfekleriyle atlarıyla arabalarıyla birlikte Aras Nehri içinde yuvarlanıp gittiğini görecektir. Çünkü tam dört günde bu düşman Köprüköy çevresine ancak dört alay kadar bir kuvvet getirebilmişti ve bunun arkası şimdilik yoktu. Oysa ki 3' nc  Ordu en az altı t mendi.

Bununla birlikte ordu komutanlığı teredd ttten vazgeçmedi ve Köprüköy'de düşmanın en büyük kuvvetine saldırarak için 11'inci Kolordu'nun iki yorgun ve eğitimsiz tümenini ileri sürerken tüm akıl ve idraki ve tüm gelecek ümidiyle yine Höyükler'de Guze'nin hasta ve  z rl  beyninin yarattığı savunma çukurlarına saplanıp kaldı ve Ruslara hayat, Türklere felaket armağan etmiş oldu. Ne kötü şanstır!..

25 Ekim günü güneş tutuldu, kısa sürede geçti. Savaş yerinden ordu komutanının çektiği bir telgraf 11'inci Kolordu'nun Badıciyan'ın doğusundaki sırtlarda bulunan düşmana saldırdığını ve 9'uncu Kolordu ile kale birliklerinin bu gece Höyükler-Uzun Ahmet hattında "İleri karakollar" kurmasını emrediyor!

Bu telgraf ordu karargâhında öğleden sonra saat 14.30'da yazılmıştı ve Höyükler savunma hattıyla savaş alanı arasında tam iki günlük yol vardı. 29'uncu Tümeni'mize mensup 85'inci Alay'ı Höyükler'e, ileri karakola gönderdik. Bu alay da elden çıktı demektir.

Akşam oldu ve ordu komutanlığı ikinci özet telgrafını gönderdi: “11’inci Kolordu Köprüköy batısında mevzi alan düşmana saldırmak için açıldı, mevzi çok kuvvetli görüldü ve akşamın gelmesiyle beklemeye geçildi—Hasan İzzet.” Bu bilgi yanlıştı. Ne düşman ne düşman mevzileri kuvvetliydi. 11’inci Kolordu Hasankale’den gereksiz yere Höyükler’e taşındı, perişan oldu. İki gün bile kendine çeki düzen vermek için zaman bulamadan gece yürüyüşüyle yeniden Hasankale’ye sürüldü, perişan oldu. Erler yorgun, subaylar uykusuz, komutanları bitkin iken ileri saldırıya geçildi ve ilk düşman topunu duyar duymaz soldaki bir tümen darmadağınık geriye kaçtı ve Hasan İzzet Paşa korktuğuna uğradı. Bundan sonra subay ve erlerin gösterdikleri özveri pek yüksektir. Fakat sonucu askerlikçe büyük bir sıfırdan başka bir şey değildir.

11’inci Kolordu’dan bir subayın öyküsü

Sarıkamış felaketinden belki iki yıl sonraydı. Sibiry’a da Moğolistan kuzey sınırlarını kapayan eski bir Türk ilinin—Abakan ovalarıyla Sayan Dağları kuzey eteklerinin—gümüş sularını ve altın tozlarını yüzlerce kilometrelik uzaklıkları yarıp geçerek Kuzey Kutbu’nun buz denizlerine taşıyan ve döken, Cengiz ordularının kükremiş atlarını tam dört yüz yıl sulayan ünlü Yenisey Irmağı’nın kenarında (Krasnoyarsk) Kızılyar kentinin bir saat kadar uzağında büyük ve görkemli bir Rus ordugâhının yüksek, beton ve sağlam kışlaları içindeyiz. Bu asker ve esaret mahallinde kurtuluş düdüğünün ötmesini bekleyen tüm tutsak subayların sayısı 2000 ve yalnız Türk subaylarının toplamı 450 kadardır. Biz her akşam bir odada dört beş arkadaş toplanır ve konuşuruz. Bu konuşmalar daha çok birer dertleşmedir. Askeri okullarda öğretmenlik yapmış iyi huylu, sakin ve aydın bir arkadaşımız vardı. İlk Köprüköy saldırısı gününde bozgun veren 53’üncü Alay’ın bir taburuna komuta etmişti. Anlatıyor ve hepimiz dinliyoruz:

“Bütün 18’inci Tümen komutan ve subayları, ordunun Erzurum doğusundaki mevzilerinde kışı geçireceğini sanıyorduk. Yemin ederim ki içimizden hiç kimse o yıl savaş olacağını ummuyordu. Biz Höyükler’de tahkimat yapıyorduk. Fakat gereğine inanmayarak! Taburlar çevre köylerde oturuyorlardı. Köy vardı ki Höyükler mevziine en az bir buçuk, hatta iki buçuk saat uzaklıktaydı. Asker ahırlarda, camilerde, odalarda, samanlıklarda şöyle böyle yerleştirilmişti. Bir alaydan tahkimata gidecek olan o günkü müfreze hazırlanıp da yola dizilinceye kadar çok zaman geçiyordu. Zaten kazma kürek az. Bu nedenle iş ciddi bir iş olarak sayılmıyordu. Hem ruhsal hem de bedensel olarak yoruluyorduk ve esaslı hiçbir iş göremiyorduk. Günler, haftalar geçtikçe bizim tümen de köylerde yerleşiyordu. Birdenbire Karadeniz olayı, arkasından Rusların saldırısı haberi ordu gâhı sarstı. Ve sonra 34’üncü Tümen’le kolordu karargâhının Hasankale’den kalkıp Erzurum’a, bize doğru geri geldiğini duyduk. Fakat aldırmadık. Herkes her günkü hayatını sürdürüyordu.

İki gün sonra tüm 11’inci Kolordu’nun yeniden Hasankale yönüne, hem de gece yürüyüşüyle yürümesi emri geldi. Bir günde hazırlandık, fakat nasıl hazırlandık siz takdir buyurun. Birçok taburun kâtipleri, memurları, çavuşları, onbaşıları Erzurum’a kadar dağılmış, yiyecek peşinde koşuyor. Hastane olarak ayrılmış olan köy odaları henüz bakıma muhtaç bazı güçsüzlerle dolu. Ne ise bu acele hazırlık birliklerin erlerini de subaylarını da fena halde yordu. İşte biz bu yorgunluk üstüne bir de gece yürüyüşüne kalktık. Döküntünün sayısını siz belirlersiniz. Zaten kaçmanın önünü binbir güçlkle alırken bir de gece yürüyüşüne başlarsak sonuç ne olur? Hasankale’ye geldik ama sabaha kadar, hemen uyumadık gibi bir şey. İnsan makine değil ki manivelasını sağa sür işlesin, sola çek dursun. Biz daha Hasankale’de iken yorgun ve perişandık. Biz güya 25 Ekim sabahı erkenden Miyadin deresine filan gelecektik. Ne mümkün! Bütün gece pis bir yağmur iliklerimize geçti, uy-

ku uyumadık. Sabah olunca her taraf sis, duman, yağmur, çamur içindeydi. Böyle kararsız bir hava insanın sinirlerine ne kadar kötü etki eder.

İtiraf etmeliyiz ki bizim tümende Rusların geldiklerini –hatta Badıçivan köyüne kadar geldiklerini– bilen tek kişi yoktu. Biz öyle yol kolunda, salına salına yürüyorduk. 34’üncü Tümen bizden önce davranmış, sağ ilerimizde bizi bekliyormuş. Biz sanıyorduk ki hem sağımızı hem solumuz ve hatta önümüz bile süvari tümeni tarafından perdelenmiş, güvenlik sağlanmıştı. Bu nedenle ne önemli bir öncü ne de bir yancı ayırmıştık. Ügümü’den doğuya doğru hemen altı yedi kilometre düzlüktür. Sırtlar Miyadin’den kuzeye doğru başlar. Bilirsiniz ki bu yörenin bütün ova köylelerinde uzaktan yeşil bir buket gibi görünen top ağaçlıklardan başka orman filan yoktur. Bütün bu verimli ve sulak ova tümüyle çıplak ve hafif dalgalı bir tarlalıktır. Bu nedenle köy yolları özellikle bizim hareketimiz günü olduğu gibi bir de ince bir yağmur yerse dağ patikalarından daha çok geçit veremez olur. Bölüklerden bir kısmı sözde avcı halinde tarlalardan yürüyorlardı. Erlerin çarıklarına yapışan üç dört okka çamur ve toprak parçası beş on dakika içinde hacakları fena halde güçsüz bırakıyordu. İşte biz yorgun argın böyle yürürken ileriden ve yandan müthiş bir şarapnel ve mitralyöz yağmuruna tutulmayalım mı? Ne oldu iyi bilmiyorum, fakat “Dur, yat!” demeye kalmadı asker yüzgeri etti ve şaşılacak bir el birliği ile –sanki süzül-müşler gibi– Ügümü, Hasankale yönlerine doğru kaçışmaya başladılar. İşte panik denilen de budur. Bizim alayın beklemeden geri çekilmesi sağımızdaki alaya da sıçradı ve tam ögle vaktine kadar Hasankale doğusundaki kale harabesinin eteğine doğru azalan alan dağılmış, silahını, çantasını yere atmış şaşkın erlerle dolmuştu. Bu ne acı bir görüntü idi. Henüz ne dost ne düşman belliydi. Meğer biz bütün alayımızla ileri yürürken solumuzda Sansor sırtlarını, önümüzde Badıçivan köyünü tutmuş olan Rusların tam ocağına düşmüşüz.

Galip Paşa'nın pek değerli itibarı, pek yüksek sükûnet ve cesareti bir iki saat içinde kaçan tümeni toplamış, öğle vaktine kadar az çok düzene sokmuştu. Size bir şey söyleyeyim mi? Bu ani bozgun tümen ve kolordu erkanından çok ordu komutanlığını sarsmıştı ve öyle sanıyorum ki bu moral çöküntüsü ordu karargahında uzun süre etkisini sürdürdü."

Köprüköy Savaşı'na Ait Ordu Emirleri ve Bunların Pratik Değeri

Köprüköy Savaşı'nı yapmak için 3'üncü ordu, 11'inci Kolordu ile 28'inci Tümen'in iki alayını ve 2'nci Nizamiye Tümeni'ni, 1, 2 ve 4'üncü İhtiyat Süvari Alayları'nı görevlendirmişti. 9'uncu Kolordu'nun geri kalan kuvveti yani 17'nci ve 29'uncu Tümenler'le 28'inci Tümen'in bir alayı Köprüköy Savaşı planı dışında tutulmuştu. Köprüköy Savaşı'nın birinci günü 25 Ekim 1914 günüdür. İleride ekele-yeceğimiz belgelerden anlaşılacağı gibi bu plan uygulanamadı. Çünkü 11'inci Kolordu'nun 33'üncü Tümen'i savaş alanından çok uzak, izleyeceği yol dağ yolu, tümen komutanı ise bu tür nazik manevralar için yetişmemiş bulunuyordu. 25 Ekim günü çok büyük bir fırsat kaçırıldı ve bir daha ele geçmedi. 26 Ekim'den sonraki günlerde yapılan harekât düşmanı geri çekilmeye zorladıysa da sınırdan dışarıya atmak olanağını vermedi. Bize pek çok kan ve can özverisine mal olan bu başarı maddeten sıfır idiyse de manen yine bir şeydi. Merhum Albay Ethem Bey'in Köprüköy kuzeydoğusundaki 1905 rakımlı tepeye saldırı ve hücumları sırasında söylediği gibi "Türk askeri son yüzyılda birinci kez olarak Moskofu saldırı ile geriye püskürtüyor ve bu tarihsel düşmanın arka çevirdiğini görüyor."

Usulden olduğu gibi ordu komutanlığı Köprüköy Savaşı'na ait 23 ve 24 Ekim 1914 günkü emirlerini ilgili birliklere yazıp bildirmişti. 11'inci Kolordu'ya yazılan emir bir emir subayı aracılığıyla Höyükler mevzii yakınındaki Ne-

biköy'de Galip Paşa'ya gönderilmişti. Savaşa kimlerin ne biçimde katılmaları düşünüldüğünü gösteren bu emrin önemli bölümlerini aşağıya alıyorum:

"1. 8 piyade taburu, 3 süvari alayı, 2 bataryadan oluşan bir düşman kuvveti Köprüköy doğusunda bulunmaktadır. 25 Ekim 1914 gününde aşağıda belirtilen birlikler işbu düşmana saldıracaklardır: 11'inci Kolordu (33'üncü Tümen'le birlikte), 2'nci Nizamiye Süvari Tümeni, İhtiyat Süvari Kolordusu (2'nci İhtiyat Süvari Tümeni ile birlikte).

33'üncü Tümen Nalbant Dağı güneyinde, İhtiyat Süvari Kolordusu Topçu Dağı çevresindedir. 2'nci İhtiyat Süvari Tümeni, 23 Ekim 1914 akşamı Velibaba'ya ulaşacak biçimde Karakilise'den (Gelinalan) batıya yürüyecektir. Bu tümen 25 Ekim sabahı Velibaba'dan düşmanın gerisine ilerleyecektir.

2. 11'inci Kolordu 1914 saat 16.00'da kolbaşıyla konak bölgesinin ileri hattını geçecek biçimde Hasankale yönünde yürüyüşüne başlayacak ve gecenin ikinci yarısında Hasankale yöresinde dinlenecektir.

Emrin öbür maddelerinin burada açıklanmasına gerek yoktur.

Köprüköy doğusunda sanılan düşman hangi düşmandır, bu deyimden ordunun amacı nedir, bunu anlamak için 24 Ekim sabahındaki değil, ondan bir gün önceki durumu göz önüne getirmek gerekiyor.

İlk önce; Hasan İzzet Paşa İstanbul'dan saldırıya geçmek için aldığı telgrafa 24 Ekim günü cevap yazarken şu noktaları belirtiyor: İzleme amacı güttüğümüz –Aras Vadisi'yle gelen düşman kuvvetinin şimdilik bir piyade tugayıyla 1'inci Kafkas Kazak Tümeni'nden oluştuğu– 22 Ekim akşamı 2'nci Nizamiye Süvari Tümeni'mizin Köprüköy yöresinde bir kazak saldırısını püskürttüğü...

İkinci olarak; 33'üncü Tümenle İhtiyat Süvari Kolordusu'na 25 Ekim'de Köprüköy doğusundaki düşmana saldırılacağına ait verilen emirlerin tarihi 23 Ekim 1914'tür. Yani ordu karargâhı saldırısını, olaydan iki gün önceki bilgisine

dayandırıyor, saldırı planını buna göre düşünüyor. Düşman olarak Köprüköy doğusunda görülen Rus piyade ve Süvari alaylarının 25 Ekim gününe kadar belirli bir çizgide –örneğin Köprüköy kuzey sırtlarıyla daha güneyde Aras doğusunda– kalacaklarını sanıp kabul ediyor.

Üçüncü olarak; Nizamiye Süvari Tümeni'ne 23 Ekim 1914 saat 12.45'te yazılan emrin dördüncü maddesinde "25 Ekim 1914 günü Köprüköy doğusundaki düşman müfrezesine saldırılması kararı kesindir" denildiğine göre ordunun düşman kuvvetini, 11'inci Kolordu'ya verilen emirde belirtmiş olduğu kuvvetten bile daha zayıf ve daha küçük bir müfreze saydığına inanmak gerekiyor. Demek ki saldırı düşman öncülerine karşı düşünülmüştür. Oysa ki her öncünün bir tamamlayıcı çoğunluğu yok mudur?

Gerçekten ordu komutanlığı her fırsat ve her vesile ile düşmanla temasta bulunan birliklerimize "Bugüne kadar görülen düşman birliklerinin gerilerinde başka kuvvetleri olup olmadığını keşfetmek çok önemlidir" önerisinde bulunduğu halde nasıl olup da daha ilk saldırı gününde Micinger tarafından bir düşman tugayının geçtiğini bildiren raporlara önem vermediğine akıl erdirmek mümkün olmuyor! Eğer ordu kurmay başkanlığı ikinci şubesinin anılarını bulup incelemek mümkün olsaydı görecektik ki 20-21 Ekim 1914 gecesi düşmanın durumu şöyle idi: Kötek'ten geçen bir batarya Horum'da – Micinger'ten geçen ve ayrıntıları bildirilmeyen bir tugay kadar kuvvetin ileri karakolları Hangede–Pasin Karakilisesi'nden geçen Kazak tümeniyle sınır bölüklerinin ileri hattı Velibaba batısındadır. Düşman Horum'dan başlayarak Velibaba batı ve güneyine kadar Horum-Hızırilyas-Çermik-Hanege-Serkürü-Alıçgerek-Velibaba genel hattında ve ileri karakollarının oluşturduğu düzenli daire yayının gerisinde gecelemişti. Düşmanın Aras Vadisi'nin kuzey ve güneyindeki birliklerinin ileri hareketi çok iyi bir biçimde düzenlediğini ve Aras güneyindeki sol kanadını ileriye almak için 21 Ekim'de Kalendar'de görülen kuvvetlerini 22 Ekim'de yalnız 6 km yürütmekle yetinerek

Hıran'dan ileriye geçirmediğini incelemek ve görmek de mümkündü. Herhalde ilk saldırı hareketimizde düşman kuvvetleri yanlış hesap olunmuş ve ordu komutanlığı ilk gerçek çatışmasında düşmanı büyük bir zarara uğratacağı kesin olan bütün kuvvetlerini kullanma fırsatını kaçırmıştır. Ordu komutanı sürekli olarak Narman'dan geleceğini sandığı bir düşman saldırısından korkmuştur.

Savaşa ait verilen ordu emrini ancak Nizamiye Süvari Tümeni'yle 21'inci Kolordu'nun 18'inci ve 34'üncü Tümenleri ve o zamanki eksik bilgilere göre bir dereceye kadar 1'inci ve 4'üncü Aşiret Tümenleri'nin sağlam bir biçimde uygulayacaklarını kabul etmek akılcı olabilirdi. 2'nci Aşiret Tümeni'nin Tahir Gediği'ni aşarak Velibaba Boğazı'na ulaşması mümkün olsa bile Velibaba Boğazı'nda Rusların pek küçük bir kuvveti tarafından tutuklanması da daha çok kabule değerdi. Çünkü Rus süvarisinde çokça mitralyöz bulunacağı umuluyordu.

33'üncü Tümen'e gelince ilk emirleri yani Rusların saldırısını izleyen Palandöken yoluyla Erzurum'a gelmesi ve kolordusuna Höyükler'de katılması esası üzerine yürütülmüş olduğundan 23 Ekim'de binbir güçlkle Nalbant Dağı güneyinde Aras Nehri vadisine girebilmişti. Bu tümenin Köprüköy saldırısına katılacağına ve Yağan'a yönelik hareket etmek zorunda olduğuna dair ordudan gönderilen emir, tümen komutanını ertesi gün (24 Ekim) saat 11.00'de Palandöken yolu üzerindeki Taşkesen mevkiinden 25 km daha doğuda bulunan Şemi köyünde bulmuş ve bu saatte emri aldığına dair tümen komutanının imzaladığı belge ordunun emir subayına verilmişti. Şemi'den Yağan'a kadar harita üstünde 56 km'lik bir uzaklık vardır. Tümen bu uzaklığı zorunlu yürüyüşle olsa da o yörenin dağ yollarında ve o mevsimde üç günden önce alamazdı bu da çok doğaldı. Bununla birlikte 33'üncü Tümen ordu emrini alır almaz geri dönmüş ve iki buçuk günde ancak 46 km yol alarak yolu üzerinde düşmanın süvari avcılarıyla da savaşa tutuşarak, doğallıkla bitkin bir durumda, Ekrek köyüne ve İhtiyat Süvari Kolordusu böl-

gesine 26 Ekim akşamı varnuştır. Bu ileri geri hareketler askeri pek çok yormuş ve büyük bir bölümü yolculuk sırasında –özellikle Ermeniler– geldikleri yerlere firar etmişlerdir.

Demek ki ordu emrinin 33'üncü Tümen'e ait bölümü –yani bütün saldırıya katılacak kuvvetin yaklaşık dörtte biri ile ilgili önemli bir maddesi de– uygulanma değerinden yoksundu.

Ordu komutanlığının düşmanı Köprüköy doğusunda bulacağını sanmasının nedeni 2'nci Nizamiye Süvari Tümeni'nin düşmanla 24 Ekim akşamına kadar sürekli olarak Köprüköy doğusunda temas ve çatışmada bulunmuş olmasıdır. Yusuf İzzet Bey saldırıya istekli ve cesur olduğu için 24 Ekim raporunda (Düşmanın Kazak süvari tümeniyle ileri birliklerinin Kirtabaz-Tenzile hattına vardığı, bir piyade alayıyla bir batarya kadar öbür kuvvetin de Köprüköy doğusunda kendisiyle savaşta olduğu, fazla baskı görürse Hasankale kuzeydoğusundaki Miyadin-Ügümü hattına çekileceği) hakkında orduya bilgi vermişti. Ordu Yusuf İzzet Bey'in mukavemetine aldanarak düşmanı azımsamıştı.

Bununla birlikte 3'üncü Ordu Komutanlığı 11'inci Kolordu'ya yukarıda yazdığımız emri verdikten sonra Nizamiye Süvari Tümeni'nden düşmana ait başka bir rapor almış ve geceleyin tüm orduyu kapsamak üzere aşağıdaki saldırı emrini çıkarmıştır. İşte asıl bu emrin Köprüköy Savaşı'nın tüm planını içerdiğini kabul edebiliriz:

Ordu Emri

Erzurum, 24-25 Ekim 1914

1. 24 Ekim 1914 akşamı düşmanın yaklaşık 6 ile 8 tabur piyade ve bir bataryası Köprüköy kuzey sırtlarında, 4 süvari alayı ile 1 bataryası Kirtabaz-Tenzile hattında bulunmaktadır.

2. Bu düşmana saldırılacaktır.

3. 2'nci Nizamiye Süvari Tümeni ile Süvari İhtiyat Kolordusu ve 33'üncü Tümen düşmanın güney kanadına ve girişine doğru ilerleyecektir.

4. 33'üncü Tümen 25 Ekim 1914 öğleden önce saat

- 11.00'de Kolbaşı ile Yağan'a ulaşacağını bildirmiştir. 33'üncü Tümen bu geceyi Hasanşehir - Söylemez Aliya yolu boyunca geçirecektir.
5. 11'inci Kolordu 25 Ekim 1914 öğleden önce saat 07.00'de kolbaşılarıyla ileri karakol hattını geçecek ve Köprüköy yöresinde bulunduğu bildirilen düşmana saldıracaktır.
6. 2'nci Nizamiye Süvari Tümeni 11'inci Kolordu Komutanı'nın belirleyeceği biçimde saldırıya yardım edecektir. Şimdiye kadar bu tümene verilmiş olan keşif görevi -Aras Vadisi'yle Hasankale- İd (Narman) yolu bakidir. İşbu düşman müfrezesinin gerisinde asıl kuvvetler bulunup bulunmadığını ve İd düşman müfrezesinin güneye ilerleyip ilerlemediğini zamanında keşfederek bildirmek son derece önemlidir.
7. 9'uncu Kolordu Hasankale - İd yolunun batısından kuzeye ve özellikle İd ve Kaleboğazı yönlerine karşı keşif yaptıracaktır.
- 28'inci Tümen 25 Ekim 1914 öğleden önce saat 09.00'da kolbaşıyla Hasankale'ye varacak ve 29'uncu Tümen Erzurum'da harekete hazır bulunacaktır. 17'nci Tümen ile Karagöbek müfrezesi önceki yerlerinde kalacaklardır.
8. Kale birlikleri ile Höyükler mevziinde çalışan istihkam bölükleri tahkimatı sürdürecektir.
9. 11'inci Kolordu'nun cephane kolları ve büyük ağırlıkları ve birlikleri öğleden önce saat 09.00'da Korumuk-Hasankale yolunu serbest bırakacaktır. 9'uncu Kolordu'dan katılan cephane kolları doğru yolla ilerleyerek 11'inci Kolordu'nun asıl kollarına katılacaktır.
10. Raporlar 25 Ekim 1914 öğleden önce saat 07.30'a kadar Erzurum'daki hükümet konağına gönderilecektir. 11'inci Kolordu Komutanı'nın duracağı yer ile Hasankale Ordu Karargâhı telefonla bağlanacaktır.

3'üncü Ordu Komutanı
Hasan İzzet

Bu emirden anladığımız şudur: Saldırmakla görevli olan makam 11'inci Kolordu komutanlığıdır. Nizamiye Süvari Tümeni de 11'inci Kolordu Komutanı'ndan emir alacaktır. 33'üncü Tümen'le 11'inci Kolordu'nun öbür tümenlerini aynı zamanda düşmanı cephe ve yanında bulundurmak emeliyle ordu komutanlığı, 11'inci Kolordu'nun cephedeki ileri karakol hattını saat kaçta geçmesi gerektiğini emirde bildirmeye gerek görüyor. 29'uncu Tümen Erzurum'da harekete hazır bulunmalı. Niçin? Bu sorunun o zamanki anlayışa ve bilgiye göre cevabı şudur: Saldırı başarılı olursa izlemek için, saldırı başarılı olamazsa takviye için; saldırı bizim yenilgimizle, geri çekilmemizle sonuçlanırsa Höyükler mevziini tutmak için.

Demek ki ordu komutanlığı düşmanın 6 ile 8 tabur olmadığına ve düşmanı yalnız Köprüköy Savaşı'na ayırdığı 11'inci Kolordu ve aşiret ve nizamiye ve süvari alaylarıyla sınır dışına süremeyeceğine yürekten inanıyordu. O halde saldırı hareketine ancak İstanbul'un baskısıyla ve istemeyerek girişi hakkındaki düşüncem doğrudur.

Gerçek durum şöyleydi: Ordu Komutanı Hasan İzzet Paşa Hazretleri kendi Kurmay Başkanı Yarbay Guze Bey'e fazlaca güven duyup saygı gösteriyordu. Guze ise Höyükler mevziine Rusları çekip Tanenberg'deki Hindenburg tabikatını uygulama hayalinden başka bir şey düşünmüyor. İşte karardaki tereddütlerin tek nedeni budur. 33'üncü Tümen'in 25 Ekim 1914 öğleden önce saat 11.00'de Yağan'a ulaşacağını bildirmiş olması Ordu Kurmay Başkanı'nı aldatmıştır. Bu tümenin aynı zamanda mevcut gücünü de bildirip bildirmediğini sormak gerekir.

Ordu emri üzerine 11'inci Kolordu Komutanı 34'üncü Tümen sağda ve 8'inci Tümen solda olmak üzere kolordusunun sabah saat 07.00'de kolbaşılarıyla Hasankale'nin yaklaşık 8 km doğusunda Epsemce-Sansor hattını geçmesini emretti. 2'nci Nizamiye Süvari Tümeni de Kızılviran (Çeperli)-Geçik hattından düşmanın yan ve gerilerine etki edecek ve doğal olarak aynı zamanda kolordunun sol yanı-

nı perdelemiş olacaktı. Şimdiye kadar süvari tümeninin tek desteği olan iki sınır taburu döküntüsü artık 34'üncü Tümen'in düşman süvarisine karşı yanını perdelemekle görevlendirilmişlerdir. 11'inci Kolordu'nun iki tümenine verdiği saldırı cephesi, şimdilik 6 kilometredir. Oysaki tümenlerin mevcudu azdır. Saldırı gününün sabahı erkenden saat 06.40'ta Sürbahan'da bulunan Süvari Tümeni Komutanı düşmana ait son bilgileri veriyor: "Badıcivan köyü düşman elindedir. Köyün doğu sırtları sağlamlaştırılmıştır. Kuzeyinde bazı keşif kolları görünüyor. Sölgü köyüyle Badıcivan'da düşman topçusu var."

Bu rapor çok önemlidir. Düşmanın durumunu belirliyor. Badıcivan ile Sölgü'de düşman topçusu bulununca bu iki yerin bir iki kilometre batısında düşman piyadesine veya süvari yaya avcılarına rastlamak da kesin bir iştir.

25 Ekim 1914 sabahı ordu karargâhı 28'inci Tümen'in iki alayıyla Hasankale'ye varmış olduğunu öğreniyor. Binbaşı Rıza Bey komutasındaki 82'nci Alay ve bir sahra bataryasını düşman süvarisinin kuşatma hareketini durdurma ve 11'inci Kolordu'nun sağ yanını örtmek üzere Kındığı-Pulur yönüne sevk ediyor, 83'üncü Alay ve tümen komutanı ve geri kalan topçu kuvveti Hasankale'nin 6 km kuzeyinde ve 11'inci Kolordu'nun sol kanadı gerisinde Aha köyünde beklemek emrini alıyor. Bu, bir önlemdir. Ordu komutanlığının 33'üncü Tümen'den bilgisi yok. Binbaşı Rıza Bey, 33'üncü Tümen'le bağlantı kurulmasına dair emir alıyor. Hasankale'de bir bölük piyade muhafız olarak alıkonuldu.

Balkan hezimetinin vicdanları baskı altında tutan ağır yumruğu, kırıp ezmek arzusu şimdi subay ve tüm komutanların başlıca istekleridir. Fakat bu acı anılardan zerre kadar payı olmayan erler bu sisli ve dumanlı günün sabahında çarığına yapışan çamurları sürükleyerek dünkü ve önceki günkü gibi tüfeği omzunda, kaderine boyun eğmiş, yorgun ilerlemeye, yürümeye uğraşıyor. Gece yürüyüşünden sonra dinlenememek en çok birlik subaylarını sinirlendirir. Şimdi ince bir yağmur başladı. 34'üncü Tümen komutanı İhsan Paşa –daha sonra 9'uncu Kolordu Komutanı olan kişi– aşırı sinirlilikle gözüne uyku girmeden sabahı bulmuş ve emredilen saatte iki kol ile tümenin kol başlarına karakol hattını geçirmişti. Fakat 18'inci Tümen belki tahkimat yorgunluğuyla, belki izlediği yolların daha bozuk olması nedeniyle 3.5 saat gecikmişti. Oysaki bu tümen Nizamiye Süvari Tümeni'ne bir dağ bataryası verecekti. Çünkü Yusuf İzzet Bey'in atlıları savaş alanının en taşlık, dağlık ve yolsuz bir bölgesinden düşmanın yanına ilerleyeceklerdi. Şimdi 18'inci Tümen yüzünden 34'üncü Tümen'in alayları çamurlu tarlalar içinde ve ince bir sonbahar yağmuru altında saatlerden beri bekliyorlardı.

Geç gelen 18'inci Tümen'in Komutanı düşmana ait pek az ve genel bir fikir almakla yetinerek acele acele ilcriyc yürüdü ve tam öğlede savaş başladı.

Daha Balkan Savaşı'ndan çok önce Avrupa askeri uzmanları yeni silahların müthiş etkileri ile ansızın karşı karşıya gelecek birliklerin panikleme olasılıklarını incelemişlerdi.

Hatta ilk çatışmayı, piyade ve mitralyözler tarafından ilerleyen düşman kolları üzerine ani bir baskın biçiminde, yoğun bir ateşle başlatmanın çok yararlı olacağını öneriyorlardı.

18'inci Tümen cepheden Rusların ani ve şiddetli bir topçu ateşi ile karşılaştı. Bozuldu ve bir tüfek bile atmadan kaçtı. Bu sırada bir bölümü Kındığı yönüne ve öbür bölümü Aha yönüne yönlendirilen 28'inci Tümen henüz yürüyüşe başlamıştı. Saat 12.15'ti. Ordu karargâhı 18'inci Tümen'in firarını o gün telefonda öğrenir öğrenmez Kındığı yönüne giden Binbaşı Rıza Bey'e bir emir subayı göndererek karargâha getirtti. Bu sırada 82'nci Alay'ın sonu henüz Hasankale'nin Çermik Köprüsü'nü geçiyordu. Alelacele geriye gelen Binbaşı Rıza Bey, Ordu Kurmay Başkanı Yarbay Guze ile karşılaştı. Guze sağlıksız ve telaş dolu haliyle Rıza Bey'e emir verdi. "11'inci Kolordu geri çekiliyor. Son bölüğünüzü durdurun. Hasankale'nin doğu girişinden ileriye götürün. Kaçan erler üzerine ateş edin."

Rıza Bey, kol sonundaki bölüğüne emir gereği mevzi aldırdı. Bölük komutanı Yüzbaşı Abdurrahman Efendi'ye emri tebliğ etti ve kulağına şöyle fısıldadı: "Havaya at Abdurrahman! Amacı böyle de sağlarsın. Seni göreyim!" ve kendisi dört nala müfrezesine doğru ilerledi.

Ordu komutanlığı telaş ve heyecan içerisindeydi. Kaçan erleri durdurmak için Hasan İzzet Paşa'dan itibaren herkes—elinde tabanca—sağa sola at koşturuyorlardı. Erler doğal olarak durdu ve küme küme toplandı. Korkularından kaçamıyorlardı ki!..

Galip Paşa'nın sükûnet ve yardımı, ordu komutanına kadar tüm karargâh subaylarının aşırı çabaları ve en çok Rusların kendi sağ kanatlarında süvari bulundurmamaları büyük bir felaketin önünü aldı. Geri çekilme 18'inci Tümen'den sonra 34'üncü Tümen'e bulaşmıştı. Bu durum karşısında aklını şaşırdığı yüzünün acayip çizgilerinden anlaşılan sol kanat komutanlarından birine Tümen Komutanı İhsan Paşa—çok tedavisi için—müthiş bir tokat vurdu. O zaman da tümeninin yeniden ilerlemesini sağladı. Bazen başka çare kalmaz.

Bu korkulu durum üzerine Hasan İzzet Paşa, ordu yedeği olarak Aha'da bulunan 83'üncü Alay'ı Ügümü yönüne, ileriye sürdü: 11'inci Kolordu yeniden saldırısını sürdürdü. Düşman sağ yanındaki ileri müfrezelerini biraz geriye çekti. Nizamiye Süvari Tümeni 18'inci Tümen'in ertelenmesi yüzünden dağ bataryasını alamadığı için ancak saat 12.00'de hareket edebilmişti. Oysaki 11'inci Kolordu Komutanı Galip Paşa, savaş alanının taşlı ve kayalı sırtlardan oluşan kuzey kısmına Süvari Tümeni'ni yalnız düşmanın sağ yanına topla, mitrallyözle şiddetli bir ateş etkisi yapmak için görevlendirmişti. İşte 18'inci Tümen'in bu kadar gecikmesinin önemli etkilerinden biri de bu olmuştu.

Akşam saat 19.00'da 11'inci Kolordu Komutanı Galip Paşa aşağıdaki savaş raporunu yazıp ordu komutanına gönderdi.

11'inci Kolordu'nun 25 Ekim 1914 Savaş Raporu:

- 1. Kolordu saldırısında başarılı olamadı.*
- 2. 18'inci Tümen emredilen saatte hareket edememiş ve ancak saat 12.00'de düşman cephesine ulaşmıştır.*
- 3. Birliklerin eğitim ve öğretiminin azlığından ve bazı yanlışlardan 12.00'de başlayan top ve tüfek ateşinden sonra 53'üncü Alay geriye çekilmeye başlamış ve bu durum öbürlerine de bulaşarak geri çekilme genelleşmiştir. Fakat daha sonra söz konusu tümen birlikleri yeniden yerlerine sürülmüşlerse de şimdiki durumda birbirlerine karışmışlardır. Bu tümen sonradan Sansor sırtlarını işgal etmiş ve oradan bir tabur kadar düşmanın Tafdiker sırtlarına kovulduğu gelen rapordan anlaşılmıştır.*
- 4. 34'üncü Tümen ilk zamanda sağ kanadı İpsemce olmak üzere ilerlemişse de daha sonra 18'inci Tümen'in geri çekilmesi, arazinin düzlüğü, erlerin acelesi yüzünden geri çekilmek zorunda kalmış, ancak öğleden sonra saat 16.00'da yeniden ilerleyerek düzenli duruma gelmiştir.*

5. *İşbu savaşıta sağ kanadıyla Badıcivan'a ilerlemek isteyen 18'inci Tümen, topçusunu kullanamamış, 34'üncü Tümen ise arazinin düzlüğü nedeniyle topçu mevzii bulamamıştır.*
6. *Birlikler bu geceyi Epsemce-Sansor hattında savaş düzeninde geçirecek ve birbirlerine karışan birlikleri düzenlemekle uğraşacaklardır.*
7. *Nizamiye Süvari Tümeni 18'inci Tümen'in gecikmesinden dolayı ancak saat 12.00'de hareket edebilmiştir. Bu geceyi Çermiksu (İlicasu)-Sürbahan-Kızılviran'da (Çeperli) geçirecektir.*
8. *28'inci Tümen'den akşam üstü gelen 83'üncü Alay'ın bir taburu avcuya sürülmüş ve geri kalanı Ügümü'de kalmıştır.*
9. *Yaralı ve şehit sayısı azdır.*
10. *Kolordu yarın saldırıyı sürdürmek düşüncesindedir.*

11'inci Kolordu Komutanı Galip

11'inci Kolordu Komutanı Galip Paşa'nın 25 Ekim 1914 Köprüköy Savaşı'na ait raporu, görüldüğü gibi bir üzüntüyle başlıyor ve bir ümitle son buluyor: Kolordu saldırısında başarılı olamamıştı. Fakat düşüncesi saldırıyı ertesi gün sürdürmekti.

Kolordunun saldırısında başarılı olamaması bu savaşta görevlendirilen kuvvetlerden yararlanılamamasından kaynaklanmaktadır. Eğer gerçekten 18'inci Tümen er, subay ve komuta heyeti bakımından değersiz, yeteneksiz bir birlik idiyse neden 25 Ekim'den sonraki saldırılarında başarılı olmuş, kahramanlık ve özverisini herkese kabul ettirebilmiştir? Galip Paşa "Birliklerin eğitim ve öğretimlerinin azlığından ve bazı yanlışlardan..." diyor. Bu doğru olabilir ancak 18'inci Tümen'e dayandırılmaz. Her iki kolordunun erleri aşağı yukarı aynı toplumsal koşullar içinde yaşayan ve az çok tüfek kullanmasını bilen bir halkın içinden alınmışlardı. Hele şurası yadsınamaz ki kasımın birinci haftasında

Köprüköy sırtlarından Azap ve Maslahat (Muratbağı) eteklerine kadar düşmanın arkasını bırakmayan ve pek kanlı ve kahramanca cephe saldırılarıyla Rusların askeri güç ve morallerini sarsan birlikler aynı “eğitim ve öğretim-leri az” birliklerdi. Acaba bu hücumları ve bu eğitimleri 25 Ekim’den 30 Ekim’e kadar geçen beş gün içinde mi öğrenmişlerdi?

Demek ki 11’inci Kolordu’nun saldırısı eğitim ve öğretim eksikliğinden değil, belki sadece bazı yanlışlardan dolayı başarılı olamamıştı. Yanlışlardan bazılarını 18’inci Tümen komutan ve kurmay başkanının kötü işler çevirmiş olduklarından kuşku yoktur. Bu kadar mı? 53’üncü Alay Komutanı’nı da istediğiniz gibi cezalandıralım. Çünkü düşmanla ilk teması çok sakınganlıkla yapmak ve alayının çok ilerisine ve çok yanına iki subay keşif kolu çıkarmak akıl ve mantıkça gerekli iken bu gereği yerine getirmedi. Fakat ordu komutanlığı görevini yapmış mıydı?.. Bu sorunun yeridir.

Ordu komutanlığı 33’üncü Tümen’in 25 Ekim sabahı nerelerde bulunduğundan haberdar değildi. Oysa ki bu tümenin Köprüköy Savaşı’nda görevi çok büyüktü. Ve hatta diyebilirim ki savaşın sonucunu parlak bir zaferle sonuçlandırmak onurunu ancak bu tümenden bekleyebilirdik. Ordu komutanlığı son saate kadar 33’üncü Tümen’den bilgi alamayınca düşmanın artık sol kanadını değil, belki sağ kanadını çevirmek suretiyle işini görmeye karar vermeli ve bu önemli amaç için zaten yorgun bir halde bulunan 18’inci ve 34’üncü Tümenleri 25 Ekim gününde Hasankale-Ügümü-Miyadin-Sansor hattında ve gerisinde alıkoyarak Erzurum’dan 29’uncu Tümen’i, Sürbahan ve Sansor’a getirmeliydi. Bu yüzden savaşın birinci günü, bir gün sonraya yani 26 Ekim tarihine ertelenmiş ve 23’üncü Tümen’le bağlantı kurmak için zaman kazanılmış olurdu. Buna karar vermek için 25 Ekim gününün yağmurlu bir gün olması ve gerek 18’inci Tümen’in, gerek 2’nci Nizamiye Süvari Tümeni’nin hareketlerine öğle vaktine kadar geçilmiş bulunması ne güzel fırsattı.

Acaba düşman 25 Ekim gününde ne yapardı? Bunu düşünmeye gerek bile yoktu. Madem ki 33'üncü Tümen, Yukarı Aras Vadisi'yle Yağan'a doğru iniyordu ve madem ki Topçu Dağı kuzeyinde şöyle böyle birkaç alaylık bir İhtiyat Süvari Kolordusu vardı. Düşman Kazak tümeni selamsız sabahsız başını alıp da Erzurum'a gidemezdi. 28'inci Tümen'in iki alayı eldeydi. Varsın Rıza Bey komutasındaki 82'nci Alay Ketvan (Yastıktepe)-Kındığı sırtlarında gecelesin. Bununla birlikte Kazak tümeni korkulacak bir heyula değildi. Köprüköy batı sırtlarını tutmuş olan düşman ise ya saldırıya kalkarsa? Bu takdirde ileri karakollar hattında savunma yapardık. Bir de kalkıp elindeki sırtları bir gün daha tahkim ederse bu durumda biz savaşın sonucunu cephe-deki düşmanın kuzey kanadında ve gerisinde arayabilirdik. Çünkü kuvvetimiz buna uygun olurdu.

Köprüköy Savaşı'na burada son veriyoruz. Çünkü bundan sonraki aşamalar sürekli bir uğraşma ve cenkleşme şeklinden başka bir şey göstermez. Yani iş büyük komutanlıktan çıkmış, tümen ve alayların yan yana kullanılmasından oluşan basit bir duruma ve bireysel piyade ve topçu birimleri içerisinde askerin özveri, güç ve yeteneği sınırlarına girmiştir. İş Mehmetçik'e kalınca her zaman Allah kerimdir. Tümen ve alay komutanları ise pek az ayrıcalıklarla tüm savaş süresince dirayet, cesaret, sevk ve yönetimdeki kavrayıcılıklarıyla tarihimizde başka bir örneği görülmeyecek biçimde sivrilmişlerdir.

Köprüköy Savaşı ordu kurmay başkanlığının nazariyatçılığını (teorik yanını) tüm çıplaklığıyla ortaya çıkarmıştır. Hasan İzzet Paşa Hazretleri –eğer yanlış yapmıyorsam– Höyükler mevzii sorununda Guze'nin ve Köprüköy Savaşı kararında en çok Ordu Kurmay Başkanlığı Birinci Şube Müdürü merhum Tahir Bey'in projelerini kabul etmişlerdi. Birincisinde ileri derecede aşırılık (ifrat), ikincisinde tersine aşırılık (tefrit) vardı. İkisinin ortasını bulmaksa kendi görevleriydi.

Bazıları Köprüköy Savaşı'nın 25 Ekim'de başlayıp birkaç gün sürdüğünü ve sonucunda düşmanın geri çekilmek

zorunda kaldığını iddia edebilirler. Bu iddia ancak biçim yönünden haklıdır. Gerçekten bu savaş bir veya iki günde sona ermemiştir. Fakat birinci günden sonra yönetim biçimini değiştirmeye olanak da kalmamıştır.

Ruslar kendi kuvvetlerini çok iyi gizlediler ve savunmalarını çok güzel, yerinde önlemler alarak yaptılar. Biz de bu savaştan beklenen stratejik amacımızı elde edemedik. Bu amaç Rus ordusunu ezmek ve kendi sınırlarımızın dışına atmaktır. Bu sonuç alınmış olsaydı, Sarıkamış manevrasına gerek kalmayacaktı.

Oysa ki 3'üncü Ordu'nun elinde Rusları 25 Ekim günü kırarak, ezecek, dökecek kadar ve hatta daha çok kuvvet vardı. Bu kuvvetlerden belirtilen günde yararlanılabildi ancak yararlanamadılar. Çünkü 3'üncü Ordu Karargâhı'nda yüksek makamları tutan genç kadro, görevlerinin ağır sorumluluğunu üstlenecek ruhsal yapıya sahip değildi. İstanbul bunun farkına vardı ve araya girdi. Bu müdahaleye neden olan 3'üncü Ordu Karargâhıdır. Bu karargâhın vereceği kararlar daha kesin olabilirdi. Ruslar bizden korkuyor, biz Ruslardan korkuyoruz. Sonuç bundan başka bir şey olabilir miydi?

Hasan İzzet Paşa Hazretleri'nin emeli, soylu kişiliği gibi tertemizdi. Buna zerre kadar kuşkumuz yoktur. Zaten sorun bu noktada değildir. Her düzen ve stratejik durum karşısında bir komutanın –izlediği amaç içerisinde– yapacağı işe karar verebilmesi için kurmaylarının, düşmanın bölünme biçim ve amacını kâğıt üzerinde saptaması gerekir. Bu önemli hizmet komutana değil, kurmaylarına aittir.

25 Ekim'den 31 Ekim'e kadar geçen günler süresince Ruslar ordumuzun baskısıyla kâh direnme ve kâh geri çekilme halinde bulunarak zaman kazandılar. Ruslar çok tedbirli hareket ediyorlardı. 3'üncü Ordu Komutanlığı ise kararsız hareket tarzını hiç bozmadı ve hiçbir zaman orduya bağlı birliklerin özverisine layık bir sonuç alamadı. En garibi şudur ki bu karargâh saldırı başlangıcından ancak bir hafta sonra düşmanın gücüne dair doğruya yakın bir bilgi edinebildi.

Gerek 9'uncu ve gerek 11'inci Kolordular türlü türlü hücumlarıyla kahramanlıklar gösterdiler. Hatta topçu, Rus topçusu karşısında üstünlük gösterebilecek biçimde atışlar düzenleyebiliyordu. Rusların o ünlü Kazak alayları hemen hiçbir iş göremedi. Oysaki bizim küçük muvazzaf süvari tümenimiz ordunun sol kanadını korumak için dağların başına tırmandı, düşmanı yan ateşe aldı ve milletten yediği ekmeği yüz defa helal ettirdi.

Aşiret Süvari Tümenleri eğitim ve askeri donanımlarının Ruslara göre çok geri olması yüzünden hiçbir iş göremediler. Yalnız Aras havzasında değil Eleşkirt Ovası'nda ve Murat Suyu vadisinde de aynı durum görülüyordu. Kürtler hem zeki hem cesur bir halktır. Bu doğuştan gelen zekâ ne yazık ki bilim ve eğitim cılasıyla parlatılmadığı gibi sıkıntılı dönemde hilekârlık biçiminde ortaya çıktı. Kürtler Rus ve Ermeni çetelerinin topları ve mitralyözleri karşısında pala ve kılıçla iş görmenin olanaksız olduğunu derhal anladılar ve dağıldılar. Aşiret halinde yaşayan silahlı Kürt'ün o gün-

kü cengâverlik amacı kendi evini ve malını korumaktı. İyi donatılarak Rus-Kazak alaylarının yanına verilmiş olan Ermeni çeteleriyle ve Rus bataryalarıyla karşı karşıya kalan Kürt, İstanbul'a doğru alaycı bir bakış yönelterek atını geriye mahmuzladı ve yolda bizim zavallı piyadelerimizin güçsüzlerini yakalayarak ayağından yırtık çizmesini ve sırtından yamalı paltosunu aşırđı, kendi köyüne doğru atını sürüp gitti. Kürt evine ganimetsiz mi dönsün?

Mehmet Fazıl Paşa'nın Aşiret Kolordusu karargâhında işler daha gülünç gidiyordu. Burada Kürtler Rusların sürekli top menzili dışında dolaşıp duruyorlardı. Oysa ki ordu komutanlığı bunlarla düşmanın yanını ve gerisini tehdit ve çevirme manevraları yapmak hülyasıyla oyalanıyordu. Bu sırada ben, kasım ayının ilk on gününde Aras güneyinde en sonuda varlığını gösteren ünlü 33'üncü Tümen'le Rusların Kazak alaylarını ve bir iki Plaston veya avcı taburunu Velibaba yönüne doğru doğuya uzaklaştırmakla görevlendirilmiştim. Bu saldırıya Aşiret Kolordusu da katılma emrini almıştı. Aşiret Kolordusu Karargâhı doğal olarak sıradan bir biçimde kendi alaylarına bu görevi anlatmış ve emir vermişken bizim saldırımıza bir tek Kürt'ün katıldığını görmek nasip olmadı.

Ekimin sonunda 2'nci Nizamiye Süvari Tümeni'nin alayları ikişer yüz atlıya kadar inmiş ve aşiret alaylarından artık en büyük özveriyi istemek zamanı gelmişti. Ordu Komutanlığı'nın bu isteğine karşı Aşiret Süvari Kolordusu Komutanı Mehmet Fazıl Paşa'dan "Bizim aşiret erlerimiz çevrede yağma edecek bir şey bulamayınca şu günlerde kendi alay ve bölük subaylarının eşyasını çalmaya başladılar. Bunların şerrinden karargâhımı korumak için lütfen 50 erlik nizamiye atlısının tarafıma gönderilmesini" istirham etmiştim.

İşte tam bu sırada İstanbul'dan Başkomutanlık Vekâleti'nden gelen bir emirde, Rusların Kafkasya'ya yardımcı kuvvetler sevkini engellemek için Fazıl Paşa komutasındaki aşiretlerden tümünün veya seçeceği uygun sayıdaki kuvve-

tin Karabağ yönünde sevk edilmesini, Kafkasya'daki demiryollarını tahrip ve halkı ayaklanmaya teşvikle Rusların gerilerini tehdit etmesini Hasan İzzet Paşa'dan istiyordu.

Bilindiği gibi aşiret alayları örgütü İkinci Meşrutiyet öncesine rastlayan dönemin bir fantezisinden başka bir şey değildi. Saray kurmaylarıyla o dönemin 4'üncü Ordu Komutanı gerek aşiretleri denetimleri altında tutan aşiret reislerinin nüfuzlarını kırmak ve ileride Rusların Kafkas Kazakları'na karşı duracak değil, fakat günün birinde işe yarayabilecekleri olasılığı düşüncesiyle günlük gazete çıkarır gibi ortaya elli altmış alaylık aşiret süvarisi çıkarıp fırlatmışlardı. Oysa ki yine aynı dönemde Fransa ve Almanya gibi büyük devletler kendi ordularına bir piyade taburu ekleyebilmek için harbiye nezaretlerinde, parlamentolarında haftalarca, aylarca hesap kitap dökmeye, tartışma ve söyleşiler yapmaya gerek duyuyorlardı. Bir gün Bektaşî yoksullarından biri kendi üstüne başına bakarak "Ey Tanrı'm, benim gibi aç ve çıplak adam yaratmak bir hüner ise ben de yaratırım!" demiş ve çamurdan bir adam yapmış. Enver Paşa ve arkadaşları eğer Bektaşî'nin bu hikâyesini bilselerdi alay halinde bile vücutlarından yararlanılmayan yedek süvari erlerinden tümenler ve kolordular oluşturmaya kalkışmazlardı.

Aşiretlerden ordu ve ülke adına yararlanmak için önce onları ordu ve ülke adına yararlandırmalıyız. Biz meşrutiyet ve hukukta eşitlik ilan ettik diyerek çok eski dönemlerden bu yana aşiret mensuplarınca reis olarak tanınmış kişileri köleleriyle eşit olacak kurallara bağlamakta hiçbir yarar yoktur. Devlet katmanlarındaki üst düzey görevliler, ülke çocuklarını okulla, medrese ile eğiterek uygar dünyada haklarını kavrayıp savunacak bir düzeye çıkarmalıdır. Bu kural Kürt aşiretlerinin zeki ve cesur çocuklarına da eşit olarak uygulanmalıdır. Daha sonra aşiretler içinde artacak olan aydın gençler isterlerse kendi reislerine karşı ayaklanıp eşitlik isteyerek, gerekirse savaş vereceklerdir. İşte bu yolla elde edilecek eşitliktir ki sürekli ve doğal

olur. Özellikle ÷lke ve ulus işlerinde acelecilik pek zararlı sonuçlar verir. Zaten ulusların yaşları yıllarla değil, yüzyıllarla ölç÷lür.

(Birinci) Dünya Savaşı'nın Kafkasya ve İran cephelerine ait tarihini Genelkurmay'ımız yayımlayacağı zaman göreceğiz ki özellikle Van yöresindeki aşiretler bölük ve alay halinde reisleri ve beyleri ile birlikte Ruslara sığınmışlardır. Demek Ruslar bizim kendi toprağımızda kendi dinimizden olan bir kısım halkın hangi yolla avlanacağını bizden daha iyi takdir etmişlermiş. Eğer İttihat ve Terakki kabineleri bu aşiret reislerinin değer ve haysiyetlerini düşürecek anlamsız davranışlarda bulunmayıp da onları içten bir koruma ve şefkatle devletine bağlamak nüktesine akıl erdirseydi bu reisler evini barkını bırakıp elbette Ruslara iltica etmezlerdi.

3'üncü Ordu beş gün zarfında Aras Vadisi'nde ancak bir vesvese ve bin tereddütle beş adımdan fazla ilerlemeyi başaramayınca Başkomutan Vekâleti Kurmay Başkanlığı müdahaleye ve sızlanmaya başlamıştı. Ekim ayı sonunda Enver Paşa imzasıyla gelen telgrafname Hasan İzzet Paşa'ya geri çekilme durumundaki düşmanı mahvedecek biçimde şiddetli bir izleme ile ezmek ve sonra Kars yönünde ilerlemek emrini veriyordu. İstanbul, Rusları dağılık ve herhalde 3'üncü Ordu'dan zayıf buluyordu. 3'üncü Ordu Komutanı ve Kurmay Başkanı ilk saldırı gününde 11'inci Kolordu'nun sol kanadının bozgun halinde dağılmasından çok ürkümüş bulundukları için kendi ordularına güvenleri yoktu. Oysa ki Balkan Savaşı'nda bu tür dağılma ve toplanmalar görülmemiş değildi. Şimdiki savaşta büyük bir fark vardı ki o da komuta heyetlerinin eskisine oranla daha iyi ve seçme oluşları idi. Ordunun iasece karşı karşıya olduğu güçlüklerle rağmen İstanbul "Umulur ki ordumuzun süratle hareketi halinde Rus toprağında gereği kadar yiyecek bulursunuz!" dileğine, ülke içindeki yiyecek maddelerini halkın sırtında taşımak öğüdünü ekliyordu.

Sözün kısası ilk saldırı gününden başlayarak ayrıldığı tarihe kadar Hasan İzzet Paşa ve kurmayları sırası düşünce arz edildiği gibi düşmanın izlediği amacı yanlış anlamayı sürdürüp durmuşlardı. Bu kurmaylar Rusların sürekli üstün kuvvetlerle bugün değilse yarın saldırıya kalkacaklarını, Narman'dan ordumuzun gerisine ve Aras güneyinden de yanımıza düşeceklerini vesvese ede ede huzur ve rahat görmedi.

Bu endişe, bir kâbus ağırlığıyla ordu komutanının ve kurmaylarının düşüncelerini ezdikçe en büyük çalışma gerideki Höyükler mevziinin sağlamlığını arttırmaya dayalı kalıyordu. Oysa ki işin gerçek yüzü hiç de böyle değildi. Tüm olayları ve ajans haberleri gösteriyordu ki Rusya hükümeti Avrupa da kesin bir sonuç almak zorunluluğu içinde ordularının tümünü Avusturya ve Almanya cephelerine taşımak gereksiniminde bulunuyordu. Kafkasya'da ise ellerindeki zayıf kuvveti ustaca kullanarak Karo ve Ardahan yönlerini kapatmak isteğinden başka bir amaç izlemiyordu.

Köprüköy Savaşları da göstermişti ki Ruslar esaslı bir biçimde tehdit edilmeden bile –tehlike altına girmemek için– mevzilerini terk edip geri çekiliyorlardı. Narman ve Kaleboğazı bölgelerinde bulundurdıkları müfrezelere kesin bir savunma ile Oltu-Ardahan-Batum yönünü perdelemekle yetiniyordu.

Yalnız Bayazıt ve Eleşkirt taraflarında ve en çok Ermeni çetelerinden oluşan düşman birlikleri, aşiret atlılarının ürkemelerinden yararlanarak daha çok çalışıyorlardı.

Başkomutanlık Vekâleti, Hasan İzzet Paşa'nın tereddütlerini onun gönderdiği raporların satırları arasından keşfetti ve bu kez düşman kuvvetlerini gereğinden çok küçümseyerek derhal yakalayıp mahvetmek emrini verip durdu.

3'üncü Ordu Komutanlığı'yla Başkomutan Vekâleti'nin 1914 Ekim sonlarındaki görüşlerini şöyle özetleyebiliriz:

Hasan İzzet Paşa “Ordumuz düşmana saldırarak geri çekilmek zorunda bıraktı. Düşman kuvveti bir piyade ve bir süvari tümeninden oluşuyordu” diyor. Buna karşı Enver Paşa: “Yanlış yaptınız! Düşmanı geri çekilmek zorunda bırakmak yeterli değil. Mahvetmeniz mümkündü. Düşman dağınık ve sizden her tarafta daha zayıf görünüyor. Kafkasya'ya giriniz, Kars'ı alınız. Biz Batum'u, Poti'yi zorlayıp duruyoruz. İsterseniz size büyük obüs topları da

göndereyim” cevabını verdi. Yine Hasan İzzet Paşa eli altındaki birliklerin donanım, örgütlenme ve seferlerini, bölgenin yoksulluğunu gözden uzak bulundurmamaya İstanbul’a “Bu orduyu ben durduğu yerde bile besleyemiyorum. Ayağında çizmesi yok, sırtındaki paltosu çuval bezi gibi bir şey. Aç karın, çıplak sırt, yalın ayak Kafkasya istilasına çıkılır mı? Ben yapılabilecek işin en büyüğünü yaptım. İşte bu kadar” sözleriyle çevrilecek resmi anlatımlarla ileri gitmek emelini besliyorsa da şimdilik hazırlıklarını tamamlamak için zamana gereksinmesinin olduğunu yazıyor. Buna karşılık İstanbul Genelkurmayı: “Eliniz altında dört aşiret süvari tümeni var. Bunları Karabağ’a, Bakü’ye, Dağıstan’a saldırtın. Taş taş üstünde bırakmasınlar. Demiryollarını bozsunlar. Köprüleri kessinler, istasyonları yıksınlar. Bütün Kafkasya’daki İslamları savaştırsınlar. Rusların başını dertten derde salsınlar. Siz de rahat edin, biz de! Yiyeceğiniz mi yok? Kafkasya’nın bayındır kentleri ayağınızın dibinde. Yalnız siz hızlı hareket etmenin yolunu bilin. Hem orada silah altında bulunmayan halkın işi ne? Vurun yükleri sırtlarına, taşıyıp dursunlar. Bunların aracılığıyla ambarlarınızı doldursunlar!” cevabını veriyordu. İstanbul’dan “Enver” imzasıyla gelen 30 Ekim 1914 tarihli telgrafnamenin ruhu işte böyle bir anlayışı yansıtıyordu. Enver Paşa Anadolu’nun bu dağlık taşlık bölgesini belki ancak coğrafya kitaplarında eksik bir biçimde okumuştur. Hele aşiret örgütünün ne kadar esassız bir şey olduğunu doğal olarak hiç bilmiyordu. Bununla birlikte Başkomutan vekili sıfatıyla sorumluluk denilen durumun ne demek olduğunu düşünebilir bir yaratılıştaki bulunsaydı 3’üncü Ordu Komutanı’nın görev ve yetkisine bu kadar çocukçasına karışmazdı.

Önceden de dilimin döndüğünce açıkladığım gibi 3’üncü Ordu ruhen ve fikren İstanbul’u ve özellikle Enver Paşa’nın şahsını tümüyle takdir ederdi. Bizce İstanbul ne emrederse isabet ondaydı. 3’üncü Ordu’da Balkan Savaşı orduları yöneticilerini sarmış olan politikacılık derdi yoktu.

Bu nedenle İstanbul'un "şöyle yapmak böyle yapmak gerektir" biçimindeki her emri Hasan İzzet Paşa'yı derin düşünmek zorunda bırakıyordu. Ben öyle sanıyorum ki eğer Hasan İzzet Paşa, Enver Paşa'yı bir an için Sarıkamış faciasından sonra ortaya çıkan bilgisizliği ve tedbişsizliği ile yani gerçek kimliği ile görmüş ve tanımış olsaydı, onun emriyle saldırıya girişmek değil, belki yerinde bile kalmayı tehlikeli sayarak daha iş başlamadan önce Ordu Komutanlığından çekilir giderdi.

1914'te Başkomutanlık Vekâleti

Yeniden açıklamak gerekir ki benim bu eseri yazmaktan amacım “Sarıkamış Felaketi” diye dillere destan olan faciyanın hangi nedenler ve etkiler sonucunda ortaya çıktığını anılarım ve duyduklarıma göre saptamaktır. Olay 1914 yılının ikinci yarısında geçti. Oysa ki bu satırlar yedi yıl sonra yazılıyor ve okunuyor. Seçkin bir ordunun mahvına neden olan bu tarihsel olayın temsilcilerinden bir bölümü bu dünyada, bir bölümü de bu topraklardan gitti. O dönemin başta gezen yönetici ve büyüklerini bugün kamuoyu çamurları içinde ezmekle de yetinmiyor. Bu nedenle saygıdeğer okuyuculardan rica ederim ki bu satırları okurken olayın geçtiği dönemi göz önünden uzak tutmasınlar. Ben olaydaki fecaati bugünkü uğursuz sonuçlarıyla ölçerek yazmıyorum. Belki geçtiği dönemde bütün çıplaklığıyla ortada duran eksikliği, tedbirsizliği, bilgisizli ve yanlışlıkları göz önüne sermek istiyorum. Biz daha Sarıkamış sırtlarında kar altında ve buz üstünde titrediğimiz gecelerde gerçeğin fecaatini görmüş ve hatta resmen bizden beş on metre ileride bir çukurda kıvrılıp yatmış bulunan Enver Paşa'ya arz etmiştik.

Enver Paşa ve arkadaşları, 1914 yılında ulus çoğunluğunun arkalarından gideceği takdir edip saygı gösterdiği kişilerdi. 3'üncü Ordu'ya gelen her emir İstanbul'un bu yüce kişilerinin görüşlerini özetlemesi bakımından değerli sayılırdı. Fakat bugün, 1921 yılında, Enver'le arkadaşları arasında savaşın başlangıcında büyük bir karışıklık var ol-

duğunu söyleyip duruyorlar. Diyorlar ki –ben itiraf ederim, bu anlaşmazlık ve karşıtlığı daha sonra duydum– Başkomutanlık Vekâleti’nde Genelkurmay İkinci Başkanı merhum Hafız Hakkı Bey, Talât Paşa ve daha birkaç arkadaşı –belki İttihat ve Terakki’nin birkaç önemli temsilcisi– Enver Paşa ile arkadaşlarının devlet yönetimi konusunda karşısında imişler. Bu durum birçoklarınca kesin ve belgeli olduğu halde benim, İstanbul’dan çok uzak yaşamam nedeniyle bilgim olmadığı için söylenti biçiminde bildirip saptamaya gerek görüyorum. Enver Paşa Almanların amaçları ve isteklerine boyun eğmiş, ordumuzu Alman Genelkurmayı’nın bakış açısına göre kullanmaya söz vermişmiş. Hafız Hakkı merhum bunun karşısındaymış. Bütün derdini Talât Paşa’ya döker ve ikisi ortaklaşa üçüncü ve dördüncü elle Enver’in görüşlerini değiştirmeyi başarırlarmış.

Ben, özetle bu işten anladığımı bildireyim:

Kişilikleri yönünden ne Enver’e ve ne de Hafız Hakkı merhuma kin ve nefret besleyecek durumdayım. Her ikisinin bana sevgisi ve hele yüce makamları işgal ettikleri zamana kadar diyebilirim ki içten bir de saygıcıkları vardı. Nedeni hemşerilik ve benim yaşça onlardan büyük oluşumdur. Hafız Hakkı merhumla ana sınıflarından beri birlikte okuduk. Hatta Hafız Hakkı Köprülü’de kazanmıştı ve adı bir süre Hafız İsmail Nuri iken daha sonra Hafız İsmail Hakkı oldu. Enver’le de Manastır’dan yine okuldan başlayan ilişkimiz var. Daha sonra hiçbir olay aramıza karşılıklı nefret sokmadı. Emekliliğimi ben istedim ve görevde kalmak için Enver Paşa’nın bir şartını bile kabul etmedim. Özetle benim ne birine ne de öbürüne kişisel kinim olamaz. Yüce Tanrı bir kuluna ne kadar nasip etti ise o kadar tarafsızca söz söyleyeceğimi de burada kendime söz veriyorum.

Enver çocukluğundan beri azimkâr ve inatçı bir yapıda idi. Yaradılışında hakseverlik, insaf ve erdemlilik pek azdır. Düşünsel eğitimi için okuduğu eserleri –bilimsel, askeri felsefi ne olursa olsun– kendi düşüncesine uydurarak anlardı. Çünkü kendine güveni çoktu. Hiçbir gün “Acaba benim

görüŖüme aykırı olan Ŗu yargı doğru olamaz mı?” dememiŖtir, diyemezdi. Bu nedenle düŖünsel ve bilimsel eğitimi sınırlı bir daireden dıŖarı ıkamamıŖtır. Enver sabit fikirle örölmüş, tıpkı sert bir ceviz gibi etin ve küçük bir beyin sahibi olarak kaldı. Gözü bir Ŗeyden yılmaz, eşsiz bir kiŖisel cesarete sahip, önemli sorunlarda kendi benliğinden baŖka kimseye güven duyamaz, ayırık ruhlu bir ucubedir. Gördük ki bu ucube, o garip özellikleriyle bu alemde ancak ve ancak büyük bir diktatör olabilirdi. Askeri değeri arkadaşlarından geri idi.

Hafız Hakkı merhum çok temiz ve saf yaratılıŖta, zeki ve belleği çok kuvvetli bir subaydı. Hafız Hakkı bu toprağı bir köylü aşkıyla bir köylü saflığıyla severdi. YaradılıŖ bakımından Enver’in büsbütün karŖıtı, kalender meŖrep, geniş yürekli idi. Enver’e göre Ŗu iŖ yalnız bir biçimde özömlenir. O biçim de Enver’in aklına esen biçimdir. Hafız Hakkı’ya göre aynı iŖ bin biçimde özömlenebilir: Dünyada her Ŗey olabilir. İŖlerin belirli bir gidiŖ yolu, belirli bir yasası yoktur. Öyle de olur, böyle de. Fazla düŖünmek zahmetine değmez. Enver anlayıŖı kısıar ve sınırlandırırđı. Hafız Hakkı’nın görüŖüne göre kavrayıŖ, gökyüzü kadar sonsuzdur. Biri iŖi sımsıkı bir yularla bağlayıp kendi kafasına hapseder. Öbürü kendi anlayıŖ ve kavrayıŖına sınır tasarlayamadığı için iŖi bütün kimliği ile kendisine mal etmez.

Sözün kısası Enver dar görüŖlü bir inatçı, Hafız Hakkı geniş düŖünceli bir ilgisizdi. Bu özelliklerin her ikisi de devlet iŖlerinde beyinsel bir eksiklik, birer hastalık değil midir? İŖte 1914’te orduların alını yazısı bir Ŗanssızlık sonucu Ŗu iki hastanın eline kalmıŖtı.

YetiŖtikleri aile kucağı ve baba ocağı bakımından her ikisi çocukluktan beri aydın bir mürebbi veya mürebbiye-den bilgi ve eğitim almıŖ değillerdi. Tüm beyinsel ve bilimsel birikimleri –yüzde doksanimız gibi– okul sıralarında baŖlamıŖ, Harp Akademisi ders hanelerinde amaçlanan sınıra eriŖmiŖti. Kurmay sınıflarının dersleri arasında ne ekonomik ve mali politikaya ne de devlet yönetimine ait bir

satır yazı bile görülmezdi. Enver ve Hafız Hakkı merhumun yaratılışları –birinin inatçı, öbürünün ilgisiz ve her ikisinin birden büyüklük komplekslerinin etkisiyle– ataşemiliterlikte geçirdikleri yaşam sırasında pek fazla bir şey öğrenmelerine uygun olmamıştı.

Demek ki özetle, her ikisi öbür sınıf arkadaşlarından bilimsel değer ve kavrayış bakımından farklı bir şey değillerdi. İşte bu nedenle hem biri öbürünü çekemedi hem de yakın çevrelerinde rütbe düşkün olan subaylar tarafından haklı olarak rakip gibi görüldüler: İki muhalif parti oluşuyordu.

Genel karargâhta bu iki muhalif parti ilkeleri yönünden ayrılacak birer yön bulmuşlar, Enver Partisi Almanya İmparatoru'nun verdiği sözlere dayanmış. Öbür taraf ülkeyi, özellikle orduyu Alman emellerine tutsak etmemeyi amaç edinmiş. Birinci taraf 3'üncü Ordu'nun nasıl olursa olsun Kafkasya'ya saldırarak Almanya ve Avusturya sınırlarındaki Rus ordusundan Kafkasya'ya kuvvet çekertmek veya Kafkasya'dan aralara kuvvet göndertmemek yani Almanların yükünü hafifletmek için bizim askerimizi kırdırmak yoluna gitmiş. İkinci taraf ise tüm gücüyle buna karşı çıkmış ve eğer doğru ise Hafız Hakkı merhumun sayıdeğer mirasçılarında bulunan anıları bu önemli noktayı kanıtlayabilirmiş. Bunların tümü doğru olabilir. Ve Hafız Hakkı merhum, kişiliğinde olduğu gibi önemli görevinde de –yazdıklarını doğrular biçimde– tertemiz ve nezih kalabilir. Fakat yazdıklarındaki incelik 3'üncü Ordu'nun 10'uncu Kolordusu'nu ve sonuçta 3'üncü Ordu'yu felakete uğramaktan kurtaramadı. Niyet iyi, fakat sonuç kötü oldu. Bu sonucun tüm sorumluluğu da doğal olarak dünya ve ahirette, neden olanlara yönelir. Ne Enver başkomutan olabilirdi ne de Hafız Hakkı merhum kolorduya komuta edebilirdi. Her ikisinin başarılı bir biçimde savaş esnasında tabur ve alay komutanlığını başa çıkaracaklarına inanan kimse varsa ortaya çıksın! Yönetim ve komutanın her ikisini de gereği gibi başa çıkabilmek için şunu anladım ki birliklerde beş on

yıl ciddi, fiili hizmet gerek. Oysa ki 1914 yılında bizlerin fiili hizmetleri toplam olarak iki üç yılı geçememişti. Bu nedenle küçük rütbelerle tümenlere komuta etmeye çağrıldığımız zaman çoğumuz herkes için her zaman ve mekânda kolay yol olan vurmak, kırmak, asmak, kesmek yolunu tutuyorduk. Oldu, bitti! Acaba 1914'ten 37 yıl önce Gazi Ahmet Muhtar Paşa, Gazi Osman Paşa ve Ahmet Eyüp Paşa merhumlar düşmanlarıyla uğraşırlarken kendi subay ve erlerinden kaç kişiyi sorgusuz ve cevapsız kendi elleriyle vurup öldürdüler, yahut yaverlerine öldürttüler? Bunu bir an olsun düşünmeye gerek görmedik.

1876'da Müşir Ahmet Eyüp Paşa merhum, Vidin yöresinde ordugâhında otururken, yakın çevreden bir köylü gelmiş, huzuruna çıkmış. Köyde konaklayan askerin, subaylarının emriyle çitleri söküp kopararak ateş yaktığından şikâyet etmiş. Müşir Paşa söz söylemeden atını çektirmiş binmiş, köylüyü önüne katarak hiddetli hiddetli köye doğru yollanmış.

Gazi Osman Paşa merhum da aynı ordugâhta bulunuyormuş. Zaten şikâyet edilen tabur da kendi tümenine bağlıymış. Bu nedenle Müşir Paşa'nın hareket yönünden haberdar olur olmaz o da atını çektirmiş ve dört nala sürerek Ahmet Eyüp Paşa'ya yetişmiş. Ahmet Eyüp Paşa köye varışıyla birlikte tabur komutanını çağırtmış. Gerçekten olay sabit. Erler çitleri evlere sürüklerken görülüyor. Müşir Paşa buna büsbütün sinirlenerek ve sorgulamaya gerek bile görmeyecek karşısında esas duruşta duran tabur komutanının kafasına vurmak için kırbacını kaldırmış. Fakat Gazi Paşa merhum yıldırım hızıyla kolunu kaldırarak Ahmet Eyüp Paşa'nın bileğini yakalamış ve: "Paşa Hazretleri, karşınızdaki devletin bir subayıdır. Onu sizin kırbacınız değil ancak kanun cezalandırabilir!" demiş. Ahmet Eyüp Paşa'nın büyük ruhu kanunlara kaynak olan temiz bir ruh olduğu için derhal kolunu indirmiş ve Gazi merhuma teşekkür etmiş.

Ordu canlı bir beden ise onun kolu kanadı da subayıdır. Enver'in gözünde pek az subay değerli sayılırdı. Gerek

Enver ve gerek Hafız Hakkı merhum zaten astlarına baba değil belki küçük kardeş olabilirlerdi. Hafız Hakkı merhumun davranış biçimi insaflıca idi. Fakat Enver pek hain ve cellat bir küçük kardeşti. Yaşın, kıdemin ve çalışma süresinin gerçekten ne büyük etkisi varmış!

Sonuç şudur ki 3'üncü Ordu Komutanı'nın hareket biçimine müdahale sayılabilecek İstanbul'dan art arda gelen emirlere yalnız Enver'in kararlarının ürünü müdür, yoksa burada Genelkurmay'ın öbür yetkililerinin de onayları ekleniyor muydu? Düşünmeye gerek yoktur. Bu emirler 3'üncü Ordu'ya genel karargâhtan yazılıyordu. Kendisinden başka sorumlu varsa göstermek Enver Paşa'ya ait bir sorundur. Bununla birlikte İstanbul çevrelerinde iki partinin de katılımı varmış yokmuş bizce hepsi birdir. Hafız Hakkı merhum 10'uncu Kolordu'yu Sarıkamış'a getirmeyerek Ardahan yolunda bir Rus tugay komutanının becerisi karşısında oyuncak oldu ve kolordusunun iki seçkin tümenini kış ortasında Allahüekber Dağları'ndan geçirmeye kalkışarak mahv-ü perişan etti: Siz bu sonuca bakın ve buna göre yargıya varın. Şimdi merhum isterse Enver Paşa'nın fikren karşısında olsun, eylemde herhalde ortaktır.

Köprüköy Savaşı'ndan Sonra

Köprüköy Savaşı'nın birinci gününden sonra 3'üncü Ordu kademeli olarak tüm kuvvetlerini savaş alanına toplamıştı. Ruslar ise hem kuvvetlerini hem de amaçlarını gizlemekte gerçekten büyük bir beceri sergilediler. Ordu Kurmay Başkanı sürekli olarak teorik açıdan harekâtı izlediğinden verilen emirlerin madde rakamları, keşif bölgelerinin sınırları ve görevlendirilen kuvvetlerle uygulanma olanağı olmayan birtakım çevirme tasavvurlarıyla –gerçek birer ordu emrinden çok– tabiye kitaplarındaki örneklerden hangisi olursa bir kopyaya daha çok benziyordu. İhtiyat Kolordusu olarak adlandırdıkları büyük kitle, zararlı, olumsuz bir kuvvetten başka bir şey değildi. 33'üncü Tümen adıyla 11'inci Kolordu'nun dağlardan sürükleyerek getirdikleri kolun bir düzenli alaydan fazla kuvveti olmadığı gerçek olarak ortaya çıkmıştı. Hele Bağdat'tan çıkarak Köprüköy'e kadar binbir güçlük gelmiş olan iki alaylı üç bataryalı iki bin kişilik 37'nci Tümen'i Aras Nehri kenarında yalnız 48 saatlik bir konukluktan sora “Eyvallah Hacı Baba, eksik olma. Zahmet ettin, haydi Hı-nıs'a git biraz dinlen!” gibi gönül okşayıcı bir seslenişle geldiği yöne döndürmekten başka bir şeye yaramaz bulmuşken, ordu kurmaylarının nasıl olup da İhtiyat Kolordusu'ndan uzak ve tehlikeli keşifler, 33'üncü Tümen'le 37'nci Tümen'den de Aras Nehri'ni kuzeye ve batıya geçmek koşuluyla çevirme manevraları beklediğine şaşır-mak elde değildir.

Savaşın dördüncü günü ordu komutanı bu kez de düşmanı 29'uncu Tümen'le çevirmek istedi. Fakat düşmanın sağ kanadının son uç gerisindeki yedek alayı ansızın Çermiksu sırtlarında 29'uncu Tümen karşısında ortaya çıkınca bu çevirme de sonuçsuz kaldı. Düşmanın izlediği hareket tarzı pek basitti. Ruslar bu savaş alanında zaman kazanmak ve ilkbahara kadar ciddi bir işe girişmemek, bununla birlikte kendilerini tehlikede görünce hemen geri çekilmek ve yeni bir savunma cephesi tutmak yolunu izliyorlardı. Oysa ki 3'üncü Ordu Komutanlığı aklını fikrini büyük bir Rus istilası korkusuna kaptırmış olduğu için Rusların kendi kanatlarını sağlamlaştırma amacıyla kaçmaya zorladıkları kanat birliklerini, sürekli bizi Hasankale ve Erzurum'dan kesmekle görevli kuvvetler gibi gördü ve düşman cephesinin geri çekilmesini, çoğunlukla bizi aldatmak amacıyla yapılmış bir manevra gibi saydı.

Ordu ancak 27 Ekim'de 17'nci Tümen'in Erzurum'a gelmesi için emir verebildi. Fakat mesafenin uzaklığı, dağ yollarının karla kaplı olması gibi doğal nedenler yüzünden bu tümenin iki günde 70 km'den fazla bir uzaklığı kat ederek ordu komutanının isteği doğrultusunda Höyükler mevziine ulaşması ancak zorunlu yürüyüşlerle gerçekleşebildi. Bu yürüyüşler tümeni zedeledi. Bu tümen 9'uncu Kolordu'nun perakende biçimde elinden alınan son kuvveti idi. Ahmet Fevzi Paşa artık sabretemedi ve 28 Ekim 1914 günü kendisinin ya kolordusu başına gitmesini yahut ordu komutanlığı buna gerek görmüyorsa fikrinin açık bir biçimde bildirilmesini rica etti. Hasan İzzet Paşa buna cevap olarak "Hasankale'nin 20 km ilerisinde bulunan kanatlardan birinin emir ve komutasını üstlenmek üzere" kurmay ve öbür subaylardan gereği kadarını birlikte Hasankale'ye hareketini Ahmet Fevzi Paşa'ya rica etti.

Emir açıktı. Cepheye 9'uncu Kolordu Karargâhı değil, Komutanı ve birkaç maiyet subayı çağrılıyordu. Ahmet Fevzi Paşa emri alır almaz ben, Kurmay Binbaşı Hürrem ve

Yüzbaşı Mehmet Beylerle kolordu yaveri ve bir emir subayıyla birlikte Hasankale'ye hareket ettik. Erzurum'da kolordu karargâhıyla birlikte Ömer Lütfü Bey kaldı. Saat akşamın altısı idi.

Savaşın üçüncü günü olduğu halde biz Erzurum'da, işlerin Hasankale'de ne şekilde cereyan ettiğine ait hâlâ bilgi sahibi değildik. Hava gayet pis. Yollar çamurlu ve Ahmet Fevzi Paşa heyecanlı ve sinirliydi. Yarı yol olan Korucuk köyüne geldik. Halktan bir iki kişiye dosta düşmana dair bilgi sorduk. Henüz Hasankale'den gelmiş bir yolcu bize şu açıklamada bulundu: "Paşam, iki günden beri çok savaşlar oldu. İlkten bizimkiler bozgun verdi. Ben Kale'nin dağına çıkmıştım oradan gözlüyordum. Dağda halk çoktu. Askerin bozgununu hep gördük. Sonra Paşam, Allah başımızdan eksik etmesin, sizin gibi efendilerimiz komutanlar, subaylar kılıçla, tabancayla bozulan askerin önüne geçtiler. Hepsini durdurdular. Şimdi iyidir."

— Köprüköy bizde mi, Ruslarda mı?

— Onu diyemem. Ben Kale'den ayrıldım, asker Köprüköy'e yürüdü, dediler.

Oysa ki biz ne bozgundan ne de ordunun henüz Köprüköy'e bile giremediğinden bilgi sahibiydik. Hasankale'ye gece yarısı ulaştık. Hasan İzzet Paşa'yı hükümet konağının bir odasında bir köşede uyurken bulduk. Aynı odanın öbür köşesinde Bahaeddin Şakir Bey yatıyordu. Böyle sorumsuz ve tüm resmi görevi o bölgedeki çetelere komuta etmekten oluşan bu kişiyi ordu komutanına bu kadar yakın görmek hoş bir etki bırakmadı.

Fakat anlayış tarzı öyle değildi: Hasan İzzet Paşa 3'üncü Ordu Komutanı, Bahaeddin Şakir ise çeteler başkomutanı idi. Ve bu iki büyük komutan Bahaeddin Şakir Bey'in inancına göre ancak yan yana yakışırdı.

Benim düşünceme göre Hasan İzzet Paşa, Galip Paşa kadar İttihatçı değildi. Fakat durumu idare etmek zorunda kalmış ve bunu gerekli görmüştü. Çünkü İstanbul'dan emir almıştı.

Ahmet Fevzi Paşa'nın komutasını üstlendiği kanat Kırtabaz-Tenzile hattı yöresi idi. Biz orada 28'inci Tümen'in büyük bölümünü bulduk. Bu tümen kuzeye Köprüköy yönüne saldıracağı zaman henüz Işkı yöresinde Aras Vadisi'ne inmemiş olan 33'üncü Tümen ile Yukarı Aras Vadisi'yle güneyden yetişecek olan 37'nci Tümen de Ordu Kurmay Başkanlığı'nın kararı gereğince düşmanı Çoban Köprüsü yöresinden Aras'ı geçmek koşuluyla çevirecekti. Ateş altında nehir geçme tehlikeli olmakla birlikte –biz Hasankale'de bu emri aldığımız zaman henüz ne 33'üncü ne de 37'nci Tümenler'in değerlerini bilmediğimizden– böyle büyük kuvvetlerle yapacağımız bir çevirme hareketinin sonucuna büyük umutlar bağlamıştık. 29 Ekim sabahının sisleri açılınca biz Kırtabaz kuzeybatısındaki tepeden Yağan yönünde Rus Kazak tümeninin Yağan Köyü doğusundaki yaya avcılarını gördük. 33'üncü Tümen'den ileri sevk edilmiş olan zayıf bir birlik bu avcıların köye yaklaşmalarını engellemeye çalışıyordu. Köprüköy'ün doğusunda 1905 rakımlı Çobandede Tepesi'nde Ruslar bazı tahkimat yapmışlardı. Bu yöne 28'inci Tümen'in Ziya Bey komutasındaki 83'üncü Alayı yönlendirildi. Köprüköy batı sırtlarından itibaren Badıçivan doğusu ve Tafdiker güneyi ve Sürbahan-Çermiksu hattı yönlerinde sırasıyla 34'üncü, 18'inci ve 28'inci Tümenler'le 2'nci Nizamiye Süvari Tümeni savaşmakta idi.

Güneyden bir yol kolu belirdi ve Tenzile yönünden yürüyen bu uzun kolun önünden dört nala gelen bir küçük heyetin içinde Kurmay Albay Yusuf Ziya Bey'in sevimli yüzünü tanıdım. Yusuf Ziya Bey'le tanışmamız Topçu Okulu'nda başladı, Balkan Savaşı'ndan batı ordusu karargâhının göçebe ve samimi günlerinde kuvvetlendi ve işte şimdi Köprüköy Savaşı'nın bu önemli gününde ansızın yeniden uyandı. Yusuf Ziya Bey, 37'nci Tümen'in komutanı idi. Öpüştük ve konuştuk. Ordu emri gereğince Ziya Bey'e tümeniyle Ahmet Fevzi Paşa'nın emri altına gireceğini söylediğim zaman o şöyle cevap verdi:

— Azizim, tümenim kimsenin emri altına giremez. Çünkü burada duramaz. Duramaz dediğime bak, geldiğimize bakma. Biz buraya boyumuzu göstermek için geldik. Hareketimizi hızlandırmak için emir üzerine emir verdiler. Eğer ben Muş'tan dert anlatmaya kalkışsaydım kimseye anlatamazdım. Koştuk, geldik.

— İyi ya, zayıf veya kuvvetli her durumda eliniz altında bir birlik var.

— Bir karikatür!

— Her ne ise. Bugün çevirme hareketi yapacaksınız.

— İşinizi bozarız. Siz bilirsiniz. Sen komutan paşaya durumu bir kez anlat. Benim askerlerimin ayakta duracak hali yok. Paşa belki şurada bir yerde bir süre mola vermeye izin verir.

Böyle olunca durumu Ziya Bey'e açıkladım. Ahmet Fevzi Paşa ile görüştüm. Bu tümende bir seri dağ ile iki adi dağ bataryasından başka topçu yoktu. Ertesi gün topçusu Aras Vadisi'ne indirildi ve Yağan değirmenleri kuzeyinde mevziye sokuldu. Tümenin iki piyade alayı da vadi içinde köprüye doğru yayıldı. Köprüköy doğusundaki yamaçta Ruslar birçok avcı siperleri yapmışlardı. Siperleri ele geçirmek için 83'üncü Alay üç kez özverili hücumlarla ileriye atılmıştı, başarılı olamamıştı. İçini dışını komutanının ağzından öğrendikten sonra 37'nci Tümeni biz ancak bir korkuluk gibi kullanabileceğimizi sanmıştık. Ne eri ere, ne subayı subaya benziyordu.

Bu kitap Akşam gazetesinde tefrika edildiği zaman 37'nci Tümen hakkında yazılan yukarıdaki satırları söz konusu tümenin Kırtabaz sırtlarına vardığı zaman yorgunluğu ve perişanlığı nedeniyle bizde bıraktığı izlenimin etkisiyle yazmıştım. Daha sonraki bilgileri ise bu tümenin Köprüköy bölgesinde geçirdiği iki gün süresince tümene komşu olarak savaşmış olan 9'uncu Kolordu subaylarından Sibiry'a'da dinlenmemiz sırasında öğrenmiştim. Bana verilen o bilgiler doğru değilmiş. Konuyu eski 37'nci Tümen Komutanı Albay Ziya Bey gönderdiği ayrıntılı bir mektupla açıklayıp

düzeltilti. Ben gazetede “seri ateşli dağ bataryasının subayı bu yeni topun nişangâhını kullanmasını bile bilmiyordu. Gözü kördü ve pek az Türkçe biliyordu” demiştim. Albay Ziya Beyefendi aşağıdaki biçimde düzeltiyorlar.

“Bu iki değerli subayın biri 37’nci Tümen’de bulunan tek bir adet seri ateşli dağ bataryasının bölük komutanı Yüzbaşı Emin, öbürü de aynı bölükte takım subayı Teğmen Cemil Efendiler’dir. Her ikisi Topçu Okulu’ndan sınıflarının ilerisinde olarak mezun olmuşlardır. Türkçeyi de doğal olarak her okuldan yetişenler gibi yani bizim ayarımızda okuyup yazarlardı. Her ikisinin de ruhlarında sanat ve meslek aşkı yükselirdi. Emin Efendi’nin teknik bilgisi öbüründen daha üstündü. Hatta Bağdat’ta 4’üncü Ordu Topçu Müfettişliği’nde bulunduğum zaman onun seri dağ bataryalarının nişangâhlarının değiştirilip düzeltilmesi ile ilgili ve uzmanca yazdığı tasarıyı görmüş ve okumuştum. Bu iki subay komuta ettikleri bölükte çok mükemmel bir askeri disiplin kurmayı da başarmışlardır.”

Ziya Bey bu her iki değerli subayın daha sonra Eleşkirt cephesinde birinin esarete düştükten sonra, öbürünün cephe görev başında şehit olduklarını yürek yakıcı bir biçimde anlatıyor. Ancak Emin Efendi –hamdolsun– hayattadır. Öbürü hakkında düştüğüm yanıltan dolayı merhumun temiz ruhu huzurunda günahımın bağışlanmasını dilerim.

Albay Yusuf Ziya Beyefendi, gerek yolculuk sırasında, gerek 9’uncu Kolordu’ya katılıp savaşa girdiği sırada karşılaştığı üzücü bazı gerçekleri de aşağıda açıklıyor:

“37’nci Tümen seferberliğini Bağdat’ta tamamlamıştı. İlk bölümü Musul’a doğru yola çıkmış bulunuyordu ki anılan tümen komutanlığına 4’üncü Ordu Topçu Müfettişliği’nden naklen atandım. Tümen ikişer taburlu üç piyade alayıyla bir sahra mantelli ve bir dağ topçu taburlarından oluşan bir topçu alayından ve bir süvari tugayı ile bir istihkam bölüğü ve bir makinelî tüfek bölüğünden oluşan zayıf bir tümendi. Piyade silahları 1.600 metre menzilli büyük

çaplı mavzer, topçu silahları mantelli sahra ve adi dağ topları gibi terk edilmiş silahlardı. Seferi örgütü develi kollarından oluşuyordu. Cezire-i İbn Ömer'den ilerisi Siirt-Bitlis yolu çöl develerinin ve mantelli sahra toplarının geçmesine uygun olmadığından taburların toplanıp yer değiştirmeleri, bütün kollar, sıhhiye bölüğü, seyyar hastane, mantelli sahra topçu taburu Cezire'de terk edildi. Bunlar Diyarbekir-Mamuretül Aziz-Erzincan yoluyla gidecekler ve bize Erzurum'da katılacaklardı. Bu, gerçekleşemedi. Tümen yükü hafiflemiş bir durumda eğitim alanına çıkar gibi savaş alanına atıldı. Eksiklerini, gereksinimlerini tamamlamamış. Gün geçtikçe işbu gereksinimler arttı, eksilmedi. Bir yandan açlık, öbür yandan çıplaklık, başlarımızda kardan, yağmurdan ıslanıp yüzümüze gözümüze yapışıp kalmış olan kefiyeler, bizleri konağınız kapısında durup karşılayan siz karnı toklara dilenci biçiminde gösterdi. Gerçekten ne subayımız subaya ne erimiz ere benziyordu. Fakat kalplerimiz emin olunuz Şerif Bey, kalbiniz gibi inanç ışığı ve kahramanlıkla doluydu. Hiç yılgınlık getirmeyecek kadar sertleşmişti. Soğuk ve çıplaklık yüzünden Köprüköy'den Tutak'a giderken ayakları şişip kangren olan altı yüz er doktor muayenesiyle ayrılarak Hıns Hastanesi'ne gönderildi. Ömerli'de bir, Mescitli'de iki, Kerinkâr'da üç, Pekecik ve Tenzile'de dört gün sürekli ve daha sonra Köprüköy Savaşı'nda üç gün, ondan sonra Tutak yolu dokuz gün ki toplam on altı gün bir yerden yiyecek adıyla bir şey almadık. Yalnız dilenerek Gündigut'ta 33'üncü Tümen yönetiminden tümenimiz adına on çuval un alabildim. Güya Köprüköy'den Tutak'a giderken tümenin iaşesini Mescitli ambarı sağlayacaktı. Ambar memuruna yiyecek ve yem için başvurduğumuz zaman kendisinin geceyi açlıkla geçirdiği cevabıyla karşılandık.

Kararlaştırdığı bir meydan savaşına yetiştirmek için 3'üncü Ordu'nun, Köprüköy'e hareketini hızlandırmasını 37'nci Tümen'e emretmesini ben pek doğal bulurum. Doğal olmayan dağlık bölge halkının tüm araçlardan yoksun

olmasına karşılık, özellikle kış mevsiminde Erzurum bölgesine naklini uygun görenlerde ve tümenin ulaşım araçlarının hemen tümünün develerden oluştuğu (Ziya Bey burada çöl develerinden söz etmek istiyor) ve yanında sahra topları bulunduğu bilindiği halde tümeni insan ayağı değmemiş dağ yollarından aşırarak isteyenlerdedir. Eğer 1877 seferinde Bağdat'tan Erzurum'a taşınan Şaban Paşa komutasındaki iki süvari alayının trajik sonu tümenin yürüyüş çizelgesini düzenlettirip yürürlüğe koyduranlarca bilinseydi 37'nci Tümen de başka tümenler gibi ölmez ve öldürülmezdi..."

Bununla birlikte Köprüköy Savaşı'nda bu tümen de özveri gösterdi. Oysa ki 37'nci Tümen'in Köprüköy Meydan Savaşı'na getirdiği ikişer taburlu iki alayının er sayısı öbür kolorduların tümenlerine mensup bir alayın er sayısını karşılayamayacak kadar azdı. Erlerin bu sert iklimde barınamayacak kadar açlık ve çıplaklık sorununa korumasızlık ve kimsesizlik de eklenmişti. Ziya Beyefendi yukarıda aktardığım mektubun bir sayfasında da şu satırları yazıyor:

"Tümenin bir yandan eldeki büyük çaplı mavzer tüfekleriyle adi dağ toplarının cephane eksikliğini -işbu harekât alanında bu tür silahlar bulunmuyordu- kısmen 33'üncü Van Tümeni'nden sağlamakla uğraşmak, bir lokma ekmek bulabilmek için sağa sola boş yere başvurmalarla bocalamak, Köprüköy'de boş duran gezici hastanelere gönderilmeyip kullandıkları deyime göre (Ziya Bey burada benim kullandığım deyimini kastediyor.) 'Hacı babalar, geldiğiniz yere' diye kabul edilmeyip geri gönderilen yaralılarını tabur doktorlarınca karlar üzerinde, ağaçlar altında tedavi ettirmek zorunluluğu ve düşmanın sürekli ateş baskınları altında mevzilerini koruma koşuluyla komutanlarında sabahlara dek çalıştıkları bir sırada, 9'uncu Kolordu'ya bağlılığı nedeniyle Kahraman Alayı adıyla ünlenen 83'üncü Alay Komutanı'nın Köprüköy'ün konaklarında geceyi geçirmekte olduğu aklımdan bir an çıkmış değildir. Amacım 83'üncü Alay hizmetini yadsımak değildir. Bu alay olmamış olsaydı kuşkusuz 1905 rakımlı tepenin alınması kolay-

laşmazdı. Fakat bu savaşta 37'nci Tümen'in gördüğü hizmet, gösterdiği özveri de eklenmemiş olsaydı bilinen sonuç elde edilemezdi..."

Daha sonra tutsak bir Rus subayı 33'üncü Tümen'in Yağan'a ve 37'nci Tümen'in Köprüköy yönüne doğru uzaklardan baş gösteren ve erlerin birer ikişer yürümeleri nedeniyle çok uzun görünen yol kollarının yaklaştığını görünce Rus komutanı hiç hesapta olmayan iki Türk kolordusu tarafından geri çekilme yollarının kesileceği kuruntusuyla geri çekilmeye karar verdiğini söylemişti.

37'nci Tümen ordu kurmaylarında "ruhsuz, disiplinsiz, hiçbir işe yaramaz" görüş ve etkisini yarattığı için -bu sözcükler aynen 3'üncü Ordu ile 9'uncu Kolordu belgelerinde yer almaktadır- ordu komutanlığı 31 Ekim günü verdiği emirde bu tümenin elinden, tümenin gözü kadar sevip önem verdiği süvari bölüğünü aldıktan sonra Erzurum'a gitmek üzere Köprüköy'de toplanmasına izin veriyordu.

37'nci Tümen'in 48 saat zarfında savaş alanından kovulması acı bir konudur. 13'üncü Kolordu'ya bağlı olan bu tümenin Bağdat'tan kaldırılarak tümen komutanı Ziya Beyefendi'nin yukarıya alınan mektubunda dile getirilen yoksulluğuna karşılık Kafkasya harekât alanına sürülmesi uygun muydu, değil miydi sorularının cevabını aramak Genelkurmay'a ait bir konudur.

Bizim burada incelemeye değer gördüğümüz nokta gerek 13'üncü Kolordu Komutanlığı'nın ve gerek bu tümen komutanının yolculuk sırasındaki tüm yazışmalarına 3'üncü Ordu Komutanlığı'nca güven duyulmaması ve önem verilmemesi anlayışıdır.

3'üncü Ordu Komutanlığı "Kalk, yürü, gel!" diyecek yerde "Yürüyüp gelecek halde misiniz? Değilseniz engel olan nedenleriniz nelerdir? Bu nedenleri nasıl ortadan kaldırabiliriz?" de diyebilirdi. Fakat bunun için ordu komutanlığında komutanın yakın çevresine karşı eşit olarak bir güvensizlik anlayışı değil, belki bir babalık, bir güven duygusu bulunması gerekirdi. Ordu komutanlığı makamına

geçen her komutan, birçok boşlukları doldurabilmelidir. Daha sonra gelenlere güven beslememek çoğunlukla benliğimize olan güvensizliğimizin sonucudur.

33'üncü Tümen'in durumu da 37'nci Tümen'den pek farklı değildi. Aylarca süren ve herkesi bıktırmış olan uzun bir seferberlik döneminde gerek 33'üncü Tümen'in ve gerek 11'inci Kolordu'nun öbür iki tümeninin nispeten geniş ve zengin vilayetler kaynağından bol bol yararlanma yeteneği varken pek eksik bir biçimde seferber olmalarının sırrını 1914 yılında gençleşen kolordular kurmay kadrolarının kendilerine ait bulunan görevleri yapacak biçimde donatılmadıklarında aramak daha doğrudur. 34'üncü Tümen komutanıyken daha sonra 9'uncu Kolordu'ya komutan olarak atanan İhsan Paşa Hazretleri bir gün bana: "34'üncü Tümen'e kolordudan seferberlik çizelgeleri gönderilmemişti. Seferberlikten önce sonbahar manevraları yapılmak olasılığıyla tümenlerin yarım ve tam seferi düzene geçmelerini sağlamak amacıyla bazı esaslar gönderilmişti. Biz işte bu esaslar üzerine haberleşme sonucu bazı değişiklikler yaparak seferber olduk" demişti, yeter mi? Tümenlerin manevra için alacakları seferi düzen başka, üç tümenli bir kolordunun erzak ve cephane kolları, gezici hastaneleri, depo ve amele taburlarıyla en kısa bir süre içinde seferi duruma geçmesini sağlayacak çizelgeler yine başkadır.

İşte ben bu nedenle 9'uncu Kolordu'ya ait seferberlik çizelgelerini bütün ayrıntılarıyla hazırlayarak tam zamanında birliklere göndermeyi başarmış olan arkadaşım Ömer Lütfü Bey'in çalışmalarını bu yazıların başında takdir duygularıyla anmıştım.

3'üncü Ordu'nun 29 Ekim 1914 saldırısı da sonuçsuz kalmıştı. Çünkü 34, 18 ve 29'uncu Tümenler'le 2'nci Süvari Tümeni'ne verilen saldırı cephesi Köprüköy şosesinden Çermiksu'ya kadar güvenli olmak üzere 20 km idi. Bugün de 17'nci Tümen'e gereksinim görüldü. Hep böyle değil midir? Oysa ki bu saldırıyı düzenlerken ordu komutanı ayrıca bir bildiri de yayımlamış ve "Yarınki savaşta yalnız savaşın değil, Osmanlılığın ve İslamlığın geleceği de belli olacaktır" dedikten sonra subay ve asker evlatlarının bunu göz önüne alarak tüm özverileriyle savaşmalarını rica etmişti.

İşte böyle Ruslar hiçbir ciddi savaşa girişmeyerek yerinde önlem ve beceriyle adım adım çekildiler. Ruslar çekildikçe 3'üncü Ordu Karargâhı çocuk gibi sevindi. Oysa ki sevinmek değil ağlamak gerekti. Siz tüfeğinizin ucundaki avınızı vuramayıp da kaçırsanız sevinir misiniz? Fakat 3'üncü Ordu Karargâhı başka türlü düşünüyor ve demek istiyordu ki "Bu av tehlikeli! Onu vurmakla ürkütüp def etmek arasında fark yoktur."

3 Kasım 1914 gününe kadar tümenler kâh izleme müfrezeleri çıkardı, kâh esas örgüte girmek için sağa sola gezdirildiler veya eksiklerini tamamlamak için yerlerinde kaldılar. 3 Kasım'da düşmanın cephesi, Gerek-Azap ve Aras güneyinde Yüzveren-Ardı hattı doğusunda idi. Hasankale'de bulunan ordu komutanı 11'inci Kolordu'yu Köprüköy-Azap-Ardos (Çamlıbel) ve güneyindeki yollarla 9'uncu Kolordu'yu ise Haran-Sanamer (Kuşburnu) ve daha kuzeyindeki yollarla saldırıya sevk etti. Sonra kendisi Hasanka-

le'den Haran'a geldi. İkinci bir emir daha verdi. Bu emir 9'uncu Kolordu'ya pek geç ulaştı. Savaş çorbaya döndü. Ertesi gün de sürdürüldüğü halde düşmanın güçlü artçı kuvvetlerinden başka bir şeye rastlanmadı.

Azap yöresindeki iki üç günlük çatışmalardan önce eğer ordu komutanlığı "Ruslar bizi nereden çevirecekler?" diye olumsuz ve ikircikli bir soruya cevap arayacak yerde "Rusları hangi yolla mahvedebiliriz?" diye olumlu ve durumun akılcı gereklerine uygun bir soruya cevap verecek düzeni tasarlasaydı er ve subayların özverileriyle uyuşan bir sonuç alma olasılığı uzak değildi.

Günlük yaşamda olduğu gibi savaşta da en yararlı sonucu ancak en basit düzen ve önlemler doğurur. Oysaki 4 Kasım 1914 saldırısı için ordunun verdiği emirde –düşmanı şimdiki durumda kuvvet ve amacı bakımından değerlendirememekten dolayı– bir kararsızlık, bir çekinme korkusu vardı. Bütün 11'inci Kolordu ile 9'uncu Kolordu'nun iki tümeni Ruslara cepheden baskı yapmakla görevlendirilmiş ve yalnız 29'uncu Tümen ile zayıf Nizamiye Süvari Tümeni düşmanı sağ kanattan çevirmeye gönderilmek istenmişti. İlk olarak 29'uncu Tümen düşman kanadıyla ateş temasında idi. İkinci olarak ordunun sol kanadından ayrı değildi, bağlantısı vardı. Bu durumda "29'uncu Tümen düşmanı çevirecek" demek kelimeler üzerinde oynamak demekti. Aras güneyindeki 33'üncü Tümen de böyle bir oyuna yöneltildi ve sayısı zaten bir alay kadar küçülmüş olan bu tümenin perişan olmasına neden olundu. Bu olayla doğrudan doğruya ben ilgiliyim. Çünkü 33'üncü Tümen'e o günlerde ben komuta ediyordum.

3 Kasım'da Aras güneyindeki Rus 1'inci Kafkas Kazak Tümeni'ni, Yüzveren (Yüzören) doğu sırtlarında, desteği olan bir iki Plaston veya avcı taburuyla birlikte mevzide bulduk. Güney kanadını Ardı-Mişki (Kırkçalı) hattından 33'üncü Tümen'in yarısına yakın bir kuvvetle çevirerek Endek-Kırık hattına çekilmeye zorladık. Akşam üzeri dürbünle Tuti'den Velibaba'ya bir alaya yakın düşman piya-

desinin indiğini gördüm. Bu gece 33'üncü Tümen, Mişki'den Kırık köyüne kadar altı kilometrelik bir cephede kalmıştı. 4 Kasım'da ne yapacağımı ve kendi kuvvetiyle hiç uyumlu olmayan bu geniş cepheyi eksiltip de Rusların karşı saldırılarını defetmek için 33'üncü Tümen'e yarın nasıl bir düzen aldıracağımı düşünmekle meşgulken 11'inci Kolordu'nun emri geldi. Ben 33'üncü Tümen'le Galip Paşa'nın emri altındaydım. Bu emre göre ordunun düşmana cepheden saldırısı sırasında 33'üncü Tümen karşındaki düşmanı durdurup ve ordunun sağ kanadını koruyacak derecede bir kuvveti Aras'ın sağ kıyısında bıraktıktan sonra geri kalan kuvvetle Aras'ın kuzeyinde saldırıya devam edecekti.

Tasavvur çok şık! 29'uncu Tümen düşmanın sağ kanadını sardığı zaman ben 33'üncü Tümen'den Velibaba'ya karşı bir müfreze bırakarak ordunun sağ kanadına ve geri sine yapılması olası Kazak akınlarını durduracağım. Geri kalan kuvvetimle de Aras Nehri'ni Horasan yönünde erkenden geçerek bir ok gibi Rusların sol böğrüne saplanacağım! Ne onurlu görev. Fakat beni görevin şiiirinden çok tehlikenin ansızın ortaya çıkışı daha çabuk ilgilendirdi. 11'inci Kolordu'ya raporla, telefonla bu hayalin gerçekleşmeyeceğini, ordunun izlediği önemli amaca ulaşılması uğrunda 33'üncü Tümen'i feda etmekten de çekinmemek gerekse bile bu özverinin ordunun geri çekilme hattını düşman eline teslim etmek gibi acı bir sonuca vardiacağından zerre kadar kuşku duyulamayacağını, çünkü elimin altındaki kuvvetin yalnız adının tümen olduğunu, bu küçük kuvvetle altı kilometrelik bir cepheyi kapatmanın bile büyük bir başarı sayılması gerekeceğini uzun uzadıya anlat-tım, dinleyen olmadı. Telefon başına ikinci kez gönderdiğim tümen kurmay başkanı Yüzbaşı merhum Refik Bey, Galip Paşa'dan: "Ordu komutanı bu harekette ısrar ediyor. Şerif Bey'e selam ediniz, beni komutana karşı güç durumda bırakmasın, elinden geleni yapsın" emrini getirdi. Emri yerine getirdik.

Bu olayla ilgili resmi kayıtlardan şu satırları özetle aktarıyorum: “Aras güneyinde bulunan 33’üncü Tümen dört tabur, iki dağ bataryasıyla süvari ve topçu taburunu Aras kuzeyine geçmeye memur etmişti. Ben de birlikteydim. Bütün bataryalar Kırık batısındaki sırtlarda mevziye sokulmuştu. Bir tabur Kırık köyü ile doğu sırtlarını işgale gönderilmiş, iki taburla makineli tüfek bölüğü bunların korumasında Aras’a doğru sürülmüştü. Kırık doğu sırtlarına gönderilen tabur başarılı olamayarak geri püskürtülmüş, bu sırada geri çekilme nehri geçen birliklere de yayılarak onların çekilmelerine neden olmuş, sözün kisası birliklerin kuzeye geçirilmeleri olanaksızlaşmıştı. Mişki’nin (Kırkçalı) 1.800 metre doğusundaki tepe de düşman işgaline uğramış, cephedeki kuvvet çekilerek 33’üncü Tümen geriye, Yüzveren (Yüzören) doğusundaki sırtlara kadar geri çekilmişti.”

Olay biraz başka türlü gelişti. Ben cephe kuvvetimin yarısından çoğunu bıraktım. Geri kalan kuvvetle Aras’a doğru yürüdüm. Nehir kenarında öncülerimiz hem cephe hem de yan ateşine tutuldu. Geriden aldığım raporda yerime bıraktığım vekilim: “Düşman büyük kuvvetle tüm cephemize saldırıya kalktı, ne yapayım?” diye soruyordu. Cevap vermeye gerek kalmadan ikinci bir haber düşmanın cephemizi yardığını ve topçuların tehlikede bulunduğunu bildirdi. Benim Aras kenarında bu anda yapacak tek işim abdest alıp cenaze namazına durmaktan ibaret kalıyordu. İnsan bazen ne vahşi duygular besliyor. Bu anda eğer ordu kurmay başkanı karşıma çıksaydı dişlerimle boğardım sanıyorum!

Öncülerin ilerlemesini durdurup geriye nasıl çekileceklerini anlattım. Kendi topçularımın yanına atımın bütün kuvvetiyle yetiştim. Allah korusun, düşman eline bir top geçseydi büyük rezalet olacaktı. Topları tüm ayrıntılarıyla geriye çektik ve felaketin önü alındı. İşte ordu emirlerinin pratik değerini takdir için bir ölçü! Tüm kayıplarımız Kazak kılıcından geçen beş on piyade ile 50-

60 yaralı ve şehitten ibaret kaldı. Cephemizin zayıf kısmını düşmana 3-4 Kasım gecesi iltica eden Vanlı 30 Ermeni erinin söyleyip gösterdiklerini daha sonra öğrenmiştik.

Bu saldırılardan sonra 3'üncü Ordu ne yazık ki çok zayıflamıştı. Düşman Horum Düzü ve batısında yaptığı tahkimatın içine girerek ilkbaharı, yazı, güzü bekleyebileceği kanısına vardı. Zaten amacı da buydu.

Kasımın üçüncü gününe kadar 3'üncü Ordu'dan İstanbul'a yazılan raporlar Başkomutanlık Vekâleti'ni Aras havzasında geçmekte olan harekât hakkında aydınlatamamış olmakla birlikte ordu komutanlığının kararsızlık ve kuruntu ile illetli olduğuna kuşku bırakmamıştı. Bu nedenle İstanbul acele şifreli bir telgrafname ile yaklaşık olarak aşağıdaki maddeleri yeniden emredip öneriyordu.

İlk olarak; 3'üncü Ordu'nun yapacağı harekâtın değerini anlamak için İstanbul durumun tanımlanmasını açık bir biçimde bilmek istiyor.

İkinci olarak; Rusların bugünkü kuvveti her türlü bilgi ve istihbaratla saptandığı gibi 3'üncü Ordu'dan çok zayıftır. Yarın getirilme olasılığı olan takviye birlikleri de değersiz birtakım yeni örgütlenme ürününden oluşacaktır.

Üçüncü olarak; buna göre 3'üncü Ordu Kars ve Ardahan üzerine ilerlemeyi umduğu takdirde İstanbul, göndereceği öbür kuvvetlerle Batum'u almak düşüncesindedir. Fakat bütün özendirme ve cesaretlendirmelere karşı 3'üncü Ordu Komutanı görüşünü değiştirmede ve İstanbul'a 7 Kasım'da uzun bir cevap verdi. Bu cevap 3'üncü Ordu kurmaylarının durumu biraz yanlış gördüğünü ilk bakışta gösterir. Örneğin Hasan İzzet Paşa Köprüköy ve Azap'ta düşmanın işgal etmiş olduğu sırtları İstanbul'a "gayet metin" (çok dayanıklı) deyiimiyle nitelendirdi. Bu düşman mevzii ise ancak bir iki saat süresinde avcı siperleriyle donatılmış sıradan bir sahra mevziinden başka bir şey değildi. "Gayet metin" mevzilerin nasıl olduğunu yıllar birbirini izledikçe (Birinci) Dünya Sava-

ş'nda hepimiz gördük. Köprüköy ve Azap Savaşları'nda Rusların siperleri boy siperi bile değildi. Tel örgüsü gibi ayrıntılı mevzileri yoktu. Obüsü, havanı, el bombası filanı yoktu. Sözün kısası bir savunma hattı denilecek şekli yoktu. Demek ki "gayet metin" değildi. Köprüköy'den sonra düşman "Gayet metin olan Azap hattında hazırlanmış" değildi. 3'üncü Ordu düşmanı Azap'ın doğusundan atmış, bekliyordu. Yine İstanbul'a yazılan cevapta şu satırları okuyoruz. "Ordunun bu saldırılarda subay ve erlerce verdiği kayıpları dolayısıyla sağlam bir biçimde tahkim edilmiş olan bu mevziye yeniden saldırmak için 30'uncu Tümen'in gelişini beklemeye ve bu zamana kadar bulunulan hatta savunmada kalmaya karar verdim." Yani? Yani 30'uncu Tümen gelir gelmez bizim cepheye atacaklar ve onu da eriteceklerdi.

Düşmanı sürekli kuvvetli, her gün bol bol yardım alır bir durumda hayal edip tasarlamaktan vazgeçemeyen 3'üncü Ordu kurmayları 10'uncu Kolordu'nun geri kalan tümenlerinin gelişinden önce, yani 30'uncu Tümen'i ele geçirir geçirmez, düşmanı bir saldırıyla geriye atamazsa beklenen tümenler gelince amacın gerçekleşmesine çalışacağını, yani 31 ve 32'nci Tümenleri de teker teker eriteceğini İstanbul'a itiraf ederken yaptığı yanlışın farkına varmadı.

Aras güneyinde 33'cü Tümen'in geri çekilmesi ordu kurmaylarında yeni bir kararsızlık nedeni yarattı. Şimdiye kadar ordu komutanlığı Narman ve Oltu'yu Perdeleyen Rus tugayına saldırı görevleri tasarlarken şimdi Aras güneyindeki Kazak tümeninin Köprüköy'e yürüyeceğini, şöyle kıracağını, böyle keseceğini kuruntu yapmaya başladı. Bu kuruntular yersizdi. Bu seferin belgelerini inceleyecek kurullar görecektir: Kolordu ve tümenler ve Nizamiye Süvari Tümeni gibi keşif ve haber verme görevinde en çok yetkili olan makamlar düşmanın cephede sürekli olarak geri gittiğini, tahkimat yaptığını ve hele Narman ve Kaleboğazı güneyinde en büyük faaliyetlerin siperler kazmaya, barakalar yapmaya ve köylerin arpasını, samanını, ununu, yağını toplayıp gerilere depo etmekle sınırlı kaldığını her

gün raporlarla bildirdikleri halde ordu kurmaylarını vesveseden kurtarmak olanağı bulunamamıştır. Gerçekten Narman taraflarından sızan, belgeye dayanmayan birkaç haber düşmanın köylerde birkaç taburla ileri geri hareketlerde bulunduğu hakkında kuşklar doğurmuştu. Fakat bu haberlere ordu karargâhının araştırmaksızın inanmasının hiçbir mantıklı gerekçesi yoktu.

En sonunda ordu komutanı elindeki kuvvetle düşmanı çevirmenin artık olanaksız olduğu yargısına vardı. Cephemizi çok uzamış buldu, Aras güneyi ile Narman yönünde düşmanın yürüyeceğini de düşünerek 3'üncü Ordu'yu bu kadar emek, kan, cephane harcayarak elde ettiği Azap-Gerek-Sıçankale doğu sırtlarından Haran-Menevürt-Pırtanos hattına geri çekirtmeye ve yeni hatta siperler içine sokarak 10'uncu Kolordu'nun gelmesini beklemeye karar verdi.

Geri çekilme geceleyin yaptırıldı. Gece müthiş bir kar fırtınası çıktı. Bu fırtına ve tipi birlikleri perişan etti, tümenlerden erlerin kaçmasına neden oldu. Bu ana kadar düşmana kahramanca göğüs gere gere kırılan özverili erlerden bu kez dağılıp da sağda solda yakalananlara "firari" denildi ve kurşuna dizildiler.

Özellikle 9'uncu Kolordu Komutanı Ahmet Fevzi Paşa bu felaketli geri çekilmenin sonucundan dolayı orduya acı raporlar yazdı ve ayrıca ayrıntılı olarak anlatacağımız gibi kötümserlik ve zıt görüşlülükle suçlanarak emekliye sevk edildi.

Ordu bundan sonra kimse tarafından rahatsız edilmeden savunma hatlarını tahkim emirleri vermekle zaman geçirdi.

Ordunun son durumu aşağıda olduğu gibidir:

İhtiyat süvari tümenleri kaldırılmış, İkinci Nizamiye Süvari Tümeni'ne dönüştürülmüşlerdir. Bu tümen Aras güneyindedir. 11'inci Kolordu Aras güneyinden itibaren Karacuha kuzeyi-Haran kuzeyi hattındadır. 9'uncu Kolordu, Bedrevans (Yörükatlı) güneyi-Karabıyık Pırtanos-Koşa (Toygatlı) hattındadır.

30'uncu Tümen'den bir alay yedek olarak Söğütlü Aliya'da, 31'inci Tümen'den bir alayla bir topçu taburundan

oluşan Fethi Bey müfrezesi, Köprüköy güney köylerinden yan ve geri koruyucusu olarak bulunduruluyordu.

Gariptir ki bu gece geri çekilmekten en az zarar gören birlik benim komuta etmekte olduğum 33'üncü Tümen oldu. Çünkü o gece değil, ertesi günü şafakla geri çektim. Emrin geceye ait maddesini, biz Kürt atlılarından bir keşif kolunun; yanlışlıkla mı, yoksa Yüzveren (Yüzören) köyünü yağma etmek için mi, aynı gece bize baskın yapmaları ve ateşe tutmaları yüzünden değiştirip ertelemek zorunda kalmıştım. Biz bu baskını düşman süvarisi yaptı sandık. Ateş başladı fakat az zamanda kesildi. Bu durum sabaha kadar tetikte durmamızı gerektirmişti. Tümeni sabahleyin emirde belirlenen Döllek-Komasor hattına çektim ve 33'üncü Tümen komutanlığını Kurmay Binbaşı Aziz Samih Bey'e devrederek çok kısa sürede Köprüköy'de ordu karargâhına dönme emrini aldım. Asıl neden 9'uncu Kolordu Komutanı Ahmet Fevzi Paşa'nın emekliye sevk edilmiş olmasıydı.

Hasan İzzet Paşa beni yanına çağırdı ve ilk sorusu Rusların bize Aras güneyinden saldırarak çembere almaları hakkındaki görüşlerimle ilgili oldu. Paşa hazretlerine Rusların böyle bir niyet taşıdıklarına dair hiçbir belirti ve delil olmadığını söyledim ve Geçik'teki 9'uncu Kolordu karargâhına, eski görevime katıldım.

İsteğe Bağlı Geri Çekilmeden Sonra

Geri çekilme, orduya bağlı tüm birlik komutanlarının güvenini sarsmıştı. Bugüne kadar erden başlayarak orduya bağlı her birey özverisinin pek yakın olan amacına erişmeyi yani Kafkasya'ya girmeyi umduğu halde şimdi ordu komutanından geri çekilme emrini alıyordu. Tüm ruhsal direnç gevşemişti.

Ordunun gereksiz geri çekilmesi İstanbul'da kötü bir etki bırakmış olacak ki 3'üncü Ordu'da gelişen olayları bizzat görüp anlamak için Genelkurmay İkinci Başkanı Kurmay Albay Hafız Hakkı Bey alelacele İstanbul'dan Erzurum'a gönderildi. Hafız Hakkı Bey, Köprüköy'de 19 Kasım 1914 günü 3'üncü Ordu Komutanlığı'yla görüştüktan sonra kolordu karargâhlarını ve birliklerin mevzilerini gezdi ve yeniden Köprüköy'e döndü.

Hafız Hakkı Bey'in İstanbul'dan hareketinden önce 3'üncü Ordu'nun 10'uncu Kolordu'yu kendi kuvvetine kattırdıktan sonra Ruslara ne biçimde saldırmayı düşündüğü Hasan İzzet Paşa'dan sorulmuştu. Bu olay kasım ayı ortalarında oldu. Hasan İzzet Paşa o zamana kadar kendisine gelen telgraflardan İstanbul'un kararlarının sonucunu anladığı için Başkomutanlık ve kalesinin düşündüğünden az farklı bir biçimde cevap vermeyi uygun görmüştü. Hasan İzzet Paşa'ya göre Süvari Tümeni'yle 11'inci ve 9'uncu Kolordular Aras havzasından kuzeye ve Erzurum'da toplanacak olan 10'uncu Kolordu Oltu-Narman üzerinden Kötek yönüne saldırarak Rusların geri çekilme hattı üstüne düş-

mek uygundu. Bu karara göre ordu komutanlığı ile İstanbul, saldırı düşüncesinde birleşmiş oluyorlardı. Fakat bizce hâlâ bilinmeyen bir nedene bağlı olarak, Enver Paşa ile Hasan İzzet Paşa arasında görüş ayrılığı belirmişti.

Hafız Hakkı Paşa'nın İstanbul'dan gözden düşmüş, kırılgın, hatta çamaşırlarını bile almaya zaman bulamadan çıkarıldığı hakkında var olan söylenti çok önem taşımaktadır. Çünkü o, 3'üncü Ordu'ya aynı zamanda sözlü olarak, başkentten hareketinden önce onur saydığı padişah selam ve sevgisini ulaştırmıştı. Bu konuya ait duyduklarım aşağıdaki gibidir:

Enver Paşa'nın Almanya İmparatoru'nun emellerine hizmet ve hele 1914 yılında iktidarda bulunan Sadrazam Sait Halim Paşa hükümetinin onayı ve bilgisi olmadan başlı başına Almanya Elçisi Vangenhaym ile devletin hayatını etkileyecek siyasal kararlar alınması Hafız Hakkı Bey ve arkadaşlarını endişeye düşürmüştü. Bu endişe Enver'e karşı olan grubun bir kısım üyelerinde yurtseverlik duygularından kaynaklansa bile, büyük bir kısmında da rekabet hırsı ve kişisel çıkara dayanıyordu. Çünkü o sırada Enver başka arkadaşları arasında o kadar sivrilmemiş ve öbürlerinden farklı bir konuma gelmemişti. Yine iddia olunabilir ki eğer Enver öbür arkadaşlarının hatırını avlayacak bir politika izleseydi hepsini istediği yola götürmekte büyük güçlük çekmeyecekti. Henüz hiç kimsede Almanlarla ittifak yapmanın devletin başına büyük bir bela açacağını akla getirecek biçimde belgelere dayalı siyasal bir anlayış yoktu. Fakat gerek Enver ve gerek Hafız Hakkı'nın toplumsal konumlarında büyük bir değişiklik yaratan evlilik durumları kendilerine eski çevrelerinden her fırsatta kaçmak, uzaklaşmak ve benliklerini yeni yüksek âlemin gereklerine göre değiştirip düzeltmek gereksinimini vermişti. Bu nedenle eski arkadaşlara kolaylıkla yaklaşma ve onlarla ilişkiye girme olasılığı, her gün biraz daha silinip yok olan eski bir anı gibi kalıyordu. Belki bu konuda Hafız Hakkı merhum daha da ağırbaşlı tanınıyordu. Çünkü ahlak yönünden Enver'den daha saftı.

Özetle, Başkomutanlık Kurmay Başkanlığı'nda 3'üncü Ordu'nun Ruslara saldırısını en çok gerekli gören parti İttihat ve Terakki imiş. Ve güya Hafız Hakkı merhum ve arkadaşları buna karşı çıkmışlar. Gerek bu ve gerek öbür nedenlerle oluşan şiddetli muhalefetlere bir son vermek için Hafız Hakkı merhum ve Genelkurmay İkinci Başkanı Yarbay Bahaddin Bey görüş ve düşüncesini öğrenmek için zamanın Dahiliye Nazırı (içişleri bakanı) Talât Bey'e gitmişler. Yolda Genelkurmay Birinci Şube Müdürü Binbaşı Ali İhsan Bey'e rastlamışlar. Bir süre birlikte yürümüşler. Hafız Hakkı merhum bu sırada Enver'in aleyhinde ağzına geleni söylemiş durmuş. Ali İhsan Bey (Sabis) askeri konularda alınmış olan kararlara şimdi Hafız Hakkı Bey gibi yüksek bir makamda oturan bir kişinin bu kadar sert karşı çıkmasından veya duyduğu ve sonucunu zararlı gördüğü muhalefet akımının devamını durdurmayı gerekli saymasından, veyahut bugün bizce keşfedilmemiş olan başka nedenlerden dolayı durumu doğrudan doğruya gidip Enver Paşa'ya açıklayıp anlatmış. Bunun üzerine Enver Paşa telefonla Bahriye Nezareti'ni bularak Mecidiye Kruvazörü'nün derhal Karadeniz'e hareket etmek için hazır bulunmasını emretmiş. Aynı zamanda Hafız Hakkı merhumu konağına çağırmış. Karşısına dikmiş ve: "Şimdi Trabzon'a hareket ederek 3'üncü Ordu'yu denetleyeceksiniz. Raporunuzu telgrafla gönderecek ve buradan emir bekleyeceksiniz" demiş. Hafız Hakkı merhum da başka türlü cevap vermeyi uygun görmediğinden emri kabul ve o saatte –hatta çamaşırlarını bile almadan– Mecidiye Kruvazörü'yle Trabzon'a doğru yola çıkmış. Enver'in Mecidiye Kruvazörü'nü tahsis etmesinin nedeni kruvazörün süratinin azlığı imiş. Belki bu yüzden Ruslar tarafından yakalanır da Hafız Hakkı ile birlikte mahvedilir düşüncesindeymiş.

Bu söylentilerin gerçeğe uyup uymadığını ve gerçeklik derecesini o zaman İstanbul'da bulunanlar belirleyip saptasınlar. Gerçekten böyle bir olay olduysa insanın, şu Köprüköy sırtlarında, Aras dereleri içinde dini, vatani uğruna kan ve can veren zavallı yoksul ve suçsuz askerleri göz

önüne getirince dehşet ve nefretten titrememesi mümkün olmuyor.

Bununla birlikte Hafız Hakkı merhum Köprüköy'e geldiği zaman gayet şen ve yüreği parlak isteklerle dolu idi. Bizim karargâhımıza gelerek ve saatlerce görüş alışverişinde bulunarak yakın zamanda Rus ordusunu çembere alıp dağıtmak için ne şekilde hareket edeceğimiz hakkında İstanbul'un kararlarını açıkladı ve tümümüze yüce duygular ve sevgiler içeren padişah iradesini duyurdu. (Bu padişah iradesi 3'üncü Ordu Komutanlığı'ndan 22 Kasım 1914 tarihinde birliklere duyurulmuştur.)

Bu durum, kendisinin ortada bir neden olmadan yasal 10'uncu Kolordu Komutanlığını Ziya Paşa'dan söküp alarak başına geçmesi, daha sonra Enver tarafından tuğgeneralliğe yükseltilmesi gibi olaylar, onun gözden düştüğü için hızla İstanbul'dan çıkarıldığı görüşünü yalanlamaktadır. Bununla birlikte eğer padişahın selam ve yüce duygularını içeren iradesini ordunun moral gücünü yükseltmek için kendiliğinden duyurduysa buna diyecek bir sözümüz yoktur. Yalnız dünyada –isterse kıyıda bucakta olsun– hangi ulusun ve hükümetin genelkurmay ikinci başkanlığı makamını dolduran bir subayı düşünülebilir ki hükümdarı adına söz söylemek için benliğinde cesaret ve yetki bulsun. Bu görüşe dayanarak merhum Hafız Hakkı'nın İstanbul'dan o kadar acele çıkarıldığına ve çamaşırlarını almadığına inanmıyoruz.

Zaten çembere alma manevrası öncesi 7-8 Aralık 1914 gecesi 10'uncu Kolordu tümenlerine yazdığı aşağıdaki duyuru bunu doğrulamaya yeter:

10'uncu Kolordu Tümenleri'ne

Bundan 15 gün önce İstanbul'dan ayrılmadan padişahın ayağının toprağına yüz sürdüm. Ayrılırken beni kaprıya kadar geçirdiler. Pek mahcup oldum. Büyük padişahımızın elini ayağını öptüm:

“Hayır oğlum. Ben ihtiyar olduğum için asker evlat-

larımla savaşı gide miyorum. Bari savaşı gideceklerin yanında bir süre yürüyeyim. Geçen Balkan Savaşı'nda ordu beni üz müştü. Bu kez beni memnun edip sevindireceğinden eminim. Ben gece ve gündüz onlar için dua ediyorum" buyurdular. Yüce padişahımızın bu altın sözlerine ekleyecek bir söz bulamadım. Bu ana kadar bizi sevindiren yüce Tanrı yakında bizi zaferlere kavuşturacaktır.

*Damad-ı Hazret-i Şehriyari
10'uncu Kolordu Komutanı
Kırmay Albay Hafız Hakkı*

Hafız Hakkı merhum Erzurum'a döndü ve ayrıntılı raporunu İstanbul'a gönderdi. Erzurum'da o sırada emekli edilmiş bulunan 9'uncu Kolordu Komutanı Ahmet Fevzi Paşa da bulunuyordu. Ahmet Fevzi Paşa'nın emekli ediliş biçimi -geleceğın komutanlarının saygınlıklarına ve gerçeğı kavramalarına gerekçe oluşturacak siyasal bir olay olması nedeniyle- anlatılmaya değeri bir öyküdür.

Ahmet Fevzi Paşa
Niçin Emekli Edildi?

Geri çekilme gecesi 9'uncu Kolordu Karargâhı Geçik Köyü'ne gelmişti. Gündüz hava soğuk olmakla birlikte sakindi. Akşam üzeri hava aniden değişerek fırtına çıkmış, kar tipisi başlamıştı. Zifiri bir karanlık içinde kopan fırtına, kar ve buz, bu yüksek dağlık bölgede sürekli olarak türlü felaketlerle son bulur. Bundan 18 yıl önce yine böyle kış ortasında 26'ncı Piyade Alayı'nın 4'üncü Taburu Eleşkirt'ten Erzurum'a dönüyordu. Ben bu taburda sekiz aylık fiili hizmetimi yapıyordum. Yüzbaşı idim. Eleşkirt Ovası'nı, Tahir Gedîği'ni ve Hasankale'ye kadar tüm Pasin ovasının güneyindeki eğri arazileri sessizlik içinde geçtik. Tabur erleri dağlarda deve kervanlarının ayak izleriyle derin kar tabakası üstünde açılmış oyuklu izleri teker teker izleyerek yürümüşlerdi. Pasin ovasında yol bir arabanın geçmesine uygun bir biçimde açılabilmişti. Hasankale ile Erzurum arasındaki şoseden ise kızaklar işliyordu. Hasankale'den öğleden önce hareket ettik. Sıradan zamanlarda yarı yoldaki Korucuk köyüne üç saatte varmak olası iken biz piyade ayağıyla dört saatten fazla yolda süründük. Korucuk'a geldiğimiz zaman şiddetli bir tipi baş gösterdi. Erleri bin güçlkle ahırlara, samanlıklara yerleştirdik. Ben, iyi anımsarım, konakladığım evden ancak on beş yirmi adım uzaklıktaki başka bir eve gitmek istedim. Kapıdan çıkar çıkmaz öyle boğucu ve kuvvetli bir kar fırtınası ile karşılaştım ki yürümek değil, az kaldı nefesim kesilerek boğulacaktım. Gidemedim.

Düşününüz ki bu olay bir köyün sokakları içinde oluyor. Taburun ekmeği Hasankale'den beylik arabalarla gelecekti, gelmedi. Doğal olarak endişe ettik. Bölük eminleri, kâtip yardımcıları ekmek arabalarıyla birlikteydiler. Ertesi günü hepsi sağ salim fakat perişan bir halde geldiler. Geceyi tipi altında ve yol üstünde geçirmekten başka çareleri kalmayınca atları arabalardan açmışlar, başlarına yem torbalarını geçirmişler, böylece nefes almalarını sağlamışlar. Kendileri de henüz sıcak olan ekmek çuvallarına arkalarını sımsıkı dayayarak aç susuz, sabaha dek hareketsiz beklemişlerdi. İşte Erzurum'un tipisi budur. Aynı yıl Diyadin Gediği'nde iki İranlı değnek gibi donmuş kalmış olarak bulunmuşlardı.

Şimdi 3'üncü Ordu'nun bozgun erleri işte böyle tipili bir gecede nedensiz yere geri çektilirilmiş ve birlikler perişan olmuştu. Hasan İzzet Paşa ve kurmayları, bu karargâhta İstanbul'un ebedi bir casusu sıfatıyla yapışık kalan Bahaeddin Şakir Bey ve arkadaşlarında -yolu şaşırmış olduklarından dolayı- geceleyip Geçik Köyü'ne düşmüşlerdi. Ahmet Fevzi Paşa hiç beklemediği bu ansızın gelen konukları iyi karşıladı. Ordu komutanı kendi kurmaylarının bu kadar zekâ ve anlayış harcayarak hazırladığı şu geri çekilme planının fırtınaya tutulduğunu anlayınca pek üzülmüştü. Ne çare! Bu dünyada adını koyamadığımız, cismini göremediğimiz kötü, hırçın ve zararlı bir ruh vardır ki hep korkaklara, kararsızlara sataşıp durur. Hesaplarını bozar, işlerini karıştırır, ne yapar yapar ceza çektirir. 3'üncü Ordu Karargâhı bu gece yaptıklarının cezasını Ruslardan değil, bazen "kötü talih" dediğimiz bu kahredici, kötü ruhun fenalığından buluyordu.

Hasan İzzet Paşa umutsuzdu. İkide bir Ahmet Fevzi Paşa'dan askerin yeni yerlerine ulaşip ulaşmadığı ile ilgili raporların gelip gelmediğini soruyordu. Ahmet Fevzi Paşa biraz ilgisiz ve sanki öç alıcı, bu üzüntülü ordu komutanıyla yamağı olan Bahaeddin Şakir Bey'in endişesini giderecek bir cevap veremiyordu. Henüz hiçbir rapor gelmemişti. Bu-

nun üzerine Hasan İzzet Paşa, Ahmet Fevzi Paşa aleyhinde köpüren tüm duygularının eski hesaplarını görmek için şöyle bir konuşma yolu açtı:

Hasan İzzet Paşa; “Paşa, ben sizin mizacınızı bir türlü anlayamadım. Herkesin istek ve neşeyle anladığı işlerde sizi karamsar, telaş ve endişe edilen yerlerde ise bilakis pek ilgisiz görüyorum. Örneğin bu gece hiçbir şey yokmuş gibi duruyorsunuz. Siz buna ne dersiniz?”

Ahmet Fevzi Paşa; “Bir gerçeği açıklıyorsunuz derim, Paşa Hazretleri... Ordu karargâhının bazı emirlerini durumla uyumlu bulamadığım zamanlarda telaş etmek bendenizce doğal bir olaydır. Fakat bugün bu geri çekilme hareketimizi düşmanın bizi izlemekle değil, belki yerinde rahat bıraktığımıza teşekkür ederek sessizce karşılayacağını bildiğim için telaşa bir neden göremiyorum. Zat-ı devletleri böyle fırtınalı ve tipili bir gecede bendenize ‘Kolordunla Horum Düzü’ne saldıracaksın!’ yollu bir emir vermiş olsaydınız böyle bir görev gerçekten askerlik açısından pek parlak ve sevindirici olsa gerek. Fakat sonuç bakımından çok telaş getirici ve endişe verici olarak sayarım.”

Bu çekişmenin ortaya çıkardığı meslek uyuşmazlığı tartışmasını biraz daha şiddetlendirmek için Bahaeddin Şakir Bey de söze karıştı ve bir devlet adamı yetki ve tavrıyla Ahmet Fevzi Paşa’ya şöyle sordu:

Bahaeddin Şakir Bey; “Paşa Hazretleri zatiâlinizin vicdanınıza yönelterek bir noktayı öğrenmek istiyorum, savaş hakkında görüşünüz nedir?”

Ahmet Fevzi Paşa; “Savaş hakkındaki görüşüm şudur, beyefendi: Düşmanın ilk saldırı günlerinde ve özellikle ondan önceki yığınak yapma döneminde bazı strateji yanlışları yapıldı. Eğer bu yanlışlar yapılmamış olsaydı Köprüköy ve Azap gibi iki meydan savaşı kazanmış olan ordumuz bugün hiç olmazsa Sarıkamış meşeliğinde sırtını ısıtabilmek için kuvvetli bir ateş yakacak durumda bulunabilirdi. Bunu ne yazık ki yapamadık. Bugüne dek birliklerin gösterdiği çaba ve özveriyle alınması doğal olan bir sonuç

bu akşam gereksiz yere yaptığımız şu geri çekilme hareketiyle yitirilmiş demektir. Bu gibi durumlar yenilenerek sürerse bu ordunun sonu da Balkan Ordusu'nun sonundan başka bir şey olamayacak diye korkuyorum.”

Bahaeddin Şakir Bey; “Müsaade buyurun Paşa Hazretleri, bendeniz askerlikle ilgili görüşlerinizi değil, sıradan savaş ve savaş ilanı hakkında hükümetin izlediği politika üzerine olan değerli düşüncelerinizi öğrenmek istedim.”

Ahmet Fevzi Paşa; “Bendeniz askerim. Ancak askeri konularda görüş bildirebilirim. Politikaya aklım ermez onu yetkililerine bırakmak gerektir. Askerliğin politika ile bir ilişkisi ve ortak yanı varsa o da iki taraflı düşmanlığın başlangıcı ile savaş ilanının zamanını belirleme sorunundan oluşmaktadır. Bu zamanı iyi seçtik mi diye sorarsanız derim ki: Bu bölgenin durumuna yüce hükümet tanıyıp öğrenmek için, göz atmış olsaydı iki taraf arasındaki düşmanlık durumu tam anlamıyla açıklığa kavuştuktan sonra, yahut hiç olmazsa ilkbaharda savaşa karar vermek gerekirdi zannındayım.”

Bu karşılık Bahaeddin Şakir Bey için yeterli idi. Ertesi gün ordu komutanı Köprüköy'e döndü ve İstanbul'a Ahmet Fevzi Paşa'nın, 3'üncü Ordu'nun en seçkin bir kolordusuna komuta ettiği halde savaşın sonucu hakkında karamsar olduğundan söz ederek emekli edilip yerine 34'üncü Tümen Komutanı Tuğgeneral İhsan Paşa'nın atanmasının yerinde olacağını yazdı ve iki gün sonra uygunluk cevabını aldı.

Bu konuda Bahaeddin Şakir Bey'in büyük etkisinin olduğu yadsınamaz. Hasan İzzet Paşa'ya gelince kendisinden hem okuldan bir yıl önce mezun olmuş olmak hem de daha önce terfi etmiş bulunmak noktalarından dolayı normalde üst tanınması gereken bir kişiyi, duruma göre bugün kendisine bağlı bir komutan olarak yanında bulunca yapacağı bütün iş yakın bir arkadaşına sahip olduğunu takdir etmekten ibaret kalıyordu. Şuraya ekleyeyim ki Ahmet Fevzi Paşa hatta seferberlikten önce bile devlet ve ulus uğrunda görülecek görevlerin maddi ve manevi sorumlulukları yanında Hasan İzzet Paşa'ya kesin itaatta bulunacağını sözlü

olarak ve sırası gelince doğrulamış ve “Çünkü Paşa Hazretleri, bugün biz Balkan felaketini onarmak için iş başına çağırıyoruz. Artık iş bize kalmıştır” demişti. Şimdi emekliye ayırttırmak, tek kelime ile söyleyelim, günahtı.

Saldırı ve Kuşatma Projeleri

Aras havzasında yeni işgal ettiği savunma mevzilerinin sağlamlaştırılmasıyla uğraşan 3'üncü Ordu, menzil hizmetlerinin eksik örgütlenme ile yönetilmesi yüzünden durduğu yerde açlıktan mahvolmak tehlikesiyle karşı karşıya kalmıştı. 1914 yılı kasım ayının ikinci yarısında gün oldu ki bizden sonra daha birçok yıl ordular besleyen bu bölgede erlere yarın için artık ekmek yetiştirilemeyecek sanılmıştı. Erzak kollarının eşekleri, öküzleri, develeri bakımsızlık ve mevsimin şiddeti etkisiyle kısmen ölmüş ve kısmen yük taşıyamıyacak derecede zayıflamışlardı. Seferberliğini eksik bir biçimde yapmak yüzünden 11'inci Kolordu 9'uncu Kolordu'nun erzak ve cephane kollarına ihtiyaç içinde olduğunu bildirince 9'uncu Kolordu'nun iaşesi de zorluğa sürüklenmişti. Hatta bir gün kolordunun geri hizmetlerini düzenleme ve denetleme amacıyla Hasankale'ye gidip dönen bu kolordu birinci şube müdürü Yarbey Ömer Lütfü Bey verdiği raporda Erzurum ambarlarından cepheye kadar erzak kollarının ancak 6-8 günde ulaşabildiklerini ve bu süre içerisinde –her deve ve öküz koşulu her kağı arabasına yolların fenalığından dolayı 150 kilogramdan fazla erzak yükletilemediğinden– taşınan arpanın tümü taşıyan eşek ve öküzlere bile yetmediğini bildirmişti.

Bu güç durum karşısında Hasan İzzet Paşa'nın kurmayları şaşkınlık içerisindeydiler. Doğal olarak orduyu yerinden kıpırdatmak için bu kurmaylarda artık ne niyet ne de cesaret kalmıştı. İşte tam bu sıradaydı ki Kurmay Albay Hafız Hak-

kı Bey orduya gelmiş ve yakın zamanda Kafkasya'ya saldırı-
cağımızı müjdelemişti. Bundan hepimiz sevinç duyduk. Bu
andan itibaren ordu yeniden canlandı. Her tümen cephe ge-
risinde erlerine küçük ölçekte gece hücumu eğitimleri yaptır-
maya başladı. Her tabur komutanı erlerin üzerinde üç gün-
lük yedek erzak bulundurmak için elinden geleni yapmakla
yükümlü tutuldu. Topçu ve piyade cephanesi Trabzon ve
Bayburt'a kadar gelmişti. Kışın şiddetine bakmayarak ka-
dınlar ve çocuklar güle oynaya Erzurum'a kadar sırtlarında
ve kucaklarında cephane taşıyacak kadar çaba gösterdiler ve
bu toprağın en büyük ve gerçek sahiplerinin ancak kendileri
olduklarını tahammül sınırlarını aşan özverileriyle kanıtladı-
lar. Depo taburlarında bir dereceye kadar yetişmiş olan erler
birliklere dağıtılarak boşluklar dolduruldu. Halkın yardım-
larından sağlanan on beş yirmi bin fanila, çorap, çamaşır gi-
bi eşya Erzurumlular tarafından orduya armağan edildi, bu
yardımlar sonucunda orduya neşe ve sağlamlık geldi.

3'üncü Ordu İstanbul'a söz verdiği gibi saldırı için
10'uncu Kolordu'nun Erzurum'a varmasını bekliyordu.
Saldırı nasıl yapılabilirdi? Bu soruya birkaç türlü cevap
vardı:

İlk olarak; Aras güneyindeki düzenli Nizamiye Süvari
Tümeni ve 33'üncü Tümeni birlikte kullanmak üzere
10'uncu Kolordu'yu Velibaba bölgesine getirerek Pasin Ka-
rakilisesi (Gelinalan) Micingert hattından Rusların sol ka-
nat ve gerilerini çevirme ve 11'inci ve 9'uncu Kolordular'la
cepheden baskı yapmak.

Bu projenin hiçbir uygulama değeri olamazdı. Çünkü
çevirme grubu Velibaba çevresinde bulunabilmek için Rus-
ların Yüzveren (Yüzören)-Ardı hattında ve gerisindeki pi-
yade ve süvari kanat kuvvetlerini savaşıarak ve teker teker
ezmek gerekirdi. Rusların bu sırada Aras güneyindeki kuv-
vetleri 8.500 tüfek, 2.200 kılıç ve 4 toptan oluşuyordu. Fa-
kat düşmanın asıl ordusundan istediği kadar kuvveti Hora-
san üzerinden Aras güneyine göndermesi her zaman olabi-
lirdi. Buna dayanarak diyebiliriz ki Aras güneyinden Rus-

ları çevirmek gibi bir girişim onların güney kanatlarını Karayazı'dan, fark ettirmeksizin, dolaşmadıkça pek kolaylıkla bir cephe saldırısına dönüşürdü. Bu durumda saldırıyı Aras kuzeyindeki eski cephemizin kuzey kanadından yapmamanın bir anlamı kalmazdı. Yine açıktır ki kuvvetlerimizin çoğunu Aras güneyine toplayarak vereceğimiz kesin bir meydan savaşında yenilirse düşman Erzurum yönüyle olan bağlantımızı daha kolaylıkla keserek bizi güneye, Karayazı yönüne atabilirdi. Oysaki Karayazı bölgesi sahra topraklarının hareketine uygun olmayan dağlık bir bölgedir.

İkinci olarak; Düşmanın kuzey kanadıyla gerilerine düşmek. İşte aşağıda ayrıntılı olarak anlatılacak olan Sarıkamış Kuşatma Manevrası da budur.

Kuşatma manevrasının projesi İstanbul'da hazırlanmıştı. General Liman von Sanders "Türkiye'de Beş Sene" adındaki anılarında 3'üncü Ordu'nun Köprüköy Savaşı'ndan sonra Rus ordusunu geri çekilmeye zorlaması "Enver'in şan ve şeref hırsını tahrik" ettiği gibi 3'üncü Ordu'nun başına geçerek tasarladığı çevirme manevrasını bizzat uygulamak için İstanbul'dan hareket ettiğini yazıyor. Bu görüş yanlıştır. Enver, Hasan İzzet Paşa'nın Ruslara kesin bir darbe vuramadığını fark ettiğinden dolayı 3'üncü Ordu'ya geldi. Nitekim bunu şimdiye kadar olan yayınlarımız gereği kadar saptamıştır sanıyoruz.

Albay ve damat Hafız Hakkı Bey orduyu denetledikten sonra Erzurum'a döndü. 10'uncu Kolordu Komutanı Ziya Paşa o sırada Erzurum'a varmıştı. Ziya Paşa'nın 10'uncu Kolordu'nun seferberliğini mükemmel bir biçimde yaptırdığını savaş hattına gelen tümenlerin dolgun sayıları ve eksiksiz biçim ve giyinişleri kanıtlamaya yeterdi. Kolordu henüz savaşa girişmediğinden Ziya Paşa'nın uygulamadaki güç ve güçsüzlüğünü doğrulayacak bir olay da henüz ortaya çıkmamıştı. Bununla birlikte zaman daha sonra gösterdi ki bunlardan birine çiftlik gerekti.

İbrahim Paşa'nın çiftliklerine el koydu. Şimdi de Hafız Hakkı Bey'e bir kolordu bağışlamak akıllarına geldi, elleri altındaki 10'uncu Kolordu'ya saldırdılar ve Hasan İzzet Paşa'dan "Erzurum'da Genelkurmay İkinci Başkanı Albay Hafız Hakkı Beyefendiye" gelen bir telgraf "Ziya Paşa'nın İstanbul'a harekete izinli" olduğunu bildirdi. Neden? Çünkü Ziya Paşa, tıpkı Ahmet Fevzi Paşa gibi "karamsar"mış. O halde efendiler, niçin Sivas veya Samsun'da iken ayırmadınız da, devletin bir paşasını Erzurum'a kadar sürdürdünüz. O zaman "karamsar" değil miydi? Ziya Paşa yolculuk sırasında mı karamsar oldu?

Kuşatma manevrasının yapılış biçimini Enver Paşa gelmeden önce 22 Kasım'da Hafız Hakkı Bey bize Geçik'te cephemizi ziyareti sırasında tam anlamıyla açıklamıştı. Sonra Enver Paşa'nın 6 Aralık tarihli ordu emriyle saptadığı hareket tarzı Hafız Hakkı Bey'in tanımladığına çok benzer çıktı. Demek ki bu konuyu İstanbul'da düşünmüşler ve kararlarını vermişlerdi. Liman von Sanders'in anıları da bunu doğrulamaktadır.

Kasım ayının son haftasında 10'uncu Kolordu'nun tümenleri Erzurum'a kadar adım adım ilerliyordu. Yapılan hesaplara göre aralık ayının yedinci günü bütün kolordu Erzurum'a gelmiş bulunacaktı. 32'nci Tümen, Samsun-Sivas-Erzincan yoluyla Erzurum'a gelmek için 800 km kat etmek zorunda kalmıştı.

Daha kasım ayında iken Hafız Hakkı Bey, Köprüköy yöresindeki Fethi Bey müfrezesiyle 30'uncu Tümen'in alayını Erzurum'a getirtmek istedi. Fakat Hasan İzzet Paşa bu isteği reddetti: "Saldırıya girişme sırasında 30'uncu Tümen 9'uncu Kolordu'nun solundan Narman havzasına girecek ve Totan yönüyle size katılacaktır" dedi.

İttihat ve Terakki'nin "Teşkilat-ı Mahsusa"sı birçok çeteler kurmuştu. Bu tür örgütler zararlı ve anlamsızdı.

Özellikle savaş sırasında çete her fırsatta düzensiz bir kuvvet olduğunu gösterir. Genel seferberlik ilan edilince

her birey askerdir. Çeteler olsa olsa barış dönemlerinde hükümetlerin açıkça izleyemeyecekleri bazı siyasal amaçları eyleme geçirmek için el altından siyasal partilere kurducağı birtakım gizli müfrezelerdir. Savaş ilanından sonra, bu gizli müfrezeleri kılavuzluk etmek, keşif ve tahrip görevlerinde kullanmak üzere ordulara eklemek gerektir.

Makedonya çeteleri anılardadır. Bu çetelerin en büyük eylemi barış dönemi ile ilgili kalmamış mıydı? Böylece Rusların barış döneminde Kafkasya'da donatıp silahlandırdıkları Ermeni çeteleri 1914'te savaş ilanı üzerine ordu birlikleri arasında Bayazıt, Eleşkirt ve Pasin sınırlarını geçmişlerdi. Ordu birlikleriyle bağlantılı olmaları yüzünden bu çeteler özellikle Karakilise (Gelinalan)-Tutak yönünde bizim aleyhimize önemli işler görmüşlerdi.

Trabzon'da Rıza Bey'in ve Çoruh havzasında Yakup Cemil Bey'in komutasındaki çeteler aralık ayı başlangıcına kadar orduya bağlı değillerdi. Bu nedenle Rus topraklarına girerek birçok yararlıklar gösterdilerse de bireysel olarak ezilerek perişan edildiler. Özellikle Rıza Bey'in 3'üncü Ordu Komutanlığı'ndan çok miktarda silah ve cephane isteklerine o sırada ordu ancak kuru bir ret cevabından başka bir şey vermedi.

Erzurum'da Bahaeddin Şakir Bey'in oluşturduğu çetelere Hasan İzzet Paşa'nın emriyle 9'uncu Kolordu birliklerinden en seçkin subay ve Erzurum'un en babayiğit erleri verilmişti. Ben daha sonra bu çetelerin bizim ilerimizde değil, gerimizde dolaştıklarını ve köyleri yağma etmekle uğraştıklarını gördüm. Bu atlı erler süvari tümenimizde ve bu seçkin subaylar kendi bölüklerinde görev yapsalardı elbette daha verimli ve daha soylu bir iş görürlerdi.

Çete örgütü 9'uncu Kolordu'ya Sarıkamış İleri Harekâtı sırasında, giderilmesi olanaksız bir zarar vermişti. Köylüler aracılığıyla Narman havzasında konaklayan birliklerin erlerini firara özendirerek kaçırtmış ve kendi erleri arasına yazmıştır.

Bu tür davranışlar tümenlerin kuvvetini eksiltirdi. Gelecekteki divanı harpler bu cinayeti izlemelidirler.

Bana öyle geliyor ki savaş ilanından sonra çete oluşturmak ancak İttihat ve Terakki'nin bazı ünlü er ve subaylarını askerlikten kurtarmak gizli amacından başka hiçbir işe yaramazdı. Çetelerin Acara halkına da çok büyük zararları dokundu. Ruslar daha sonra Acaralılardan çetelere yardımla suçladıkları birçok ileri gelen insanı kurşuna dizdiler. Yazık değil mi?

3'üncü Ordu'nun kuşatma saldırısını İstanbul, Batum kuzeyine bir başka ordu çıkarmakla güçlendirmek ve kolaylaştırmak istedi. Fakat daha sonra Arhavi'ye Stange Bey komutasında gönderdiği bir piyade alayı ve iki topçu bataryasıyla yetindi. Stange Bey müfrezesi 1 Aralık'ta 10'uncu Kolordu'ya bağlandı ve kendisine 9 Aralık'ta ileri harekete başlayacağı ve 11 Aralık'ta Oltu'ya varılacağı, müfrenzin de aynı tarihte Oltu'da bulunacak biçimde Artvin üzerinden yürüyüşünü düzenlemesi bildirildi. 2 Aralık 1914'te Başkomutan vekili ve Kurmay Başkanı cepheye gelip savaş hattını ziyaret ettiler. Aynı günde 3'üncü Ordu Komutanlığı'nın birliklere yayımlanan emrine göre Ruslar bizim kendi isteğimizle gerçekleştirdiğimiz geri çekilmemizin ertesi günü tehlikenin ortadan kalktığını anlayarak cephedeki Türkistan alaylarının üçünü ve yaklaşık 24 toptan oluşan bir topçu taburunu geriye çekmiş ve Batum yönüne göndermişlerdi (Bu haber daha sonra yalan çıktı). 9'uncu Kolordu 10'uncu Kolordu ile birlikte Narman ve Oltu üzerinden saldıracağından sola doğru yanaşmak ve bağlantı hattını Yeniköy-Hasankale yoluna kaydırmak ve Erzurum'dan gelen mantelli topları 11'inci Kolordu ise bütün cepheyi zayıf bir perde hattıyla işgal edecek ve geri kalan kuvvetlerini toplu olarak daha gerideki köylerde yedek halde bulunduracaktı.

Şimdiye kadar Köprüköy bölgesinde bulunan Fethi Bey müfrezesiyle 30'uncu Tümen kuvveti de Hafız Hakkı'nın yenilenen istekleri üzerine ve doğal olarak Enver Paşa'nın

onayıyla Hasankale-Köşk yolundan kendi kolordusuna Karagöbek doğusunda katılmak emrini almıştı.

Rusların Kafkasya'da obüs ve havan toplarının bulunduğu doğrudu. Zaten Enver Paşa'nın niyeti Rus ordusunu yendikten sonra Kars'ı da zapt etmekte. Oysa ki Kars, mevzileri sağlamlaştırılmış bir kentti. Tabyalarını susturmak için sahra topları yetmeyeceğinden İstanbul 15 cm'lik bir obüs bataryası göndermeyi gerekli görmüştü. Bu batarya bin bir güçlkle Trabzon'dan Erzurum'a taşındı. Fakat tüm batarya için 204 atım getirilebilmişti. Geri kalan 1.200 atım ise ancak aralığın on beşinci günü gelebilecekti. İlk zamanlarda ordu komutanlığı bu topları Aras güneyine göndermek istedi ise de bu emir ertelendi.

Enver Paşa cepheyi ziyarete geldiği zaman Bronzart ile Genel Karargâh Kurmay Başkanlığı Birinci Harekât Şubesi Müdürü Feldman Bey de birlikteydi. Masra Köyü çevresinde dolaştığımız zaman hava pek soğuk ve yollar tümüyle buz tutmuştu. Genelkurmay İkinci Başkanlığı görevini yapan Bronzart'ın atı kaydı ve bir tarafa yıkıldı, Bronzart yere yuvarlandı. Böyle subayların önünde atına bastıracağı yeri seçemeyerek yere tekerlendiğinden dolayı Bronzart kızdı ve kızardı, bağırmaya, küfretmeye başladı. Biz Bronzart'a büyük Gyotz Paşa'nın belleklerimize kazıdığı anıların altından baktığımız için onu daha ağırbaşlı ve ata, toprağa kızıp bağırmayacak kadar anlayışlı ve ciddi bir adam sanıyorduk. Bu nedenle şu görüntü bizde iyi bir izlenim bırakmamıştı.

Başkomutan Vekili Enver Paşa cepheyi gezdi. Savaş hat-tını baştan başa dolaştıktan sonra Köprüköy'e döndü. Cep-hede erleri aç ve çıplak gördü. Fakat erler ve subayları bir türlü ümitlerle uğurlayacak sözler söyledi. Ertesi gün ise tüm orduya uzun bir emir yayımladı. Bu emir bir bildiri biçimindeydi. Subay ve erlere seslenerek özetle şu öğütleri kapsıyordu: "Askerler, hepinizi ziyaret ettim. Ayağınızda çarığınız, sırtınızda paltonuz olmadığını da gördüm. Fakat karşınızdaki düşman sizden korkuyor. Yakın zamanda saldırarak Kaf-

kasya'ya gireceğiz. Siz orada her türlü bolluğa kavuşacaksınız. İslam dünyasının tüm umudu sizin son bir yardımınıza bakıyor.” Askerin büyük bir yoksulluk içinde bulunduğunu Başkomutan Vekili biliyordu. Ve ancak bu yoksulluğa Kafkasya'ya girerek çözüm getireceğini sanıyordu.

Aynı düşünce ve inanç Hafız Hakkı Bey'de de vardı. Hafız Hakkı Bey bizce cephede misafirliği sırasında “Tek amacımız Rusları ters cephe ile savaşa zorlamaktır. Ruslar geri çekilmeyi başarırlarsa amacımız kayboldu demektir. Ben 10'uncu Kolordu ile Sarıkamış'tan onların tepelerine ineceğim ve Kars ile olan bağlantılarını keseceğim. O zaman ne olacak? Ters cephe ile savaşa başlayacak. Rusları yendik mi mahvettik demektir. Biz yenilirse biz de mahvolacağız. Kürt'ün dediği gibi ya herro, ya merro!” demişti.

Enver Paşa'nın daha İstanbul'dan hareketinden önce Hafız Hakkı Bey, Erzurum'da iken cepheden Hasan İzzet Paşa tarafından emekliye ayrılıp da Erzurum'a dönen eski 9'uncu Kolordu Komutanı Ahmet Fevzi Paşa ile görüşmüşlerdi. Hafız Hakkı Bey, Ahmet Fevzi Paşa'dan ileride yapılması kararlaştırılmış olan kuşatma saldırısı hakkındaki düşüncelerini sormuştu. Hafız Hakkı Bey o zaman Erzurum Valisi Tahsin Bey'in konağında bulunuyordu. Ahmet Fevzi Paşa düşüncelerini aşağıdaki biçimde açıklamıştı:

Ahmet Fevzi Paşa; “Gelecek hakkında görüş açıklayamam. Çünkü gelecekte düşman ordusuyla bizim ordumuzun ne durumda olacaklarını şimdiden kestirmek mümkün değildir. Bugünkü duruma göre bendeniz derim ki en güvenli hareket tarzı şudur: 10'uncu Kolordu cepheye gelmelidir. Tabya alanı içerisinde saldırılarak ordu tümüyle Horum Düzü'ne yerleşmelidir. Orada donanım tamamlanmalı, ordunun öncelikle karnını doyurabilmek olanağı yaratılmalıdır. Cepheler gerisinde adım adım erzak ve cephe depoları düzenlenmeli ve ancak bundan sonra derece derece ve güvenli adımlarla yeniden ilerlemelidir. Memleket kış memleketidir. Başarı için bendeniz bundan başka bir çare düşünemiyorum.”

Hafız Hakkı Bey'in masasında küçük ölçekli bir harita vardı. O, harita üzerinde elleriyle cepheleri ve çevirme kollarını görüntüleyerek 11'inci Kolordu ile Süvari Tümeni'ni düşmanın güney kanadına saldırttı. 9 ve 10'uncu Kolordular'la Narman ve Oltu hizalarında doğuya, Rusların gerilerine doğru ilerledi ve düşman böylece tümüyle çevrilmiş bir duruma düştü ve şu görüşü ekledi: "Zaten Avusturya ve Almanya cephelerindeki harekât sonucuyla da sabit oldu ki Ruslar kuşatma manevralarına karşı çok ustadırlar. Kanat gerilerinde bir çevirme kolu görünmeye başlayınca hemen geri çekiliyorlar." Bunun üzerine Ahmet Fevzi Paşa doğal olarak vereceği cevabı düşünürken hayretler içinde kaldı. Çünkü zaten her şeyin önceden kararlaştırılmış olduğunu anladı. Bununla birlikte şu biçimde karşılık verdi:

Ahmet Fevzi Paşa; "Açıkladığınız manevra teorik olarak çok mükemmel bir manevradır. Fakat, af buyurunuz, ben-deniz böyle bir kuşatmanın başarılı olması için 9'uncu ve 10'uncu Kolordular'ın da ellerinizin haritada hareket ettiği gibi hızlı ve güvenle hareket etmeyi becerebilmelerinin en büyük şart olduğuna inanıyorum. Oysa ki bu mevsimde, birliklerin bugün benim bildiğim durumuyla sınır dağlarında öyle hızlı bir biçimde hareket edebileceklerini sanmıyorum. Cepheyi yalnız 11'inci Kolordu'ya bırakmak da tehlikeli bir iştir. Bu nedenle eğer kesinlikle saldırıyı kuşatma ile yapmak gerekli sayılıyorsa 10'uncu Kolordu'yu yine arz ettiğim gibi cepheye vermek ve kuşatma için İstanbul'dan başka bir kolordu getirtmek gerektir düşüncesindeyim.

Ahmet Fevzi Paşa'nın görüşleri özetlenecek olursa (3'üncü Ordu'nun yiyecek ve donanım eksiklerini göz önüne alınca 10'uncu Kolordu'nun katıldıktan sonraki kuvveti bile Ruslara saldırmak için yeterli değil) anlamını çıkarmak gerektir. Oysa ki 10'uncu Kolordu'nun varışından sonra 3'üncü Ordu Ruslardan büsbütün üstün bir kuvvete yükselmişti. Yiyecek sorunu düzene konulamadıysa da cephanesi

tamamlanmıştı. Bana göre düşünülen kuşatma saldırısı yine düşünüldüğü biçimde ve o şiddetli mevsimde çok parlak bir zaferle taçlanabilirdi. Fakat Hafız Hakkı Bey verilen emri dinlemeyerek kendi havasına kapıldı ve Ardahan yönünde geri çekilen bir Rus tugayının arkasından kolay zaferler toplamaya koştu. Aslında saldırı hareketi Oltu'dan sonra Kötek yönüne yönlendirilecekti. Bu yanlışlı bizlerden birisi yapsaydı asarlardı. Oysa ki onu paşa yaptılar.

Rusların kuşatma hareketlerinden pek çabuk etkilendikleri düşüncesi Hindenburg Karargâhı'ndaki Berlin askeri ataşemizin raporlarından doğmuştu. Ateşenin son raporlarından biri (bundan sonra Rusların Avusturya ve Almanya cephesinden kuvvet çekip de Kafkasya'ya göndermelerine olasılık kalmadığını ve genellikle Rusların cephe saldırılarıyla mevzilerinden çıkarılmalarının yararsız olup, kuşatma hareketlerinden çok etkilendiklerini ve topçu mermileri, savaş araç ve gereçleri çoksa da kalitesiz olduğu, tüfeklerinin sayıca yetmediği ve bu nedenle cepheler gerisinde birçok silahsız erler bulunduğunu) ayrıntılı olarak anlatıyordu. Yine bu raporlara göre (Birinci Kafkas Ordusu'yla İkinci Türkistan Kolordusu'nun ve Dokuzuncu Sibirya Tümeni'nin ve Kafkas Avcı Tugayları'nın Avusturya ve Almanya cephesinde görülmedikleri) yani bizim karşımızda bulundukları anlaşıyordu. Oysa ki Birinci Kafkas Avcı Tugayı'yla Dokuzuncu Sibirya Tümeni bizim cephemizde değildi. Bu kuvvetin Odesa taraflarında yedekte tutulduğu sanılıyordu.

Hasan İzzet Paşa aralık ayı başlarında 3'üncü Ordu Komutanlığı'ndan ayrıldı ve bu ordunun komutanlığını bizzat Başkomutan Vekili Enver Paşa üstlendi. Bronzart ve Feldman 3'üncü Ordu Kurmay Başkanlığı'nda görev aldılar.

10'uncu Kolordu'yu Hafız Hakkı Bey parlak biçimde zafere ulaştırmak için acele edip duruyordu. Aralık ayının dördüncü günü orduya gönderdiği bir mektupta kolordusunu nasıl yöneteceğini açıkladı. Bu rapora göre 10'uncu Kolordu, Ruslara baskın yapabilmek için saldırı gününden 24 saat önce 30'uncu Tümen'i Kaleboğazı'nı perdeleyen Rus ileri hattı karşısındaki Tutmaç-İslamkotik hattına gece yürüyüşle getirmeyi ve 9 Aralık'ta seher vakti Ardos (Akbaba) gerisindeki Rus kuvvetine baskın yapmayı düşünüyordu.

Aynı amaçla 93'üncü Alay ve iki adet dağ topu ve bir miktar sınır erlerinden oluşan bir kuvveti Fethi Bey'in komutası altında daha şimdiden Erzurum kuzeyindeki Hins köyünden Tortum yönüne sevk etmişti. Fethi Bey müfrezesinin görevi düşmana görünmeksizin Tortum Deresi'yle ilerliyerek Tortum Gölü güneyinden Akdağ'ın kuzeyine sapmak ve daha sonra Masırık Dağı kuzeyinde Has köy'den geçerek Rusların Kaleboğazı kuvvetlerinin gerisinde ansızın ortaya çıkmak ve onların geri çekilme yollarını kesmekti. Bu görevin yerine getirilmesi, hele bu mevsimde Akdağ'ı geçmek pek çok güçlüklerle bağlıydı. Fakat bir kez hareket başarılı olursa sonucu pek parlak olacaktı.

Yine aynı raporla Hafız Hakkı Bey 5'inci Melo Sınır Taburu'nun Artvin'de Stange Bey'e katılması için emir verdiği-

ni ve Bahaeddin Şakir Bey'in çeteleri de Oltu'ya ilerliyerek Kars ve Ardahan'a giden telgraf tellerini kesip Kars, Sarıkamış demiryolunu tahrip edeceğini bildirdi. Başkomutanlığın düşüncesine göre 10'uncu Kolordu'nun üç tümeniyle Oltu yönüne gitmesi mi, yoksa bir tümeniyle Narman'a, doğuya gitmesi mi uygun olacağını sordu ve en sonunda hareketi birleştirmek için 9'uncu Kolordu'ya amacın anlatılması ricağını ekledi. Çünkü bu genç komutanın inancına göre 9'uncu Kolordu'nun böyle bir şeye akli ermezdi.

Gerek 9'uncu Kolordu'nun Koşa (Toygatlı) ve Eldenik yöresine yanaşması ve gerek 10'uncu Kolordu'nun ilk kademelerinin Bar Tuzlası taraflarında görünmesi ve özellikle Stange Bey Müfrezesi'yle, Yakup Cemil ve Rıza Bey, çetelerinin Artvin yöresindeki çalışmaları ve bizim hazırlığımıza dair casuslar aracılığıyla elde ettiği bilgiler sonucunda Rusların kuşkulanması ve işi fark etmeleri olasılığı vardı. Hatta İd'den (Narman) bir kısım düşman kuvvetinin Oltu'ya gitmek üzere kuzeye, Rus Narmanı'na taşındığı da bu olasılığı güçlendirdi. Bu nedenle Başkomutanlık Vekâleti gerek 9'uncu ve gerek 10'uncu Kolordular'ın 9 Aralık'tan önce düşmanla temas etmeleri uygun olmadığını ve görünüşe göre Azap doğusundan Kötek yönüne olagelen bazı hareketlerden Rusların genel bir geri çekilişe hazırlandıklarını ve bununla birlikte kolorduların her an harekete hazır bulunmaları gerektiğini emretti.

Sarıkamış Kuşatma Manevrası'nı Başkomutanlık Vekâleti (9 Aralık 1914 Harekâtı için emir) 6 Aralık'ta kolordulara bildirdi. Emri Köprüköy'de Feldman kaleme almış ve müsveddeyi Genelkurmay Başkanı sıfatıyla Bronzart kabul ve imza etmişti. Emir doğal olarak orduya Enver Paşa'nın imzasıyla yayımlanmıştı. Bu emir aynı zamanda saldırı planından başka bir şey olmadığı için onu aşağıda aynen göz önüne serdim.

9 Aralık 1914 günü için emir

Köprüköy, 6 Aralık 1914

- 1. Düşmanın asıl kuvvetleri eski mevzilerindedir.*
- 2. Düşmanın asıl kuvvetini Kars yönünden ayırarak*

Aras Vadisi'ne doğru güneye atmak üzere 3'üncü Ordu kuvvetlerinin büyük bölümüyle Oltu yönünden düşmanın sağ kanadı gerilerine doğru ilerleyecektir.

3. Süvari Tümeni, piyade ve topçu ile güçlendirilmiş olarak düşmanın Aras Nehri güneyindeki kanadına saldırarak ve onun dikkatini bu kanada çekecektir. (Bu konuda ayrıca talimat verilmiştir.)

4. 11'inci Kolordu kendi mevzilerinde kalacak ve düşmanın dikkatini üzerine çekmek için bütün cepheye gösteri saldırısı yapacak düşman büyük kuvvetle ilerlediği takdirde ilerlemesini durduracaktır. (11'inci Kolordu'ya özel talimat verilmiştir.)

5. 9'uncu Kolordu en azından iki kol ile (sol kol Ekrek-Yeniköy yolunda) yürüyecek, hiç olmazsa Kızılkilise-İd yoluna varacaktır. Düşmanın İd müfrezesinin doğusuna doğru ve asıl kuvvetlerine katılması kesinlikle önlenenecektir.

6. 10'uncu Kolordu bir tümeniyle İd'e, öbür iki tümeniyle Ardos'a (Akbaba) varacaktır. Her iki kolordu rastladıkları düşmana saldıracaklardır.

Harekât emrolunduğu üzere yapıldığı takdirde 10 Aralık 1914 günü 9'uncu Kolordu'nun Çatak-Pitgir hattına ve 10'uncu Kolordu'nun Oltu yönüne doğru ilerlemesi ve 11 Aralık 1914'te 9'uncu Kolordu'nun Kötek, 10'uncu Kolordu'nun da Bardız (Gaziler) yönüne yürüme olasılığı vardır.

7. Keşif bölgeleri: Süvari Tümeni'yle 11'inci Kolordu'nun keşif bölgesi sınırı Aras suyudur.

11'inci Kolordu ile 9'uncu Kolordu arasındaki keşif bölgesi ve sınırı Karabıyık-Sıçankale-Killidağ'dan geçen doruk çizgisidir. 9'uncu Kolordu ile 10'uncu Kolordu'nun keşif bölgesi sınırı şimdiye kadar olduğu gibi Kargapazarı Silsilesi-İd-Oltu hattıdır.

Keşif görevleri: Düşmanın asıl kuvvetlerinin bir bölümü veya tamamı yerlerinde mi duruyor, geriye mi gidiyor, yoksa 11'inci Kolordu'ya doğru mu yürü-

yorlar? Ve bu durumda da Aras'ın kuzeyinden mi yoksa güneyinden mi ilerliyor? Kuzeybatı yönünde tepeler üzerinden 9'uncu Kolordu'ya mı gidiyor? Koçgans, Şekerli, İd, Ardos yönündeki kuvvet ne kadardır? Yerinde mi duruyor, batıya doğru ve asıl kuvvetine mi yanaşılıyor, geri mi çekiliyor?

8. Savaşın biçimi hakkında ayrıca emir verilecektir.

9. Ordu karargâhı Köprüköy'dedir.

Başkomutan Vekili
Enver

Bu kuşatma manevrası hakkında genel bilgi

Aras havzasında düşmanın sağ kanadı ile sol kanadı Maslahat Yaylası Pınatuz hattı arasındaki uzaklık 35 km'dir. Bu cephenin gerisinde üç geri çekilme hattı vardır. Birincisi ve en önemlisi Köprüköy-Kötek-Sarıkarnış asıl yoludur. Bu yol bölgenin en iyi yoludur. İkincisi Horasan-Hanege-Micingert-Sarıkarnış yoludur. Yaz vakti yahut kuru havalarda araba yolu sayılır. Bu iki yol arasındaki uzaklık 8-10 km'dir. Birbirlerine giderler. Bu nedenle ikisi bir sayılabilir. Üçüncü yol ise Aras güneyinden Velibaba-Pasin Karakilisesi (Gelinalan)-Kağızman yoludur. Bu yol Karakurt'ta Aras'ı geçerek Sarıkarnış'a da ulaşır. Öbür yollara bu da az çok eşit gider.

Düşmanın sağ ve sol kanatları dağlara dayalıdır. Biz düşmanın sağ kanadını ancak 10 km batı ve kuzeyden, Narman havzasındaki yollardan dolaşabiliriz. Sol kanadını ise büyük kuvvetle çevirme olanağı yoktur. Çünkü geçit veren bir yol bulmak için örneğin Malazgirt'e kadar çıkmak gerektir. O zaman buna çevirme değil, harekât alanını değiştirmek denilir.

Düşmanın en zayıf yönü sağ kanadıdır. Bu kanat gerisindeki geri çekilme hattı Kötek ile Sarıkarnış arasında kesilince Rus ordusunun Aras güneyiyle Kağızman yönüne kaçmaktan başka çaresi kalmaz. Bu yönü de kesmeyi başırırsak düşman mahvolmuş sayılır.

Eğer düşmanın Narman ve Kaleboğazı'ndaki kanat müfrezelerini ansızın yakalayıp da mahvedersek çevirme için ayıracağımız kuvvetlere Oltu ve Narman yönleri açılmış olur ve bundan sonra çevirme kollarımız Rus arazisi içindeki Rus yollarından yararlanarak Kötek-Yeniköy hattına iner. Hafız Hakkı Bey'in görüşüne göre Oltu'nun işgali ordunun ve halkın moralini yükseltmek açısından önemlidir. Zaten Stange Bey müfrezesi de Artvin'den Oltu üzerine yürümektedir.

Bizce Oltu'nun işgalinden sağlanacak yarar yalnız yiyecek bulmak ve yollardan yararlanma olanağıdır. Başka amaçlar değerce hiçtir. Stange Bey çetelerle birlikte bağımsız olarak hareket ederse; gerek Oltu ve gerek Ardahan yönlerinde daha yararlı ve önemli işler görülebilirdi. Sonra biz Rus ordusunu mahvedersek Oltu'yu da alırsak, Kars'ı da.

Oltu üzerine 10'uncu Kolordu ile Albay Hafız Hakkı Bey yürüdüğü zaman Tuğgeneral İhsan Paşa da 9'uncu Kolordu ile Pertanus-Koşa (Toygatlı) hattından Çatak-Pitgir hattına varacak Kötek veya Bardız (Gaziler) yönüne ilerleyecekti.

Özetle 9'uncu Kolordu Koşa'dan itibaren Bardız'a kadar 55-60 km'lik bir uzaklığı çok kötü birtakım yollarla dağ patikalarından geçmek koşuluyla alacaktı.

10'uncu Kolordu Tortum yöresinden kalkıp Oltu'dan ve Narman'dan geçtikten sonra Bardız çevresinde bulunmak için 85-90 km'lik bir uzaklığı nisbeten daha iyi sanılan yollardan yürüyerek almak zorundadır. Demek ki aynı hızla yürüdükleri halde bile 9'uncu ve 10'uncu Kolordular, Bardız'a aynı zamanda varamayacaklardır.

9'uncu Kolordu günde en çok 20 km ve 10'uncu Kolordu ise günde en az 30 km yol alacak biçimde yürüyüşlerini düzenlemeli yahut 10'uncu Kolordu bir gün önce harekete başlamış olmalıdır ki Bardız-Zakim hattına aynı zaman da ulaşsınlar ve oradan Kötek ve Yeniköy üzerine yönelerek savaşa girişsinler. Bu küçük hesap gösteriyor ki 10'uncu Kolordu'nun en büyük görevi hiç zaman yitirmeden en kı-

sa yolları bularak Oltu'dan bir an önce genellikle Bardız yönüne dönerek hızla yol almaktır. Başka türlü olursa, ya 9'uncu Kolordu düşman tarafından yalnız yakalanır ve mahvedilir, yahut düşman Horum'daki mevziinden geri çekilmeyi başarır, yani çembere alınmaktan kurtulur. Oysa ki Oltu yolunda düşmanın önemlice bir kuvvetinin bulunduğu da biliniyor.

9'uncu ve 10'uncu Kolordular bu güç uzun yürüyüşlerle uğraşırken cepheye kalan 11'inci Kolordu ile Aras güneyindeki Süvari Tümeni, Rusların cephe ve yanına sürekli saldırarak dikkatlerini kendi üzerlerine çekecekler, ta ki Ruslar manevralarımızı biraz geç öğrensinsinler.

İhsan Paşa'nın görevi yürüyüşün ikinci gününden sonra tehlikeli olmaya başlar. Fakat Hafız Hakkı Bey'in işi, eli altındaki üstün ve yok edici kuvvetlerle Oltu yolunu açmak ve derhal doğuya doğru yön değiştirmekten oluşan basit ve tehlikesiz bir iştir.

Görülüyor ki strateji tekniği bu ünlü çevirme manevrasındadır. Bu da bir zaman ve uzaklık hesabına dayanmaktadır.

9 Aralık tarihi için verilen ordu emri İhsan Paşa'yı kordusuna en az 20-25 km yol aldırarak sorumlu tutuyor. Çünkü aynı günün akşamı 10'uncu Kolordu bir tümeniyle İd ve öbür iki tümeniyle Ardos'ta bulunacaktır. "Bu yürüyüşü ordu kurmay başkanlığı düşman karşısında" saymak istemiyor gibi. Gerçekten iki kolordu karşısında her türlü tahmin ve habere göre Narman ve Kaleboğazı güneylerinde beş altı bin tüfekten fazla düşman yok. Yine Enver Paşa kurmayları "Hareket emrolunduğu üzere yapıldığı takdirde 10 Aralık 1914'te 9'uncu Kolordu Çatak-Pitgir hattına ve 10'uncu Kolordu'nun Oltu yönüne doğru ilerlemesi ve 11 Aralık 1914'te 9'uncu Kolordu Kötek, 10'uncu Kolordu'nun Bardız yönüne yürümesi" olasılığını anımsatıyor. Bu hesaba göre harekâtın ikinci günü her iki kolordu yaklaşık yirmişer kilometre yürümekle yükümlüdürler. Fakat üçüncü gün 9'uncu Kolordu'nun Çatak-Pitgir hattından

Kötek yönüne ne biçimde ve hangi yönlerden döneceğini ve hele 10'uncu Kolordu'nun Oltu'dan Bardız'a kadar bir günde en az 50 km'yi ne biçimde almayı başaracağını Başkomutan Vekili Paşa ve kurmayları düşünmeye bile gerek görmüyorlar. Çünkü 10'uncu Kolordu Komutanı'na büyük güvenleri var. Zaten Albay Hafız Hakkı Bey, Ziya ve Ahmet Fevzi Paşalar gibi "karamsar" değil. Kara kış ortasında dünyanın en sarp ve dağlık bir bölgesinde iki gün yürüyüş ve savaştan sonra üçüncü günü bir kolorduya elli çetin ve buzlu kilometreyi koşturmak da olasıdır. Fakat kolordudan konak yerine kaç kişi gelmeye olanak bulur? Asıl bu soruyu sormak gerek.

Bu konuda Hafız Hakkı Bey gerçekten ve içten iyimserdir. Biz bunu harekettten bir gün önce onun İhsan Paşa Hazretleri'ne gönderdiği 6 Aralık 1914 tarihli ayrıntılı bir mektuptan anladık. Mektubun tarihini lütfen yazın: 6 Aralık. Bu konunun önem derecesini anlatalım: Albay Hafız Hakkı Bey, bu mektubu bize gönderdikten sonra Başkomutanlık Vekâleti'nin yine aynı günde yani 6 Aralık'ta fakat öğleden sonra Köprüköy'de imza edilmiş olan "9 Aralık için ordu emri"ni aldı: Bununla birlikte kendi düşüncesini yine değiştirmede. Başkomutan Vekili 10'uncu Kolordu'yu da 9 Aralık'ta saldırı için ileri yürütmek ve bundan önce amacımızı düşmana sezdirmemek için hareket eseri göstermemek gereğini cevap olarak anımsattığı halde Hafız Hakkı Bey yine bir gece önce tümenlerini hareket ettirdi.

Hafız Hakkı Bey'in düşüncesi nedir? Bu önemli noktayı mektubundan okuyarak incelemek gerektir. Mektup şöyle başlıyor:

"9'uncu Kolordu Komutanı İhsan Paşa Hazretleri'ne yakında kolordularımızla yan yana Rus ordusuna karşı yapacağımız saldırıyı tüm İslam dünyası ve Doğu'nun esenliği için pek önemli sonuçlar verecek tarihsel bir olay saydığımın tamamen elbirliğiyle iş görebilmek için tasarılarımı, duygularımı, şimdiye dek yaptıklarımı ve bundan sonra ne yapacağımı açıkça bildirmeyi yararlı gördüm ve tüm

harekât ve savaşlar arasında kolordunuzun harekâtından beni haberdar etmek üzere Teğmen Tahsin Efendi'yi haber subayı göreviyle yüce katınıza gönderdim" dedikten sonra henüz kendisine ulaşmayan ordu emrinin metnini önceden Enver Paşa ile İstanbul'da kararlaştırdıkları biçimde açıklıyor ve buna karşı Rusların ne yapabilecekleri olasılığını tartışarak "Acizane düşünceme göre en büyük felaket Rusların alelacele geri çekilip elimizden kurtulmalarıdır. Bu nedenle kurtulan bir Rus ordusu Kars müstahkem mevkiine dayanarak bizim için daha güçlü bir düşman haline gelir. Bununla birlikte ister istemez Ruslar Kars'a vamadan önce 9'uncu ve 10'uncu Kolordular, Sarıkamış ve Kars hattına kuvvetlerinin büyük bölümüyle varmalıdırlar" yargısına varıyor. Bir an için duralım ve düşünelim: Aras havzasındaki Rus ordusunun asıl ağırlığı Ardos'tadır (Değirmenler). Albay Hafız Hakkı Bey'in hedefi aşağı yukarı Sarıkamış'ın 25 km kuzeyindeki Novoselim (Selim) yöresidir. Ardos'tan Novoselim'e kadar uzaklık özellikle Kötek'ten sonra çok iyi bir yol üzerinde yalnız 75 km başka bir deyimle üç günlük yürüyüştür. Eğer Rus ordusu Ardos'tan geri çekilmeye başlarsa asıl ağırlığıyla üç günde ve hatta yolculuk sırasında kimse tarafından rahatsız edilmeyeceğinden, daha kısa sürede Novoselim'e varır. Oysa ki çevirme kuvvetinin en dış kanadında bulunan 10'uncu Kolordu Tortum-Oltu-Emirhan-Kakaç yoluyla, kollarını sallayarak yürüse bile bu yollar dağların doruklarını izleyerek giden birtakım adi, enine sınır bölgesi yolları olduğı için, eğimleri de hesap ederek 130 km'lik bir uzaklık yürüdükten sonra Novoselim bölgesine ulaşabilirdi. Bu kolordu kollarını sallayarak yürüyemez, çünkü karşısında düzenli bir tugay kadar düşman var. Hafız Hakkı Bey bununla birlikte yine iyimserdir. Bakınız bu güç sorunu nasıl çözümlüyor:

"Bu amacı gerçekleştirmek için iki koşul vardır. Birincisi ilk saldırıyı baskın biçiminde yapmak, ikincisi birkaç saat içinde sonuçlandırılacak olan bu saldırıdan sonra her iki kolordunun son derece yiğitçe ve süratle ilerlemesidir. Ben

bunun için 10'uncu Kolordu'nun saldırı harekâtını şu biçimde hazırladım" diyerek gündüz düşman gözü önünde dik eğimli tepelerden kuzeye doğru inip de "düşman kuvvetlerimizi saymamak" için 9 Aralık gecesi birliklerini düşman mevzii yakınında topluyor ve "Sabahleyin bir dereceye kadar dinlenmiş olan askerle şiddetli ve seri bir saldırı yaparak düşmanı birkaç saat içinde ezeceğim ve ondan sonra seri bir izlemeyle Oltu'ya varabileceğimi umarım" diyordu. Hafız Hakkı Bey, Kaleboğazı'nı kuzeyinden baskın tarzında tutmak üzere beş tabur piyade ve iki dağ topunun Tortum Vadisi'yle Akdağ kuzeyine ilerlediğini söyledikten sonra kendisi ne yapacağını da biliyor ve şöyle anlatıyor:

"Ben 8 Aralık öğle vakti Tortum'un on kilometre kuzeyinde bulunan Ahpisor'dan kuvvetli topçuya sahip bir tümenle harekete başlayarak gece vakti İslamikotik Tutmaç-Kiğik köylerini işgal edeceğim. Gün doğmadan buradan Ardos sırtlarında mevzi alan düşmana şiddetli ve seri bir saldırı yapacağım. İd (Narman) yönünde sizin savaşınıza da her türlü yardımı etmek isterim. (Benim tarafımdan bir teşekkür!) Bunun için." Evet, bunun için Hafız Hakkı Bey kılavuzlar buluyor, yolları öğreniyor, sözün kısası 9'uncu Kolorduyu da esenliğe kavuşturuyor. Bunların hepsi iyi, fakat Oltu'dan sonra Sarıkamış-Kars hattına ulaşmak esastır ve önemlidir. Çünkü 10'uncu Kolordu işte şu son 130 km'yi hiç beklemeden almak içindir ki Samsun'dan Erzurum'a getirildi ve hatta komutanı Ziya Paşa emekli edildi de bu seçkin 40.000 Türk babayiğidi Hafız Hakkı Bey'in emri altına sürüldü. Kesilecek bir kafanın giyotin altına sürüldüğü gibi.

Evet, Albay Hakkı Bey buna –kısa olsa bile– cevap vermemezlik etmiyor:

"İd cephesindeki saldırının 9 Aralık öğleye kadar biteceğini çok umarım. Ondan sonraki günler için ben kolumla günde otuz kilometre yaparak 12 Aralık öğle vakti Kars-Sarıkamış hattına varacağımı umarım."

Bu satırları yazınca Hafız Hakkı Bey, saygıdeğer muhabtı olan İhsan Paşa Hazretleri'nin bu kadar çabukluktan, şiddetten ürkmüş duran şaşkın bakışlarının, böyle düşman memleketinde ve düşmanla ilişki halinde bulundukça asfalt caddelerde gezer gibi bir kolorduya günde otuz kilometre yol aldirmek acaba ne gibi önlemlerle mümkün olabilir? Sorusunu soracağını düşünmüş olacak ki hemen bu kaçınılmaz soruya güzel (!) bir cevap veriyor ve ekliyor: "Umarım bu hareketime engel olmak isteyen her düşmana düşünmeden saldıracağım."

Bu mektuptaki çabukluklar, şiddetler birkaç saatte altı yedi bin kişilik bir düşman tugayını ezmeler bir bakıma kesin kararın belirtisidir. Fakat uzmanlar bunu beynin bir tür hazım bozukluğu geçirmekte olduğunu belirtisi saydılar. Merhum da bilir ki, bir Rus tugayı hazırlık ve savunmada bir gün zaman kazanabilecek bir kuvvettir ve astronomide "Bir gün" yirmi dört saatlik bir süredir. Bu sürenin yarıya indirilmesi konusundaki şiddetli istek bizim tarafın iyi yönetilmesine, düşman tarafından da dalgın yakalanmasına bağlıydı.

İşte 10'uncu Kolordu'nun –ve bu etki ile tüm 3'üncü Ordu'nun– yazgısına hâkim olan genç komutanın projesi! Oysa ki doğa ve mevsimin etkisi bakımından Kafkasya başka bir dünyadır. Albay Hafız Hakkı Bey bu araziye, bu iklimi zerre kadar bilmiyordu ve bir iki haftada öğrenemezdi.

Albay Hafız Hakkı Bey'in elinde bizim sınırlımızın dışında kalan Kafkasya'nın ancak pek eksik, pek yanlış bir 1:400.000 ölçekli haritasından başka harita yoktu ve bütün 10'uncu Kolordu bu diyarın yabancıydı. İstanbul topoğrafya şubesi tarafından –başka çözüm bulunmadığı için, bir hizmet isteğiyle– Rusların bir haritasından değişiklik yapılarak askeri basımevinde basılan bu harita, keşke ve keşke olmayaydı. Çünkü bir keçi izi bile olmayan dağların üzerinde şoseler gösteriyordu. Sonra Albay Hafız Hakkı Bey kendini bir sonbahar manevrasında sanıyordu. Çün-

kü düzenli bir Rus tugayını birkaç saat içinde eziyor, henüz dün temas ettiği birliklere gece yürüyüşleri yaptırıyor, cesaret ve atılganlığın doruğuna çıkarak ilerliyor ve Kars'a varmayı hesaplıyordu. En çok talihsizliğimiz şuydu ki ne kimse buna ne de bu kendi kendisine bir an için "Bu hesaplar yanlış çıktığı takdirde?" diye soramıyor, sormuyordu. Bunun nedeni Hafız Hakkı Bey'in 'duygu ve düşünceyi özgür bırakmaması ve içten bir biçimde emrindeki deneyimli kişilerle görüş alışverişinde bulunmaya gerek görmemesidir.

Görüldüğü gibi Başkomutanlık Vekâleti'nin 6 Aralık tarihli emri son hedef olmak üzere Kötek yöresini gösterdiği halde Hafız Hakkı Bey yaklaşık olarak Novoselim (Selim) yönünü izlemeyi kafasına yerleştirmişti. 10'uncu Kolordu eğer Oltu'dan Bardız (Gaziler) yoluyla ve Başkomutanlık emrine uyararak Kötek'e yönelseydi –ve bu hem olabilir ve hem de gerekli bir hareketti– 75 km yerine yalnız 50 km yol alarak Bardız'a gelir ve 9'uncu Kolordu ile birlikte düşmanın gerisinde müthiş bir kuvvet meydana çıkmış olurdu. Sözün kısası eğer kendisini haritasızlık güç duruma soktu veya kötü bir harita yanlışlığı sürüklediye pek çocukluk etti. Çünkü sınır halkı tümüyle İslam'dır, oraların deliğini deşigini bilirler ve övünç duyarak kılavuzluk ederlerdi.

Bununla birlikte böyle ciddi durumlarda bütün işlerin başarılı olabilmesi için her komutanın iki önemli erdeme gereksinimi olurdu ki birincisi Allah korkusuydu. Ne halk ve ne de askeri gereksiz yere ezip kırmaktan sakınır. İkincisi kanun korkusuydu ki vatan ve millet yolunda atılacak adımları ağırlaştırır, tümenleri dağa taşla çarpmadan önce derin derin düşünmeye zorlardı.

Harekâtın Oluş Biçimi

9 Aralık 1914 günü Sarıkamış Çevirme Manevrası'nın birinci günüdür. Rusların tüm kuvveti 60.000 ve bizim kuvvetimiz 90.000'dir. 9 Aralık sabahı dehşetli bir tipi ve kar fırtınasıyla açıldı. Bu tipi bir gece öncesinden başlamıştı. Emir subayları, karargâh heyetleri yolları şaşırdılar ve içlerinden sabaha kadar kar ve tipi altında dolaşan bir Teğmen Refet Efendi vardı. Bu çocuk 29'uncu Tümen'in alaylarına gece yarısı emir yetiştirmekle görevliydi. Yine döne dolaşa eski yerine, komutanının yanına düşmüştü: Hava o kadar kötüydü.

Bununla birlikte bu kötü hava güzel bir müjdedir. Amacımız düşmanı baskına uğratmak değil mi? Baskın kolları –kurt sürüleri gibi– bulanık havayı sevmelidir. Herhalde bizim için kapalı olan hava düşman için açık değildir. Eğer 9 Aralık sabahı başımıza Enver bela olmasaydı, biz bu kar ve tipiler içinde biraz da şaka yapacak bir ortam bulabilirdik. Fakat bu genç komutanlar küçük birliklere komuta etmek merakından henüz kurtulamıyorlar.

9'uncu Kolordu iki koldan yürüyor: Sağ kol 29'uncu ve 17'nci Tümenler'den, sol kol 28'inci Tümen'den oluşmaktadır. İlk darbeyi Verintap doğusunda iki Rus bölüğü yedi: Yarım saat sonra perişan bir biçimde geriye kaçtılar. İşte bu kadar. Görüyorsunuz ya, 9'uncu Kolordu'nun karşısındaki tüm düşman kuvveti işte böyle iki üç bölükten oluşmakta. Bizim şansımız Hafız Hakkı Bey kadar parlak başarılar kazanmaya uygun çıkmadı.

9'uncu Kolordu, bununla birlikte kara, tipiye bakmayarak emrolunan çizgiye ulaştı. Biz tıpkı her nedenle kulağı çekilecek veya bir çimdik yiyecek diye korkan üvey evlatlara benziyorduk. Her durumda Başkomutan Vekili'nin azarlaması ile karşılaşabilirdik. Enver'den mi ürküyorduk, yoksa kanundan ve Allah'tan mı korkuyorduk, kanıtlayamam. Herhalde dersimizi belliyor ve emirlerin maddelerini ezberliyorduk. Ordu emrinde belirlenen üç günlük sürede hep gösterilen hatlara vardık, dedikleri yönleri tuttuk. Kar, buz, sis demeyerek koştuk, yürüdük ve askeri görevimizi tam anlamıyla yerine getirdik. 29'uncu Tümen Lavros-Çatak yönüyle Bardız'a (Gaziler) yöneldi ve bunu arkasından 17'nci Tümen izledi. 11 Aralık'ta Pitgir'de bulunan 28'inci Tümen ise yakayı Enver'in eline verdi. Mevsime göre bu zorunlu bir yürüyüştü. Özellikle 17'nci ve 28'inci Tümenler çok döküntü bıraktı.

Enver Paşa ve kurmayları 8 Aralık'ta sisler tipiler içinde yollarını şaşırıp epeyce dolaştıktan sonra Köprüköy'den Koşa'ya (Toygatlı) gelmişlerdi. Biz de oradaydık. 9 Aralık akşamı biz, yani 9'uncu Kolordu Karargâhı, Ekrek'e (Yanıktaş) geldik. Başkomutan Vekili ise kurmaylarıyla birlikte daha geride Hohor'da geceledi. Böyle geri kalmaktaki amaç asıl mevzide -Aras Vadisi'nde- o gün neler geçtiğini 11'inci Kolordu'dan öğrenebilmektir. Galiba 11'inci Kolordu'nun raporu geç gelmiş olacak ki Başkomutan bulunduğu Hohor ile bulunduğumuz Ekrek arasında yarım saatlik bir uzaklık varken biz 10 Aralık'a ait ordu emrini ancak gece yarısı alabildik. Bu emri esas tutarak kolordu emrini tümenlere dağıtmak için emir subaylarını sabaha dek uyutmadık. 10 Aralık emri, 9 Aralık emrinin tıpkısı gibiydi.

10 Aralık, 9'uncu Kolordu için çatışmasız geçti. 29'uncu Tümen öncülerıyla Norşen'e varmak üzere Koçgans'tan Çatak yönüne yürüdü. 17'nci Tümen bunu izledi. 28'inci Tümen Şekerli'den Pitgir'e doğru yola koyuldu. Bugün kolordu karargâhı Kızılkilise'de geceledi. Başkomutan vekili ve kurmayları İd'de kaldılar.

9'uncu Kolordu'nun Koşa'dan (Toygatlı) Çatak'a kadar yürüyüşü stratejik bakımdan bir yan yürüyüştür. Bu nedenle sağımıza karşı sürekli güvenerek davranmıştık. Birinci tehlike Aras Vadisi'ndeki Keçesor (Balabantaş) ve Hoşap'tan (Dönertaş), Gerek Dağı ve Sıçankale yönüyle Lavros'a gelen dağ yollarından beklenebilirdi. İkinci tehlike ise Kesmesor'dan Çatak'a gelen yoldan gelebilirdi. Hareketimiz sırasında her iki yol 17'nci Tümen'in sabit yan müfrezeleriyle güvence altına alındı. Lavros'a gelen yönden bir şey çıkmadı. Çatak'ta Keçesor'dan salına salına gelen bir Kazak keşif koluna rastlandı. Bir kısmı yakalandı, attan indirildi, artık sahipsiz kalan bu atlar 29'uncu Tümen'in süvari bölüğüne yazıldı. Keşif kolunun geri kalan kısmı geriye kaçtı.

İzlediğimiz yolları, geçtiğimiz bu köyleri ben 1902 ve 1903 yıllarında pek çok kez görmüş ve tanımıştım. O zaman bu bölgede sınır komseri idim. Şimdi kuvvetle sanıyorum ki Ruslar eğer buralardan bizim sağ yanımıza bir saldırı girişiminde bulunurlarsa belki binbir güçlkle birkaç dağ topundan başka bu dağlardan bir şey geçiremeyeceklerdi. Arazi doğal yapı olarak geçişe uygun değildi. Kış mevsimi bu güçlüğü olanaksızlık derecesine çıkarmıştı.

11 Aralık günü için Başkomutanlık'tan aldığımız emre göre 28'inci Tümen'in Pitgir'den doğuya değil, belki Oltu yönüne yürümesine gerek gösteriliyordu. Çünkü Narman'dan 31'inci Tümen karşısından çekilen düşman, Oltu kuzeydoğusundaki dağlarda kuvvetli bir savunma mevzii tutmuştu. Demek ki Hafız Hakkı Bey kendi üç düzenli tümeniyle karşısındaki düşmanı bir iki saat içerisinde ezip kıramamış ve bakınız ki iki gün sonra bile düşman 9'uncu Kolordu'dan bir tümenin hareket yönünü değiştirecek bir etki gösterebilmiş!

Bununla birlikte gerçek durum bu değildir. Açıklayacağız. 10'uncu Kolordu'ya dönelim:

10'uncu Kolordu, Başkomutanlık emri gereğince bir tümeniyle İd (Narman) yönünden ve iki tümeniyle Tortum

bölgesinden kuzeye yürüyerek Oltu'ya gidecekti. İd (Narman) yönüne gönderilen Albay Hasan Vasfi Bey komutasındaki 31'inci Tümen geceleyin sis ve fırtına içinde Kireçli Dağı'nı aştı. Yollar o kadar karla örtülü idi ki dağ toplarını bile geriye bırakarak yalnız piyade alaylarıyla Totan'da düşman üzerine atıldı. Sis içinde neye uğradığını anlayamayan Ruslar perişan bir biçimde İd (Narman) doğusundaki sırtlara kadar çekildiler. Vasfi Bey şiddetle izledi. Ruslar İd'in doğusunda bir savunma hattı işgal etmişlerdi. Özverili bir savaş başladı. Bu sırada da Şekerli'den 28'inci Tümen önünden kaçan Ruslar Türklerin yalnız Tortum tarafından değil, Koşa (Toygatlı) tarafından da saldıracakları haberini getirince düşmanın İd müfrezesi fazla direnmeyerek Yeniköy yönüne doğru geri çekildi.

Hafız Hakkı Bey ve karargâhı ise 30'uncu Tümen'in başında Tortum Deresi'nden Ahpisor-İslamkotik üzerinden yürüdü. Bu tümeni geriden Albay Abdülkerim Bey komutasındaki 32'nci Tümen izledi. Oysa ki aslen Erzurum-Kaleboğazı yolu Hınzoriklerden ve Ziyaret Tepesi'nden geçip Sivri Deresi yönüyle giden yol iken Kığık-Ardos (Çamlıbel) sırtlarındaki Ruslara güya gizlice sokulmak için Ahpisor yolu seçildi. Uzaklık bakımından Ahpisor yolu asıl yoldan 10 km daha uzundur. Tortum Deresi'nden ayrıldıktan sonra, İslamkotik'e kadar çok kötü bir dere ve dağ yoludur.

10'uncu Kolordu öyle bir bölgede hareket ediyordu ki, kışın oralarda bir yolu bırakıp başka yola geçmek olası değildir. Erzurum-Kaleboğazı yolu denildi mi? belirginleşti demektir. Bunun sağı solu bir çeşit çıkmaz sokaklardır. Hafız Hakkı Bey doğal olarak ülkenin bu durumunu bilmedi ve zaten Samsun ve Giresun'dan itibaren bin kilometreye yakın bir uzaklığı acele acele kat etmek zorunluluğuyla henüz dinlenmeye, katırını kafilesini yanı başına toplamaya zaman bulamamış olan tümenlerini pek yordu. Seri yürüyüşlerle İslamkotik'e varan 10'uncu Kolordu Karargâhı'yla 30'uncu Tümen 8-9 Aralık gecesi bu köyden yiyecek maddesi sağlamak zorundaydı. Çünkü kolordunun ve tümenin

ağırlıkları geride kalmıştı. Asker doğallıkla köyde taşkınlık yaptı ve köylü kırıldı.

10'uncu Kolordu Karargâhı'nda bir subay şöyle bir olaya tanık olduğunu daha sonra anlatmıştı:

İslamkotik'e çok yorgun girdik. Geriden gelen alaylar Ahpisor'dan sonra yolun sarplığı yüzünden döküntü verdi. Başka çaremiz olmadığından köyden ekmek, yoğurt, yumurta, peynir ne bulduysak toplamaya başladık. İhtiyar bir köylü acı acı bağırarak çevresinde toplanmış birkaç onbaşı ve ere şöyle diyordu: "Ruslar bir aydan beri bütün köylerden erzak topladılar. Ne verdikse aldılar. Ama parasını verdiler. Sizden para istemeyiz. Helal olsun. Fakat böyle hakaret etmeyin. Sakalıma bakın da el kaldırmayın. Günah değil mi? Biz devlet askerini gözledik. Devlete canımız kurban. Biz de bu ulusun insanıyız, oğul!"

Ben bunu duydum, kendimden utandım. Askeri oradan kovdum. Böyle uygunsuz davranışlar çok oluyordu.

İslamkotik-Tutmaç hattına 9 Aralık'tan önce yürümesini Başkomutan Vekili Enver Paşa özellikle albay Hafız Hakkı Bey'e yazmıştı. Fakat Hafız Hakkı Bey bu emri imzalamadı. Amacı, Ardos'ta bulunacağını tasarladığı Ruslara erkenden baskın yapmaktı. Düşündüğü gibi hareket etti.

30'uncu Tümen'in saldırısı 9 Aralık sabahı erkenden sisler içinde bin güçlkle başladı. Fakat Rus müfrezesi yakalanamadı. Düzenli bir artçı kuvvet savaşıdan sonra Kaleboğazı'ndan içeri çekildi. Akşamleyin çok uzun ve yorucu bir yürüyüş yapmış olan 30'uncu Tümen, Kaleboğazı'nın kuzeyindeki sarp yamaçlar üzerinde güvenlik birliklerini ileri sürerek geceledi. Albay Hafız Hakkı Bey, Kaleboğazı köyünün harap bir evinde bitkin durumda serildi. Fethi Bey burada kendisine katıldı. Ruslar bu denli isteklerle düzenlenmiş ve kurulmuş olan kapana tutulmamışlardı. Kolordu komutanının bu anda, ne Narman'daki 31'inci Tümen'den ve ne de kendisini izlemesi gereken 33'üncü Tümen'den haberi vardı. 31'inci Tümen zaten 9'uncu Kolordu'nun emrine bırakılmıştı. 33'üncü Tümen ise Kalebo-

ğazı'nın pek yakınında Kozahor Köyü'nde yerleşmişti. Bu yönde yürüyen 30'uncu ve 32'nci Tümenler soğuk, kar, tipi ve haftalardan beri esaslı bir biçimde dinlenme yüzü görmemelerinin etkisiyle –aşırı çabadan doğan gereksiz aceleciliğin kötü sonuçlarına bağlı olarak– zayıflamışlardı. Her iki tümenin bir ucu şimdi Kaleboğazı'nda ve öbür ucu kırk elli kilometre gerilerde, yol üstünde bulunuyordu.

Bu durumda söylenecek bir söz vardır: Hafız Hakkı Bey'in azminin şiddeti takdire değer. Fakat her özveri istenen sonuçla uyumlu olmalıdır. Deneyimli ve daha ağırbaşlı ve sorumluluğunun bilincinde bir komutan hiçbir zaman süslü projelerle kendi benliğini aldatmaz. İşlerin doğası pek sade düzenlemelerin yapılmasını tercih ettirir. Bugünkü komutanlık başlangıcıyla Albay Hafız Hakkı Bey bizzat kanıtladı ki kendisi belki deneme uğrunda gözden çıkarılması uygun olabilecek bir süvari alayına iyi bir komutan olabildi. Fakat ona bir piyade alayını teslim etmek bile sakıncadan uzak olamazdı.

10 Aralık gününün sabahı, Kaleboğazı'nın karşısında sarp ve yüksek Masırık Dağı'nın karlı zirvesini altın ışıklarla yal-dızlayan parlak bir güneşle başladı. Gecedен yetiştirilen bir emirle 33'üncü Tümen sabahleyin kolbaşıyla Kaleboğazı'nın güney doğusundaki sırtlardan ovaya doğru yürüdü. Ruslar sınırdan dört beş kilometre içeride mevzi tutmuşlardı. Kaleboğazı'ndan Oltu'ya giden yolun üzerindeki karantina barakaları yanıyordu. Saldırı yeniden başladı. Rusların kuvvetli bir bataryası pek şiddetli bir ateşle hem piyadelerimizi eziyor hem de topçularımızı şaşırtıyordu. (Bu düşman bataryası herkesin beğenisini kazandı. Daha sonra benliğini feda edinceye dek uğraştı ve dört topunu bize bıraktı.) Savaş sürüyordu. Öğleden iki üç saat önce, 32'nci Tümen'in ileri hatta bulunan birlikleri Narman Deresi'yle Oltu'ya perişan ve düzensiz biçimde ilerleyen Rus kollarını gördü ve bu kolları topçu ateşi altına aldı. Narman'dan gelen bu düşman birliklerinin Oltu'daki savaşa destek olmak üzere getirildiği sanılarak Narman Deresi daha dikkatle gözlendi. Perakende Rus kollarından sonra düzenli bir kolun avcıları, görünüşe göre 32'nci Tümen'in işgal ettiği sırtlara doğru yürüyordu. 32'nci Tümen'in bataryaları bu kolu şiddetli bir ateş altına aldı ve derhal karşılıklı bir topçu ateşi başladı. Şimdi 32'nci Tümen Oltu yönündeki düşmanı bırakıp Narman Deresi'nden kendi sağını çevirmek üzere yürüyen avcılara ateş yağdırmaya başladı.

Bu avcılar 600-700 metre uzaklığa yaklaştıkları zaman ani bir biçimde beklediler ve ateş kestiler. Korkunç yanlış-

lık anlaşılmıştı. Bu olayın aşağısını bu savaşta bulunmuş bir subaydan dinleyelim: “Biz 31’inci Tümen’in öncüsü olan 92’nci Alay’la Rus Narmanı’nda gecelemiştik. 10 Aralık sabahı tümen komutanı Hasan Vasfi Bey erkenden Oltu üzerine yürüyerek düşmanı şiddetle izlemeniz için emir verdi. Yolumuz üzerinde Oltu yakınlarına kadar bulduğumuz Rus kuvvetlerini o kadar şiddetli bir biçimde sıkıştırdık ki kaçmayı başaramayan bir Rus albayı ile 750 Rus eri ve 4-5 mitralyöz ve daha sonra 4 top ele geçirmiştik. Son derece istekli ilerliyorduk. Tam Oltu’ya açılan ova girişine geleceğimiz bir sırada solumuzdan şiddetli bir topçu ateşine tutulduk. İyi anımsamıyorum. Fakat öyle sanıyorum ki hava sisliydi. Uzaklar şöyle böyle ayırt ediliyordu. Kaleboğazı’ndan geri çekilen düşman kuvveti olduğunu sandığımız bu birliklerin geri çekilme hattını kesmek üzere derhal alayın büyük bir bölümü avcı hattına yayıldı. Karşıdan gelen bu topçu, piyade, makineli tüfek ateşlerinin şiddetine önem vermiyerek ileriye atıldı. Fakat düşmanla aramızda uzaklık azaldıkça bizi bir kuşku aldı. Bu düşmanın cephesi Oltu’ya ve arkası Kaleboğazı’na yönelikti. İki taraf birbirine işaret verdi, o zaman facia tüm açıklığıyla ortaya çıktı. İşaretler yeniden verildi, her iki taraf ateş kesti. Yanlışlık anlaşılmıştı. Bu kez her iki tarafın avcıları kollar yukarıda birbirine doğru koştular, kucaklaştılar, öpüştüler. Koca bir hat boyunca karşılaşan bu öz kardeşler, çocuklar gibi ağlamaya başladılar. Bu tanımlanamaz, yürek paralayan bir görüntü idi.

Ben saat tutmuştum. Biz tam dört saat karşıımızdaki 32’nci Tümen’le savaşmıştık.”

Aklına, anlayışına, namusuna güvendiğim bu subay, bu korkunç olayda kendi bölüğünden 100 erin şehit ve yaralı olduğunu söylüyordu. Bu hat savaşına taraflardan en az 24 bölük katılmıştı. Geleneğe uyularak resmi belgelerde tam anlamıyla gizli tutulmuş olan bu olaydaki kayıplarımızın tutarının 2.000 ere ulaştığını askeri görevlilerden bir arkadaşım söylemişti.

Bize kalırsa böyle olaylar gizlenmemeli ve tüm ayrıntılarıyla harp ceridelerinde yazılmalıdır. Çünkü kasıtlı değil, kaza sonucu ortaya çıkmış bir olaydır. Sonrakiler böyle olaylardan örnek almalı ve bu acı örnekle gelecekteki komutanların görüş ufuklarını açmalıdırlar. Açmak için de yazmak şarttır.

İşte 9'uncu Kolordu'nun engellenmesiyle 28'inci Tümen'in Pitgir'den Oltu kuzeyine yönelmesi hazırlığının nedeni bu yanlışlıktan kaynaklanan savaşın doğurduğu sahte düşman haberleri idi.

Olayın manevi sorumluluğu çok ağırdır. Sorumlu olanlar ancak ve ancak ilerideki alay ve tabur komutanlarıdır. Eldeki haritalar ne kadar kötü olsa insan kendi tümenlerinin hangi yollardan yürüdüğünü tahmin edebilirdi. Eğer alay komutanlarına böyle bir bilgi vermedilerse o zaman sorumluluğun yönü değişir. Bununla birlikte bu durumlarda tümen komutanlarının avcıdan epeyce uzak kalmış olacaklarını unutmamalıdır. Belki topçu mevzilerinde bulunuyorlardı. Bununla birlikte karşıdaki hasrının başında şapka mı yoksa kabalak mı bulunduğunu yine en çok öncü birliklerinin subayları görebilirdi.

Bu sabah Kaleboğazı doğusunda direnen düşmanın amacı Narman'daki alayının geri çekilmesini sağlamaktı. Bu alay pek çok kayıpla birçok tutsak ve savaş araçlarını bıraktıktan sonra çekilince, Oltu'daki müfreze komutanı da iki Türk tümeninin hoş bir kaza sonucu birbirleriyle boğuşmasından yararlanarak -Klosor Boğazı'nda yeniden görüşmek üzere- Hafız Hakkı Bey'e Oltu'yu teslim etmiş ve Allahısmarladık demişti. Ardahan yönüne çekilen bu düşmanı 30'uncu Tümen izledi ve daha bir iki mitralyöz ele geçirdi.

10'uncu Kolordu Karargâhı, 10 Aralık günü akşama doğru Oltu'ya girdi. Asker mağazaları yağma etti. Kolordu komutanı bazı komutanlara askerin sevk ve hevesini arttırmak için şehri yağma etmelerine göz yummalarını tembih etmiş. Bu söylenti Oltu'ya ilk giren tümenlerin subaylarından duyulmuştur.

Ticarethanelerden sokaklara dökülen ipekli, ynl kumaşlar yağ ve bal lekeleriyle kirletilmişti. Düzen kuruluncaya dek Oltu'da orduyu günlerce besleyecek çok güzel yemek ve erzak depoları bu yolla yok edildi. Gerçi bu tür hareketler zamanla önüne geçilmezse her zafer kazanmış ordunun yaptığı ve sürekli olarak yapacağı bir iştir. 1812'de Napolyon'un Moskova'ya girdiğı günün ertesi günü Hassa Alayları'nın bir kısmı yangın söndürmeye uğraşırken öbür kısmı ve en seçkin takımı Rus saraylarının altın avizelerini, ipek perdelerini, antika tablolarını ve hatta ayı ve ceylan postlarını sırtlarında taşıyarak Fransa'ya kadar götürmek isteğiyle konakladıkları evlere yığıyorlardı. Merhum Hafız da bu geniş istekleri, geniş yüreği, geniş ve kaygısız düşüncesiyle kendini Napolyon'dan pek aşağı tutmuyordu. Hatta 10 Aralık akşamı Oltu'da, esir Rus albayını karşısına, tümen ve birlik komutanlarını sağına ve soluna alarak meclis kurduktan sonra büyük bir azametle esir Rus albayına Almanca: "Benim Ardahan üzerinden yapacağım bu geniş kuşatma manevrasını, mevsimi göz önüne alıp da karşılaştırınız. Napolyon bile yapmaya cesaret edememiştir ha!" demiş ve yine geniş geniş gülmüş, sevinmişti.

Eğer önemli beldeleri zapt edeceğimiz zaman yağma ve kırıp dökmeden kurtarmak istiyorsak 1914'te değil hatta 2014'te bile iyi bir düzen kurmadan önce, askeri şehirden kesinlikle geçirmemeli ve hele olanak bulunursa ilk gün içine sokmamalıyız. Birlikler daha sonra kente eskiden olduğı gibi düzenli adımıla –ve eğer varsa– bandosu başında olarak ve kollar, önceden belirlenmiş konaklarına yönlendirilerek girmelidir. Herhalde inzibat nöbetçi ve karakollarından önce, alınmış bir kente başka hiçbir asker ayağı basmamalıdır. İnsanların doğasını değiştirmek için Napolyon'dan sonra geçen yüzyıl için Napolyon'dan sonra geçen yüzyıl yetmedi, bunu gördük. Acaba Albay Hafız Hakkı Bey'den sonra gelecek birkaç yüzyıl değişecek mi? Onu da geleceğin tarihi yazsın.

Aras Vadisinde Neler Oluyor?

Aras güneyinde Ruslar pek çok kuvvetlendiler. Bir iki tabur piyade ve birkaç topla takviye edilmiş bulunan Süvari Tümeni Komutanı Yusuf İzzet Bey, tüm çabasına yardımına karşılık karşısındaki Rusları geriye süremiyordu. Oysa ki Yusuf İzzet Bey Aras kuzeyine geçerek Harum'daki Rus ordusunun sol kanadını ve gerisini vuracaktı. Bir gün sonra anlaşıldı ki Rusların Aras güneyinde üç Kazak süvari alayından başka altı topçu bataryası ve yedi tabur piyadesi bulunuyordu. Ruslar burada günde ancak bir adım geri atılabiliyordu.

11'inci Kolordu –işgal ettiği cephenin genişliği dolayısıyla– karşısındaki Rus kuvvetlerine ancak zayıf saldırılarda bulunabiliyordu. 9'uncu Kolordu'nun Koşa (Toygatlı) doğusundaki Kozican Tepesi'nde yana bıraktığı 17'nci Tümen'in müfrezesini 11'inci Kolordu'nun 33'üncü Tümeni değişince bu kolordunun cephesi doğal olarak daha çok zayıflamıştı. Bununla birlikte “Saldır, çevir, baskı yap!” biçiminde Galip Paşa'ya yağdırılan emirler sivrisinek vızıltısı gibi geliyordu. Galip Paşa zaten kös dinlemiş deneyimli bir komutandı. Bundan başka Enver'in ne kumaş olduğunu en iyi bilen bu kişiydi.

Bununla birlikte 11'inci Kolordu Ruslara epeyce yapışmıştı. Ruslar çekildikçe 18'inci ve 34'üncü Tümenler de arkalarını bırakmıyordu. Fakat düşman başkomutanı General Baratof durumu derhal anladı ve 10 Aralık günü olası ki kuzeye toplayacağı kuvvetlerin çekilmesini perdelemek için iki kuvvetli alayla 11'inci Kolordu'ya saldırarak cep-

hedeki 18'inci ve 34'üncü Tümenler'imizi geriye attı. Özetle ne süvari tümenimiz ne de 11'inci Kolordu Rusların Aras havzasından Sarıkamış ve Yeniköy yönlerine istedikleri kadar kuvvet çekmelerini engelleyemiyordu.

Böyle olunca Rusların Aras güneyine topladıkları ve kuvvetli topçu ile destekledikleri büyük müfrezenin amacı yalnız Yusuf İzzet Bey'in çevirme girişimini durdurmaktan ibaret olmasa gerektir. Gerçi eğer Aras kuzeyinde 11'inci Kolordu'nun şiddetli saldırıları olmasaydı, Aras güneyinden Rusların Köprüköy yönüne şiddetli bir saldırıyla yürümek için büyük müfrezelerini daha çok güçlendirmeleri olasılıktan uzak değildir. Yani Sarıkamış manevrası sırasında 11'inci Kolordu ile Süvari Tümeni'nin hizmeti biçimsel olarak görünmediğinden çok büyüktür.

Stange Bey Müfrezesi

Arhavi'den Çoruh Vadisi'ne yönelen müfrezenin yapacağı önemli görevler vardı. Artvin'den Konya-Olur yönüyle pek yüksek ve çetin dağ yollarından zorunlu yürüyüşlerle yaklaşık olarak 90 km'lik bir uzaklığı alacak olan bu müfreze nasıl olursa olsun, 11 Aralık'ta Oltu'ya yahut bir bölümüyle Oltu'ya gelirken öbür bölümüyle –kaçan Rus ordusunun geri çekilme hattını tutmak için– Ardahan yönüyle ve günde 30-40 km almak üzere Kars'a gitmek emirlerini alıyordu.

Önceden de söyledik ki bu alemde yazılı emirler ve dilekleri değil, kendi doğal yollarını izlerler. Stange Bey ne Oltu'ya yetiştirdi ne de Kars'a girebildi. Zaten ortalıkta kaçan Ruslar değil, bu küçük komutanların gurur ve büyüklük sıtmasına tutulmuş olan akıllarıydı.

Askeri harekât ve komutayı ilgilendiren işlerde Enver'le Hafız Hakkı, hâlâ kişisel hırslarından ayrılamıyor ve nüfuz yarışı sevdasından kurtulamıyorlardı. Liman von Sanders'in "Enver'in kurmay başkanı" seslenişiyle alay edilmeye layık gördüğü Bronzart Paşa ile Feldman, bunun ya-

nında Köprüköy'den başlayarak tüm çalışmalarını 3'üncü Ordu'nun bu geniş çevirme hareketini parlak bir sonuca ulaştıracak biçimde karar aldırınaya ayırmışlardı. Verilen karar pek açıktı: 9'uncu Kolordu Çatak'tan, 10'uncu Kolordu, Oltu üzerinden sağa dönerek Kötek-Yeniköy yönleriyle Horum'daki Rus ordusunun gerisine düşecekti. Bu hareket gerçekten başarıyla sonuçlanabilirdi. Enver de bu düşüncede idi. 9 Aralık sabahından 11 Aralık akşamına dek gelişen olaylar, Başkomutanlık kurmaylarını karar benimsemekte hareketsiz bırakacak biçimdeydi. Fakat Hafız Hakkı'ya söz dinletmek mümkün olamadı. Hafız Hakkı ordunun her emrine bir teklifle karşılık verdi. Ordu "9'uncu Kolordu'nun Kötek, 10'uncu Kolordu'nun Bardız (Gaziler) yönüne yürümesi" koşuluyla 11 Aralık akşamının hedeflerini belirlemişken, Hafız Hakkı daha 8 Aralık'ta Enver'e "Ben Ziyaret Tepesi'nden doğuya baktım, Çatak taraflarını karlı gördüm. 9'uncu Kolordu Soğanlı'ya çarpacak. Bunun iyisi bu kolorduyu da Oltu-Ardahan yönünden yürütmektir" telgrafıyla itiraz etmiş ve (Genelkurmay İkinci Başkanı olduğunu unutturmamak için olsa gerek) ordunun hareketine ait kişisel görüşünü açıklamıştı. Tortum'daki Ziyaret Tepesi'nden kuş uçuşu tam elli kilometre uzak bulunan Çatak doğusundaki dağların yolları –hele karla örtülü olurlarsa dürbünle keşfolunabilir mi? Elli kilometre demek iki günlük yol demektir. 9'uncu ve 10'uncu Kolorduların Oltu'dan sonra Novoselim (Selim) bölgesine gitmek için geçmek zorunda kalacakları dağların Çatak Dağı'ndan alçak olacağını düşündürecek bir neden de yoktu.

11 Aralık günü için Başkomutanlık Vekâleti, 9'uncu Kolordu'yu Bardız'a ve 10'uncu Kolordu'yu sağ kanadıyla Bardız Deresi üzerinde bulunan Kop yönüne yönlendirmek istedi. Yani Enver'in Genelkurmayı yine asıl amacı biraz daha kuzeyden sağlama isteğini izledi. Fakat Oltu'da tüm bir kolordunun iki Rus alayını yenmiş olmasından doğan zevk ve neşeye bir türlü doyamayan genç kolordu komutanı, pek çok hoşlanmadığı Abdülkerim Bey'i 32'nci Tümeni

ile Kop yönüne yönelttikten sonra kendisi “Yarın Ardahan yoluyla saldırıyı sürdüreceğim” ne demektir? Koca bir kolordu, yarısı dağılmış bir Rus tugayıyla günlerce uğraşmak için mi buralara kadar getirildi? O halde Aras Vadisi’nde görevlendirilmemekte ne anlam vardı? Fakat işte Albay Hafız Hakkı Bey, saldırıyı sürdürecekti. Çünkü bu eğlence hoşuna gitmişti. Şunu önemle belirtelim ki Narman ve Oltu yönlerinde 9 ve 10 Aralık günleri savaşlarında 10’uncu Kolordu pek çok subay ve er yitirmişti. Hatta 10 Aralık akşamı Oltu’da Enver Paşa’ya yazdığı bir raporda Hafız Hakkı Bey, Erzurum’dan başka birliklerden kendi taburlarına bir miktar subay verilmesini rica etmişti. Oysa ki biz işin henüz başlangıcında idik. Şimdi “Bunlar askeri, ceplerindeki kumar parası gibi harcadılar...” demeye hakkım yok muydu?

11 Aralık’ta büyük bölümüyle Çatak’tan hareket eden 29’uncu Tümen Norşen’e kadar izlediği yayla yolları üzerinde, bir gece önce oradan geçen öncüsünün derelerde, yamaçlarda donup kalmış erlerini toplaya toplaya Bardız’a (Gaziler) doğru ilerledi. Bu tümen Norşen’e yaklaşırken öncüsü olan 85’inci Alay’ın hemen güneyinde Bardız’ı perdelemeye uğraşan bir düşman müfrezesiyle savaştığını gördü. Fakat yürüyüşünü ertelemeksizin öncünün sıkı bir saldırısıyla düşman müfrezesini kovdu, sınırı geçti, Bardız’a girdi. Bir alayını Bardız’ın sonlarına ileri karakola sürdü.

29’uncu Tümen’i 17’nci Tümen izliyordu. Bu tümenle Norşen Yaylası’nda gecelemiş olan bir subay, Çatak’tan sonra dik yokuşla Norşen’e çıkıldığı zaman tümenin şiddetli bir tipiye tutulduğunu, bölüklerin yolda tipiden ve susuzluktan yarı yarıya dağıldıklarını ve geride kalan bir bölümünün tıpkı 29’uncu Tümen öncüsündeki bazı erler gibi dağ yamaçlarında kalıp donduklarını anlatmıştı. (Bu konu görünüşte gerek 9’uncu Kolordu komutan ve kurmay başkanlığını ve gerek bu iki tümen karargâhını sorumlu tutturacak önemli bir maddedir. Ben tek sözcükle bu sorumluluğun gerçekte kime ait olduğunu tespit ettirebilirim: Erlerin

sırtında ince bir kaput, ayaklarında çarık vardı ve bunu Başkomutan Vekili Genelkurmay Başkanı ve Harbiye Nazırı olan Enver Paşa Hazretleri gördü ve bildi. Bilerek ve anlayarak ileri yürüyüş emrini verdi. Ayrıntılarla ilgili önlemlerin nedenlerini bölük ve tabur komutanlarından sormalıdır. Bölüklerin yürüyüş düzeninden hatta alay komutanları bile doğrudan doğruya sorumlu olamazlar.)

28'inci Tümen'in başına Pitgir'den itibaren Enver geçti, dağa taş a çarptı. Zorla yürüttü ve teker teker yürüme olanağı bile olmayan karlı, buzlu yollardan koşarak sürdü, akşam basınca artık yürütemeyerek Terpink'te bıraktı. Kendisi de -dikkat buyurunuz- beş on karargâh atısını önüne ve tüm kurmaylarını arkasına takarak hiç bilmediği ve tanımadığı bu yalçın arazide karanlıklar içinde Bardız'a (Gaziler) doğru başını aldı gitti. Eğer yol üstünde beş on özverili Rus rasgele bulunsaydı tüm karargâhı canlı veya cansız kökünden koparıp atması işten sayılmazdı. Yol o kadar sarp bir boğazdan geçer ki... Karargâhta hiç kimse bu geceki hedefleri olan Bardız'a bizim birliklerimizin varıp varmadığını bilmiyordu. Bardız'a girerken karşlarına iki Rus nöbetçisi çıksaydı bu karanlık gecede ne olacaktı? Bu paşalar beyler nereye döneceklerdi? Ben size cevap vereyim: Enver mahvolurdu, geri dönmezdi. Kesinlikle beş on karargâh süvarisiyle Ruslara gece hücumu yapmaya kalkışırđı. Bununla birlikte bir köylü yolda kendilerine bizim askerin Bardız'a girmiş olduğunu müjdeledi.

Bugün İd'den (Narman) hareket etmiş olan Enver ve yanındaki kadro tam 14 saat at üstünde yol tepmişlerdi. Karargâh geceleyin Bardız'a girdi. Karşıladık, kendilerine yer gösterdik. Beğenmediler. Bizi yerimizden kovdular, onlar geçtiler. Biz başımızda İhsan Paşa Hazretleri olduğu halde sokaklarda kaldık ve güçlkle bir yer bulduk. Eğer gündüz olsaydı kolaydı. Bardız pek mükemmel bir köydü.

29'uncu Tümen'in buraya varışında önceden cami olan kilisenin çan kulesinde şimdi bir Rus bayrağının dalgalanmakta olduğu görüldü. Halk görünüşe göre kızaklara bine-

rek alelacele kasabayı terk edip boşaltmıştı. Hatta kışlada yemek kazanları sıcak yemekleriyle bırakılmış ve evlerde pek çok yiyecek ve tahıl kalmıştı.

Rus askeri ve yerli aramak üzere evlere giren bazı erler buldukları yiyeceklerle hafifçe dokunmuşlardı. Bu tümenin seçkin komutanı Albay Arif Bey derhal düzeni sağlamıştı. Bununla birlikte ertesi gün ordu karargâhının bey ve paşaları askerin yapmadığını yaptılar, Rus deposunu yağma ettiler. Her biri sırtına geçirmek için yamçı denilen keçi kılından yapılma kolsuz çoban paltolarından birer tane aldı ve hepimize birer tane armağan ettiler. Biz de kullandık. İsa-bet etmişiz. Soğanlı'da bu yamçılar olmasaydı biz de donardık. Nitekim erlerin yamçısı olmadığı için büyük bir bölümü donmuştu.

Aralık 1914 gecesi durum: Bir tutsağın anlattığına göre düşmanın bir demiryolu koruma taburu Sarıkamış'ta, üç (Türkistan olma olasılığı var) alayı Karaorgan ve Yeniköy'dedir. Narman ve Oltu'dan geri çekilen yenik alayların döküntüsü Ardahan yolundadır. Aras havzasındaki durum bilinmemektedir. Hamaslı Hafız (bu yerin en şık Türk'ü) Yeniköy'de top görmüş.

Bizim durumumuz şudur: Aras güney ve kuzeyinden bilgi yoktur. 10'uncu Kolordu'dan bilgi yoktur. Bir gün önceki ordu emri gereğince bu kolordu bugün 9'uncu Kolordu'nun solu ilerisine, Vartanik-Beykök hattına gelecekti ve böylece kuşatma ordusu yirmi kilometrelik bir cephe alacaktı.

9'uncu Kolordu'nun 29'uncu Tümen'i Bardız'da (Gaziler), 17'nci ve 28'inci Tümenleri Bardız'a gelmek üzere yoldalardı. Bu duruma göre Başkomutan Vekili yarın için ne gibi bir emir vermeliydi? İşte sorun budur.

9'uncu Kolordu Komutanı İhsan Paşa ve Kurmay Başkanı olan ben, Enver Paşa'nın odasına çağrıldık. Bugüne dek kimsenin bilmediği bu anıya dikkatinizi çekerim: Gittik, bir süre karargâh kurmay subaylarıyla görüştük. Karşımıza çıkan Almanlar bize 10'uncu Kolordu ile bağlantımız olup olmadığını sordular:

— Yoktur, cevabını verdik. Kızgın bir biçimde.

— Yoktur ne demek? Göreviniz değil miydi? Buyurdu. Şu cevabı aldı.

— Efendim, biz bugün sabahtan beri yoldaydık. İd

(Narman) doğusundaki Kızılkilise'den (Günorta) yola çıktık. 10'uncu Kolordu'nun hangi yollardan yürümesi gerektiğini henüz burada öğrendik. Tek keşif aracımız olan süvari bölüğümüzü dünden beri 10'uncu Kolordu'nun önüne gönderdik. Bu ana dek ne bu kolordudan ve hatta ne de kendi süvari bölüğümüzden bir haber geldi.

Söylenecek daha çok şey vardı. Fakat askeri itaat kurallarına aykırı olurdu. Bu generale denilebilirdi ki: "Bronzart, senin neden kızdığını ben anlıyorum. Enver'e çatamıyorsun, acısını bizden çıkarmak istiyorsun. Sen de anlarsın ki bu yolsuz ve yüksek dağların kim bilir hangi buzullarından basacak bir adım arayan 10'uncu Kolordu tümenlerine bizden çok siz yakın geçtiniz. Yine senin yanındaki arkadaşlar diyorlar ki Hafız Hakkı emir dinlememiş, başını almış, tümenleriyle Ardahan yönüne saldırmış. Sen söyle, biz ne yapabilirdik? Bugün 14 saat at sırtında Türk aşkına perişan düştükse suç benim mi?"

Bu azarları sindirmeye zaman kalmadan Enver Paşa'nın odasına çağrıldık. Odaya Bronzart ve Feldman da geldiler. Enver Paşa şimdi alınan bilgi gereğince Sarıkamış'ta Rusların bir iki bölükten çok kuvveti olmadığını, henüz 10'uncu Kolordu'dan bir haber alınmamakla birlikte Hafız Hakkı Bey'in gece gündüz yürüyerek yarın Sarıkamış'a varacağına inandığını söyledikten sonra bizim düşüncemizi sordu. İhsan Paşa pek doğal ve yerinde bir anlatımla, şu karşılığı verdi:

— Paşa Hazretleri, bu akşam 29'uncu Tümen'in sevincini kendiniz gördünüz. Kuzu kızartıyorlar. 17'nci Tümen'in yarın öğleye kadar kavuşacağını umarım. 28'inci Tümen'i ise bugün zat-ı devletiniz yürüttünüz. Buna göre 9'uncu Kolordu'dan şimdilik el altında 29'uncu Tümen'den başka kuvvet yok demektir. Orduyu ilgilendiren harekâtın gerektirdiklerini bendeniz bilmiyorum. 10'uncu Kolordu'dan bilgi yok buyuruyorlar. Eğer yarın amacınız bir tümenin kuvvetiyle yerine gelecekse 29'uncu Tümen harekete ve emre hazırdır.

İhsan Paşa'nın bu gece Enver'in karşısındaki durumu çok güçtü. Enver yarın kesin olarak Sarıkamış'a yürüyeceğini söylemekle birlikte bizden görüş soruyordu. Bu anda ordu ile ilgili görüş açıklamak Enver'in hiç de dostu olmayan İhsan Paşa'ya düşmezdi.

İhsan Paşa'dan sonra Enver, Almanlara yönelerek görüşlerini sordu. Harekât Şubesi Müdürlüğü görevini yürüten Feldman iri ellerini birbirlerine dik ve eğik durumlarla masa üstündeki haritaya vurarak çok ciddi, kesin ve açık bir anlatımla görüşlerini doğal olarak Almanca, aşağıdaki gibi açıkladı:

— Düşmanın durumunda büyük değişiklik yok. Dünkü bilgi Rusların ağır bir biçimde kuzeye, Horum mevzilerine doğru çekildiklerini söylüyor. Bizim asıl kararımızı değiştirecek tek olay 10'uncu Kolordu ile 9'uncu Kolordu'nun bu akşamki durumlarıdır. 9'uncu Kolordu henüz tamamıyla Bardız-Zakim doğu hattında bulunmuyor. 10'uncu Kolordu'nun ise nerelerde bulunduğu bilinmiyor. Buna göre kararım: 10'uncu Kolordu Vartanik-Beyköy hattına gelinceye dek 9'uncu Kolordu Bardız'da bekleyecektir.

Enver, Kurmay Başkanı General Bronzart'a yönelerek görüşlerini sordu.

Bronzart:

— Aynen Feldman'ın görüşündeyim. 9'uncu Kolordu yarın Bardız'da toplanacaktır. Bu görüşlerin hiçbiri Enver'in hoşuna gitmedi. Hafız Hakkı Bey'in bizden önce Sarıkamış'a gireceğine inandığını söyleyerek 9'uncu Kolordu'nun da yarın 29'uncu Tümen'iyle Bardız'a hareket etmesini emretti. Ve bu esasa göre herkes görevi başına gitti.

İşte bu büyük trajedinin başlangıcı olan 12 Aralık 1914 gecesi Bardız'da Enver Paşa'nın -Sarıkamış'ı Hafız Hakkı'ya kaptırmamak için- 9'uncu Kolordu'ya verdiği ve ertesi günü de yerine getirilmesini bizzat üstlendiği bu hareket emridir.

9'uncu Kolordu Koşa'dan (Toygatlı) hareketinin ikinci günü sabahı, tümenlerin sahra bataryalarını kolordu ko-

mutanı Rüştü Bey aracılığıyla ve ordu komutanlığının emrine uyarak Oltu'ya göndermişti. Bir piyade taburu ile istihkâm bölüklerimiz sahra bataryalarına eşlik ediyorlardı.

Bildirdiğim gibi ilk zamanlarda 3'üncü Ordu'nun bu kuşatma manevrasının Narman bölgesinden yapılmasında hem Bronzart ve Feldman hem de Enver Paşa ile Albay Hafız Hakkı Bey aslında ortak görüştüydiler. Fakat uygulamaya geçilince, önce Hafız Hakkı daha sonra Enver, Almanlardan tümüyle ayrıldılar. Yapılacak iş sağlıklı değil, pek basitti. Oltu ve Narman yönlerini perdeleyen düşman kuvvetini kendi büyük bölümüyle yerleştirmemek esası üzerine yapılacak saldırı için iki kolorduyu değil, bu kolorduların en çok birer tümenini kullanmak ve düşman bu kez Oltu kuzeyine atılınca oralarda bir kanat müfrezesi bırakmak yeterdi. Bundan sonra 9'uncu Kolordu Çatak Hamas Yaylası hattında, 10'uncu Kolordu Bardız Norşen hattına gelinceye dek beklemeli yahut 9'uncu Kolordu ileri hareketinde sürekli kısa konaklar yapmalıydı. Eğer 10'uncu Kolordu Oltu'dan kuzeye gidecek yerde güneye, Rus Narmanı üzerine geriye gelmiş olsaydı, tüm sınır boyunca var olan Rus kordon yollarından pek mükemmel bir biçimde yararlanarak Oltu-Toprakkale-Tecirek-Dağgir Terpink-Akkilise yoluyla iki günde, yani en geç olarak 12 Aralık akşamı Bardız'a ulaşmış bulunurdu. Oltu ile Bardız arası sınır yoluyla 50 km'dir. Oltu'dan Rus Narmanı'na (Toprakkale'ye) kadar olan yol, savaşın ilan edildiği günden beri Ruslar tarafından kullanıldığı için işlek bir araba yoludur. Toprakkale'den Akkilise'ye kadar kordon yolları üzerinde ancak bazı dik meyillerin düzeltilmesi gerektir. Akkilise'den sonra bizim Hamas kordonuna ve Bardız'a kadar yol dere boyunca gider ve araba geçmesine uygun düz bir yoldur. Demek ki az bir yardımla tüm sahra bataryalarını Bardız'a getirmek bile mümkün olurdu.

"Üç tümenli bir kolordu bir tek yoldan yürütülür mü?" İtirazı yapılabilir. Yürüttüler. Çünkü arazi gerçekten geçit

vermez dağlık arazidir. Kışın bu bölgede her tümen için bir yol bulma olasılığı yoktur. Bulunsa bile besleme kolaylığından başka amaçları gerçekleştirmeleri kuşkuludur.

Başka amaç dediğim, kolordunun yürüyüş yolu uzunluğunu –tümenlerin birbirini izlemeleri durumuna göre– üç günlük uzaklıktan tümenlerin eşit yollardan ayrı ayrı yürümeleri ile alacakları yolu bir günlük uzunluğa indirme amacıdır. Eşit yollar arasında bağlantı için enine istihkâm yolları olmasa neye yarar. İşte 10’uncu Kolordu sözde ayrı ayrı iki yoldan yürüdü. Fakat gelecekte görüleceğı gibi bunun pek büyük sakıncaları ortaya çıktı. Gerçekten Oltu-Kop üzerinden yürüyen 32’nci Tümen, Ersinek-Beyköy yönünden yürüyen kolordunun büyük bölümüyle hiçbir zaman birleşemedi.

Oraları gezenler onaylarlar ki geçiş zorluğu dağların yüksekliğinden çok yamaçların dik ve yalçın olmasından ileri gelir. Soğanlı Dağları’ndan Karadeniz’e kadar tüm sınır bölgesinin doğal yapısı böyledir. Bu nedenlerin altında her kolorduya ancak birer yol ayrılrsa bile bununla yetinmek ve gereken önlemleri ona göre almak daha akıllıca olurdu kanısındayım. Zaten hem Narman ve Pitgir hem de Kaleboğazı Bölgesi’nin sınır taburları el altındaydı. Hatta biz 9’uncu Kolordu tümenlerine kılavuzluk ettirmek üzere bu taburlardan 20 er getirmiştik. Bilinmeyen arazide harita –özellikle bizim o zamanki haritalarımız– yardımına en son başvurulacak rehberdir.

Eğer 9’uncu ve 10’uncu Kolordular 12 Aralık’ta asıl kuvvetleriyle Çatak-Bardız hattında bulunsalardı Rusları bir gün sonra Kesmesor-Yeniköy hattının güneyinde savaşa zorlamak mümkün olacaktı. Zaten düşünülmüş ve hareketin başlangıcında benimsenmiş olan plan da buydu. Fakat merhum Hafız Hakkı Bey pek doğru adlandıramadığım kaba kuruntusu ve bilimsel görüşten uzak, kısır strateji anlayışı, arasında gözlerini önemli işlerin doğasına çevireceğı yerde, yanlış haritaların çifte çizgili yollarına dikti. Enver ise böyle işlerde pek halden anlamaz ve kıt kavrayışlı idi.

Başkomutan Vekili Enver Paşa, bilimsel değeri yönünden, Harp Akademisi sınıflarında tanıdığımız yetenekli, çalışkan ve arkadaşlarıyla dost olan Enver Efendi'den çok farklıdır. Bir başkomutan, kabul edelim ki genç bir kurmay subaydan çok fazla kitap okumamıştır. Fakat her halde çok fazla deneyim ve olay geçirmiştir. Zaten her bilim düşünce ürünü yani toplumun ürünü, her fen deneyin ürünü, böylece toplumun üretimi değil midir? Enver daha sonra Trablusgarp'taki işleri kendi dehasının eseri sayarak benliğine layık olmadığı değeri vermişti. Edirne ileri hareketinden önceki çıkarmalarda kırdığı potları da Fethi Bey pek geç olarak yüzüne vurmuştu. Sözün kısası Almanya İmparatoru'nun ve İstanbul Büyükelçisi'nin siyasal desteğini kendi dehasına mal ederek şımarmıştı. Ve işte bugünlerde en çok bir süvari yüzbaşısı cüreti ve kafasıyla başımıza başkomutan olarak çıkmıştı. Eğer Enver'de zerre kadar akıl ve anlayış, bir o kadar da vicdan ve insaf olsaydı kendine "Ben kimim? Ne yapıyorum. Şimdiye dek hangi savaş veya manevralarda birlik komutanlığı yaptım? 1876-1877 seferinde savaş alanında Gazi Ahmet Muhtar Paşa'nın başvurduğu yönetim biçimini inceledim mi? Karşımdaki düşman komutanları nasıl adamlardır?" diye soru sorar karşılık bulamazsa bilenlere sorardı ve şu karşılıkları alırdı:

1. Ruslar çok tedbirlice hareket ediyorlar. Bunu bir aydan bu yana geçen denemelerle anladık. Hafife almamalı.

2. 10'uncu Kolordu tümenleri çok uzak yerlerden geldiler ve derhal ileriye sürüldüler. Mevsim sert, ülke yoksuldu. Her tümen kendi kollarına kavuşmalı, birkaç gün dinlenme olanağı yoksa bari kısa kısa konaklamalar yapılmalıdır.

3. 9'uncu Kolordu bu azınlıklara ve bu düşmana yabancı değildir. Fakat bundan bir ay önceki gibi zinde, gücü kuvveti yerinde değildir. Bu kolordunun tümenleri de kısa menziller yapmalı ve döküntüsünü her akşam toplama olanağı bulmalıdır. "Çete yazıyorlarmış!" diye Lazlar Artvin'e, Narmanlılar Kaleboğazı semtine kaçıyorlar.

4. Stratejik harekâta baskın demek, varılmak istenen çizgiye düşmandan yarım gün, bir gün, bir süre önce varmak demektir. Yoksa mahalle baskını yapar gibi düşmana hiç görünmeden hemen yanı başında ortaya çıkmak değildir. Çok, pek çok acele ediyorsunuz karargâhınızın ekmek sepetleri bile size yetişemiyor. Altı tümen karlı buzlu yollara düşmüş. “Başkomutanın emrini yerine getirelim, mahcup olmayalım, sorumlu kalmayalım” kaygısıyla kendinden geçmiş, güçsüz ve perişan koşup duruyor. Döküntüler toplanmazsa ağırlıklar yetişmezse gönüller sevinçli olmazsa yarın eliniz altında bulacağınız altı tümen değil, aç, güçsüz, cephanesi bitmiş altı düzenli bölüktür.

5. Emrinizdekilerin güvenini yitirmemeye çalışınız. Türk askeri sandığınız gibi budala değildir. Çevresine bakıp da “Ben bu gidişten bir şey anlamıyorum!” dedi mi sizden yüz çevirir ve iyi bir komutana rasgelineye dek bağımsız hareket eder. Askerin bu tür bağımsızlığı tehlikelidir.

6. Çok düşününüz. Bana kalırsa işi kurmay başkanınızın kararlarına göre yürütünüz.

Bununla birlikte Enver bu kadar söz dinleyecek adam olsaydı zaten bu ülke savaş felaketine sürüklenmezdi.

12 Aralık 1914 günü için Başkomutanlık Vekâleti'nin verdiği emir özetle aşağıdadır:

Emrin birinci maddesi, son bilgilere göre 10'uncu Kolordu'nun Narman ve Oltu savaşlarında düşmandan aldığı top ve mitralyözlerle tutsakları sayıyordu. Bundan amaç askeri ve birlik komutanlarını sert harekete özendirmektir. Öbür maddelerine göre, 9'uncu Kolordu 29'uncu ve 17'nci Tümenler'ile 12 Aralık sabahı Sarıkamış'a yürüyecek ve kenti aldıktan sonra güneydoğudaki sırtları ve Kötek ile Micingert'ten gelen yolların geçitlerini tutarak savunma düzeni hazırlayacaktı. 28'inci Tümen ise Bardız'ı alarak Yeniköy'den gelen yönlerle karşı perdeleyecekti. Bu emirde 10'uncu Kolordu'nun Sarıkamış yönüne yürümesi ve bu amaç için alacağı düzeni bildirmesi ve Süvari Tümeni'yle 11'inci Kolordu'nun kendilerine önceden verilmiş olan emre uygun hareket etmeleri bildiriliyordu. Başkomutan vekili Bardız'dan yarın saat 10.00'da Sarıkamış'a hareket edecekti. Orada ancak 13 Aralık'a kadar kalmayı düşünüyordu.

12 Aralık sabahı hava açık ve soğuktu. 29'uncu Tümen sabah saat 07.00'de hareket etti. Yol dik bir yokuşla önümüzde yüksek ve harap, çok iri bir kale duvarı görüntüsüyle duran Bardız Yaylası'na çıkıyordu. Yaylada 29'uncu Tümen'in 85'inci Alayı ileri karakoldaydı. Öncü 86'nci Alayla dağ topçu taburundan ve tümen süvari bölüğünden oluşup Yayla-Akmezar Dağı kuzeyi Malakan Komu yönüyle giden yolu izleyecekti.

Öncü kendi hizasını geçince 85'inci Alay karakollarını toplayarak büyük bölüme katıldı. Bardız Yaylası'na vardık. Önümüze geniş bir kar ovası çıktı. Arazi güneye ve doğuya doğru yükseliyor, güneyde yüksek ve karla örtülü Akmezar ve Çilhoroz Dağları korkunç bir vahşetle uzak görüşü sınırlıyordu. 29'uncu Tümen Komutanı Albay Arif Bey kendisine eşlik etmek üzere Bardız'dan bir kılavuz almıştı. Kılavuz, öncünün gittiği yolun asıl Bardız-Sarıkamış yolu olduğunu ancak yoğun kardan dolayı kışın terk edildiğini söyledi, Sarıkamış'a Kızılkilise üzerinden dolaşarak gitmeyi önerdi. Arif Bey bu görüşü o sırada yanında bulunan kolordu komutanı İhsan Paşa'ya danışmış ve izin istemişti. Kabul cevabı üzerine tümenin öncüsünün yanındakiyle önceki yönünü izlemesi ve öncü kuvvetin büyük bölümünün tümenin büyük bölümüyle Kızılkilise'ye dönmesi uygun görüldü.

17'nci Tümen, Bardız'a gelmişti. Tümenin yola devam etmeyerek dinlenmeye daldığını o sırada bütün karargâhıyla yanımızdan geçen Başkomutan Enver Paşa ağır bir biçimde İhsan Paşa'ya söyledi. İhsan Paşa çok alıngan ve onurunu ilgilendiren konularda pek çabuk kırılan bir kişi olduğu için bu başa kakmadan çok üzüldü ve derhal sert bir emirle bir subay gönderdi. Telaş ve üzüntüsü sinirlerine dokundu. Enver'in söz ve davranışlarını sindiremiyordu. En önemli bir hareket gününde kolordunun yönetimini elimizden çıkarıp da Enver'in veya sorumsuz maiyetinin keyfine bırakmak gibi büyük bir tehlike karşısında bulunuyorduk. Bu tehlikeyi tüm anlayışımızla diplomatlığımızla gidermeye çalıştık, başarılı olamadık.

Bu tehlike her zaman her ülkede ve her orduda görülmüştür. Büyük karargâhların birliklerden sürekli uzak durmaları bir temel kural iken Enver zehirli bir sinek gibi gözümüze sataşp duruyordu.

Öğleden iki saat kadar önce 17'nci Tümen Bardız doğusunda ve yayla yolu çevresinde 29'uncu Tümen'in arkasını alarak yola düzölmek için toplanmış, bekliyordu. Bu

tümenin 49'uncu Alayı yan yürüyüş zamanında Aras havzasına giden dağ yolları yönlerinde yancı müfrezeler halinde geride bırakılmıştı. Yolda gelirken tümen kar fırtınasına tutulmuş ve bugün dinlenmediği takdirde döküntüsünü toplaması olanaksızlaşmıştı. 17'nci Tümen Alayları Bardız'a yarı mevcutlarıyla gelmişlerdi.

Kolordu komutanlığı bu durumu bilmiyordu. Tümen komutanı böyle bir rapor göndermemişti. Daha sonra öğrendik. Enver Paşa ve maiyeti 17'nci Tümen birliklerinin yanına geldiği sırada Çilhoroz Dağı kuzeyindeki boyun noktasından ve dağ yamaçlarından piyade ateşleri gelmeye başladı. Dün (11 Aralık) öğleden sonra 29'uncu Tümen Hamas'a doğru öncülerıyla yürürken 200-300 kadar Rus sınır askeriyle çatışarak onları Çilhoroz eteklerinden Yeniköy yönüne kovmuştu. Dün gece bu düşman askerlerinden bazılarının bizimle ilişkiyi korumak için dağda kaldıklarını ve şimdi bize ateş ettiklerini sandık. 29'uncu Tümen'in öncüleri de Akmezar Dağı eteklerinden piyade ateşi yemişlerdi.

Yan tarafımızda ortaya çıkan ve gittikçe gelişmeye başlayan bu düşman girişimi, bir yandan Bardız-Sarıkamış yolunun diz boyu bir kar tabakasıyla örtülü olup izlerin bile görünmemesi benim neşemi kaçırdı. Kolordu Komutanı İhsan Paşa'ya kolordunun büyük bölümüyle Kızılkilise'yi geçmeyerek Sarıkamış'a yarın yürümesinin, tümenlerimizin de Bardız-Çermik-Kızılkilise bölgesinde toplanıp el altında bulundurulmasının daha uygun olacağını arz ettim. Özellikle 10'uncu Kolordu'dan hâlâ bir haber alınmadığını anımsattım. İhsan Paşa durumu ve kararını Kızılkilise'de Enver Paşa'ya arz edeceğini ve görüşümüze olduğu gibi katıldığını söyledi. Çilhoroz'dan top sesleride geliyordu.

Kızılkilise'ye yürüyen 29'uncu Tümen güçlükler içinde, erler ikişer ikişer yürüyerek ağır bir biçimde ilerliyordu. Başkomutanlık Karargâhı ileriye geçerken bu ağırlığı beğenmedi. Almanlar söylenmeye başladılar. "En önde yürüyen bölükler dörderli olarak yürürlerse karları çiğneyerek

geridekilere yol açarlar” dediler. Oysa ki kar çığnemekle ezilemeyecek kadar çoktu. 29’uncu Tümen zaten ufak molalarından bile vazgeçerek sabahdan beri diz boyu ve henüz sertleşmemiş kalın bir kar tabakasıyla uğraşıp duruyordu.

Tümenin öncü avcıları Kızılkilise’ye vardı ve geçtiler. Yaylaya çıktıktan sonra öncüler ile büyük bölüm arasındaki uzaklık kısalmış göründü. Bu nedenle büyük bölüm, öncüye mesafe kazandırmak için köyde mola vermişti. Bu sırada Başkomutan Vekili ve Karargâhı köye yetişti ve tümen komutanı Albay Arif Bey’e kaba bir tavırla:

— Niçin durdunuz, ne bekliyorsunuz? dedi.

Albay Arif Bey karşılık olarak yancıların Kızılkilise’den pek uzak olmayan bir uzaklıkta düşman süvarisiyle eğitim yaptığını gösterdi ve şiddetli soğğun etkisiyle erlerin kendiliğinden dağılmasına olanak vermemek için, bir süre mola vermeyi gerekli gördüğünü söyledi. Zaten öncü taburuna mesafe kazandırma gereksinimini de üstü kapalı olarak açıkladı.

Bununla birlikte bugünkü gibi soğuk bir havada sıcak bir sobanın sinirleri tatlı bir dinlenmeyle onurlandıran çekici etkisinden ne Enver Paşa ne de sert maiyeti nazlanabilirdi. Tümü ocağında asılı duran et çorbası bakracından istah artırıcı dumanlar tüten bir açık kapıdan içeri girdiler ve beş dakika sonra her birinin elindeki ekmek parçası üzerinde Kızılkilise koyunlarından birinin rasgele bir çomağı olduğu halde birer birer evin dış kapısı eşiğinde görünmeye başladılar, pek doğal değil mi? Gerçekten Kızılkilise tümüyle boştu. Tüten ocaklarından, kaynayan tencerelerinden henüz bugün boşaltıldığı anlaşılıyordu. Köy halkı Bardız’da olduğu gibi buradan da kaçmıştı.

Biz 9’uncu Kolordu Karargâhı, boş bir evin sekisinde birkaç dakika dinlendikten sonra İhsan Paşa kendi görüşünü bildirmek üzere Enver Paşa’nın bulunduğu eve girmek üzere iken Enver Paşa çıktı, karşılaştılar. Hal hatırı sormaya ve ağız açmaya zaman bırakmadan Enver Paşa İhsan Paşa’ya pek hoş olmayan bir yüz ve davranışla:

— Hâlâ burada mısınız? Ne bekliyorsunuz! İleriye kolun başına geçiniz. 29'uncu Tümen'in yürüyüşünü hızlandırınız! dedi.

— Emriniz baş üstüne, paşa hazretleri!

İhsan Paşa ile bakiştık kaldık. Birlikte ayrılınca bana:

— Hakaret ediyor, monşer. Durum göz önünde. Bununla birlikte başkomutandır. Ne emrediyorsa öyle yapmak zorundayız, dedi. Yeniden yola çıktık.

Yeniköy-Bardız yolu üzerinde beliren tehlike büyümek üzereydi. Yeniden anımsatalım ki çevreden top sesleri de gelmekteydi. Enver Paşa "Bizimkiler atıyor!" dedi. Belki öyle sanıyor, belki de yalan söylüyordu. Enver Paşa ve kurmayları yol kolunun başına geçince biz 29'uncu Tümen Komutanı Arif Bey ve karargâhıyla birlikte öncülere doğru at sürmeye gerek gördük. Bir süre sonra Enver Paşa ve Karargâh subayları öncülerin yanına geldiler. Biz ve 29'uncu Tümen Karargâhı uca doğru ilerlemek zorunda kaldık. Aradan yarım saat geçmedi. Başkomutan vekili ve kurmay başkanı bir keşif kolu hızıyla uca gelince artık bize gidecek yer kalmadı.

Enver ve kurmay başkanı yol kolunun ucunu da geçerek ileriye, Malakan Komu yönüne at sürdüler. Orada Bardız'dan beri yancı olarak çıkarılan 85'inci Alay'ın bir taburunu bir düşman süvari birliğiyle savaş halinde buldular. Düşman süvarileri kovuldular. Bu sırada biz de 29'uncu Tümen'in büyük bölümünün önündekilerle Malakan Komu'na yetiştik. Öğleden sonra saat 16.00 idi.

Biraz geriye, yeniden Bardız'daki konulara dönelim. Enver karargâhıyla yaylaya çıkan yokuşa at sürmeden önce orada, yokuş dibinde 17'nci Tümen'in öncüsünü oluşturan 51'inci Alay'a rast gelmişti. Bu alay 28'inci Tümen'in varışına kadar Yeniköy yolunu örtmek göreviyle yükümlü kılınmıştı. Çilhoroz tarafından kurşunlar yağmaya başlayınca, alay komutanı o yöne bir keşif kolu göndermiş ve daha sonra takviye etmişti. Alınan habere göre şimdi gelen kurşunları kuvvetli bir düşman süvari keşif

kolu atmıştı. Bizim keşif subayımız düşmanın bu keşif kolunun gerisinde Yeniköy tarafından ilerleyen uzun bir piyade kolu ile mevzide bir iki top dahi gördüğünü bildirmişti. Enver bu raporu okudu, inanmadı. Kendi emir subaylarından birini gönderdi. Bu emir subayı aynı haberi doğruladı. Fakat Enver yine inanmadı. Tehlikeye karşı gözlerini yumuyordu. Böyle olunca Kızılkilise’de top sesi duyduğumuz sırada “Bizimkiler atıyor!” dediği zaman belki de bilerek öyle söylüyordu.

Malakan Komu, Karadeniz ve Hazar eğrilerini ayıran ve Kozican-Sıçankale top yolu, Akmezar Dağı, Hüseyin Ağa Yurdu'ndan geçerek gelen doruk noktasının bir boyun noktası yakınındadır. Bu noktadan sonra biz yeniden Aras havzasına düşüyorduk. Bardız'dan (Gaziler) gelen yol Kızılkilise yoluyla burada birleşir.

Bizden önce boyun noktasına gelmiş olan Başkomutanlık Karargâhı orada bizi bekledi. Güneydoğudaki Sarıkamış'a giden yolun geçtiği başka bir boyun noktasının iki yanının düşman tarafından işgal edilmiş olduğunu ve boyunda top veya mitralyöz olması ihtimali olan dört karartı görüldüğünü gözetledik. Bu sırada ordu emir subaylarından biri Enver Paşa tarafından yanımıza gönderilerek Başkomutan Vekili'nin 9'uncu Kolordu Komutanı'na, görünen düşmana şimdi saldırma konusundaki görüşünü sordüğünü söyledi. 29'uncu Tümen Komutanı Albay Arif Bey de bizimle birlikte olduğu için erlerin diz boyu karı çiğneye çiğneye pek yorgun düştüklerini ve tümenin arkası alınincaya kadar zaten akşam olacağını ve buna ek olarak düşmanın kuvvetinin azlığı nedeniyle yarın sabah da kovmakta güçlük çekmeyeceğimizi ve sonuç olarak bu gece 29'uncu Tümen'le burada Malakan Komu'yla orman eteğinde kalmak düşüncesinde olduğumuzu emir subayına söyledik. Bununla birlikte Enver'in kafasına koyduğu bir fikirden vazgeçmiyeceğini bildiğimiz için önemini kavramaktan aciz kalmadığımız bu olayı saptamak amacıyla 9'uncu Kolordu Komutanı İhsan Paşa hâlâ anılarında önceliği olan bir cep

defteri yaprağına “Bu akşam 29’uncu Tümen’le şimdi bulunduğumuz yerde, 17’nci Tümen’le Kızılkilise’de geceleme düşüncesindeyim” cümlesi ile bir rapor yazıp imzaladı ve Enver Paşa’ya gönderdi. Enver Paşa bu düşüncüyü kabul etmedi.

Saat akşamın altısı olmuştu. 29’uncu Tümen öncüsü ile gelmiş olan dağ bataryalarından birine Başkomutan Vekili mevzi aldırıldı ve batarya, Binbaşı Feldman’ın emriyle ve 3.500 metre nişangâhıyla karşıda, boyun noktası tarafında görünen düşman üzerine bir mermi attı. Düşman karşılık vermedi ve zaten bizim mermi gözlenmeyerek önümüzdeki arazide karlara gömüldü. Düşmanın mevziindeki karartıların top olmadığı yargısına varıldı. Fakat bizim saldırımızda gereksiz yere atılan şu bir iki topla düşmanı haberdar etmiş olduk. Bu konu ile ilgili Top. Bn. ve dağ taburunun komutanı Ahmet Hamdi Bey’in anlattıklarını şuraya aktarıyorum:

“Enver Paşa bana ulaştığı zaman ben dürbünle uzakta boyun noktasında görünen karartıları teşhis etmekle uğraşıyordum. Enver Paşa Almanlarla konuştuktan sonra bana: ‘Şurada bataryanıza bir mevzi aldırınız ve karşıki düşmanı dövünüz’ dedi. ‘Olmaz’ dedim. ‘Piyademiz ilerledi, düşman çok uzaktadır. Hem mermi yetiştiremem hem de Allah korusun kendi piyademizi vururuz, Paşa Hazretleri’ dedimse de anlatamadım. Yeniden emir verdi. Ben yeniden karşı çıktım. Fakat hem Enver Paşa’nın hem de yanındakilerin yüzlerinin değiştiğini görünce, aklım başıma geldi ve bir başkomutan karşısında bulunduğumu düşündüm. Emrettikleri yere bataryayı getirmesi için komutanına emir verdim.”

Güneş batımından sonra gece saldırısı başladı.

Bir tek topa mevzi aldırarak Başkomutan Vekili şimdi de birkaç bölüğün karlı bir yamaçtan Soğanlı Yaylası’na gece hücumu yapmasını düzenlemekle uğraşıyordu. Bu andan itibaren artık 9’uncu Kolordu Karargâhı gerçek anlamda komutadan düşürülmüştü. Kolordunun komutası orta malı olup kaldı. Enver, Bronzart, Feldman ve hatta Guze topla-

ra, alaylara, taburlara, bölüklere istedikleri gibi emirler verdiler ve bu emirlerden birçok zaman kolordu karargâhının değil tümen komutanlarının bile bilgisi olmazdı.

Gece hücumu güneş batışından sonra başladı, gece yarısına dek sürdü. Bu hücum için cepheden 86'ncı Alayı görevlendirdiler. 29'uncu Tümen'in öbür iki alayı ise soldaki ormanın içinden geçerek yaylaya çıkacak, Rusların sağ kanadını çevirecek ve Sarıkamış'a yürüyüp işgal edecekti. Herkes Sarıkamış'ı hücum edilecek tepenin hemen arkasında sanıyordu. Çünkü elimizdeki 1:200.000 ölçekli haritada (Oltu paftası) kötü şansa mahkûm bir hattat kalemi, kitabe kenarında birkaç yolun birleştiği bir noktaya, haritanın öbür yazıları tür ve oranında "Sarıkamış" adını oturtmuştu. Gerçekte Sarıkamış sekiz kilometre kadar daha uzaktaydı.

Komşu bir paftanın yakın bir yerini –yolların nereye gittiğini göstermek amacıyla– haritanın kitabe çizgileri içine yazmak bazı ülkelerin topoğraflarına göre bir kuraldır. Fakat yazının türü, metindeki yazılar türünden kesinlikle başka türlü seçilir. Bizim yazıları ayırmak adeta bir uzmanlık konusu olduğu için bazen hizmet ve çıkar yerine zarar vermek sakıncasını göz önüne almak zorunludur.

Cepheden yürüyen bölükler zamanından önce ortaya çıkarıldılar. Bu nedenle çok kayıp verdiler. Bu üzücü sonuçta neden olan yine Enver Paşa'nın acelesi, merakı oldu.

Bu noktayı açıklayalım: Bölükler ileriye yürüdü, Enver Paşa avcıyı adım adım izledi. Doğal olarak biz de birlikte. Almanlar Başkomutan Vekili'nin böyle geceleyin bir avcı hattı önünde nereye kadar sürükleneceğini anlamayarak bir süre sessizce izlediler. Fakat bu gidişin sonunun gelmeyeceğini en sonunda anlayan Bronzart Paşa, Enver'in yanına sokuldu ve uygun biçimde beklemek gerektiğini anımsattı. Feldman daha açıkça söylemeye başladı. Karargâh heyeti de hücum edilecek sırtın beriki yamacında, kurşun menzili içinde, yol kenarında yere çöktü. Hava soğuktu. Saatler pek uzun olarak geçiyordu. Beklemek Enver yaratılışında bulunan adamlar için en güç bir şeydi. Enver Paşa

birkaç kez “Hâlâ sırta çıkamadılar mı?” Sorusunu yineledi. Madem ki henüz tüfek patırtısı yoktu hâlâ çıkamadıkları anlaşılmaz mıydı?

Fakat Başkomutan Vekili sabredemedi. Karargâhından Binbaşı Nuri Bey’e birkaç atlı almasını ve düşmandan ateş bitinceye dek yolla boyun noktasına doğru ilerlemesini emretti. Nuri Bey, dediği gibi birkaç atlı aldı, ileri yürüdü. Aradan on beş yirmi dakika geçmeden düşmandan ateş yedi ve hatta bizim bulduğumuz yeri döven bu ateşin serpintisi benim binek atımı da öldürdü. Beni bile öldürebilirdi.

Bu bilinmez ve karlı dağların heyulalar gibi korkunç ve karanlık ormanları içinden düşmandan ateş yemeye giden Nuri Bey bu hareketiyle doğal olarak düşmanı uyarmış oldu. Ani bir biçimde düşman tarafından Nuri Bey üzerine açılan ateşi bizim avcılar kendi hesaplarına aldılar, onlar da ateş açtılar. Oysa ki hücum süngü ile yapılacaktı. Bu delicesine girişim birkaç yüz kişinin canına mal olduktan başka ne yazık ki 29’uncu Tümen’in karlı ormanlar içinde dağılıp perişan olması ile de sonuçlanmıştı. Çünkü orman sanıldığı ve akşamın loşluğunda görüldüğü gibi düz bir alanda uzanıyordu. Belki çok geniş bir yaylaya kadar birçok uçurumlar, dereler, hendeklerle kesilmiş ve içinden iki üç saatte çıkılamıyan karlı, buzlu bir kara parçasıydı. İşte 87’nci Alay ve daha sonra 85’inci Alay’ın bir bölümü bu sıkıcı kara parçasına atıldığı için erler karlar içinde kalmıştı. Bu neden ve zorunluluktan dolayı tümen komutanı Albay Arif Bey tüm topçularını, ağırlıklarını ertesi sabah kendisine (Sarıkamış’a girmekliğimiz emrolunmamış mıydı ya?) Sarıkamış’ta katılmak üzere geriden gelen 17’nci Tümen’e terk etmişti. Bu erteleme durumu yalnız 29’uncu Tümen’de değil aynen ordu ve 9’uncu Kolordu Karargâh ağırlıklarına da uygulanmıştı. Herkes karargâh komutanlarına “bu gece Malakan Komu’nda kalın, yarın inşallah erkenden Sarıkamış’a gelirsiniz” emrini vermişti.

Doğrudan doğruya cepheden ilerleyen 86’nci Alay’ın ikinci taburu düşman hattına sokularak süngü hücumuna

atıldığı anda sol kanattan giden kuvvetin başındaki 87'nci Alay da mevziye yaklaşmış ve sağındaki 86'nci Alay'ın başarısını tamamlayarak mevziye girmişti. Yani Başkomutan Vekili'nin emir ve düzeni böylece gece yarısına doğru yerine getirilmiş bulunuyordu.

Sol kanat gerisinden ilerleyen 85'inci Alay'ın karlar içinde güçsüz kalan taburları da ancak tümen komutanı Albay Arif Bey'in çabuk kavrayışı ve yardımı sayesinde ve onun kişisel kararıyla şu derin ormanların karanlık ve uçurumlu derelerinin başından alınarak sağa doğru sürülmüş ve yol denilen çizgi yönüne getirilmişti. Enver Paşa bunun farkına varmadı.

Bir iki bölükten oluşan düşman, yaylada mitralyözlerinin namlularını alıp yalnız kızaklarını bırakarak geri çekilmişti. Geceleyin ne kadar olabilirse o kadar izleme yapılabilmişti. Düşman mevziine ilk giren 86'nci Alay'ın ikinci taburu izlemeyi pek ileri götürdü ve Türk kanının sıcaklığını düşman kanının serinliğiyle yatıştırmaya azınetmiş bir avuç kahraman Çerkesköy'ün batısını örten ormanlı tepelere dek ilerledi. Fakat orada olası ki Sarıkamış'tan can havliyle yetiştirilmiş olan bir kısım Rus kuvvetinin şiddetli ateşiyle açıkta karşılandılar. Tabur, subaylarından büyük bir bölümünü şehit ve yaralı verdi ve birkaç kez denediği hücumlarında başarılı olamayarak geriledi.

Gece yarısından sonra Başkomutanlık ve 9'uncu Kolorodu Karargâhları da avcı hattının arkasından yaylaya doğru çıktı. Almanlar Enver'in ne baş belası olduğunu asıl bu gece anladılar. Bronzart olası ki yaşamında ilk kez takım subayı gibi avcı hattı içinde bulunuyordu. Hatta önceden de bir nedenle bildirdiğim gibi Feldman'la birlikte Enver'e bu kadar ileri sokulmanın büyük karargâhlar için zararlı ve herkesçe bilinen bir kurala aykırı bulunduğunu da bir iki kez söylediler. Fakat dinleyen kim? Ay ışığı karlı yaylayı aydınlatıyordu. Ancak ormanların içi karanlıktı. Bu kez İhsan Paşa yeniden Başkomutan Vekili'ne başvurdu ve hücumla yürüyen alayın savaş etkisiyle yandan sevk olunan

alaylarınsa pek derin ve karlı bir ormanı bütün gece yürümek güçlüğüyle takatsiz kaldıklarını anlattı, tümenin birkaç saat dinlenip toplanmasına izin verilmesini rica etti. Enver Paşa başka bir çözüm yolu bulamadığı için bu ricayı kabul etti. Hem Başkomutanlık ve hem de kolordu ve tümenlerin karargâhları orman içinde ateş yakarak sabahladılar. Gece 17'nci Tümen de yetişmişti.

Şimdi keskin bir soğuk ve şiddetli bir tipi başladı ve Enver Paşa'nın acelesinden doğan felaketi tamamladı. Erler ayaklarındaki çarıklarla diz boyu karlı orman yamaçlarını söktüremeyerek geceleyin subayların gözünden kaybolmuş ve şurada burada dinlenmeye koyulmuştu. Bunların içinde ateş yakmayı başaranlar vardı. Fakat birçokları da orada ebedi bir uykuya dalmışladı. Yol boyunca perakende olarak birliğinden geri kalıp da donan giden erlerle ormanlar içinde kalan talihsizler, gündüz olduktan sonra anlaşıldı ki tümenlerin yarısından bile çoktu. Yine bu erlerin bir bölümü bin bir güçlükle geriye gitmek yolunu bulmuş ve Kızılkilise'ye canlarını atmışlardı. İşte böyle 29'uncu ve 17'nci Tümenler düşmana ulaşmadan önce Enver'in şeytani, melun ve sefil bir hevesi uğrunda gereksiz yere, hiçbir zorunluluk olmadan, bir deneme uğruna mahvedilmişlerdi.

Bu gece Enver bana, yaylaya çıkarken "Bizim askerin gece hücumu yapabileceğini sanmıyordum!" demişti. Demek ki bu adam kış ortasında bilinmez ormanlarda ve dağlarda gece yarısı koca bir tümenle kumar oynuyordu. Oysa ki bu tümen Azap Savaşlarında ne kahramanca savaşmıştı. Yine bu tümen Bulgar hücumlarına karşı Çatalca'da nasıl özverili olarak göğüs germişti. Tümeni Bulgarlar ve Ruslar ezememişlerdi. Fakat Enver didiklemeyi, yemeyi başarmıştı.

Bardız'da kararlaştırıldığı gibi 12 Aralık hareketi yalnız 29'uncu Tümen'le yapılmıştı. Fakat şimdi şu uğursuz 12-13 Aralık gecesinde bir yandan tümenin topları bırakılmayarak gece saldırısı için seçilmiş olması, öbür yandan keskin bir soğğun etkisiyle elden çıkmış ve derin bir kar tabakasıyla örtülü kesik, ormanlıklı bir arazide her yana da-

ğılmış, nereye geldiğini, nereye gideceğini geceleyin belirlemesi çok güç bulunan alayların herkesten gelişigüzel emir alması, bu seçkin tümenin seçkin komutanı Albay Arif Bey'i pek güç bir duruma sokmuştu. Bundan sonra –sanıyorum üç gün kadar– Başkomutanlık Karargâhı hiçbir ordu emri vermedi. Ve 9'uncu Kolordu Komutanı da tümenlerine hiçbir kolordu emri göndermedi. Her şey gelişigüzel, sözlü ve birbiri ile çelişen emirlerle idare edildi.

Biz Enver Paşa'ya ordu emri için başvurduk. “Bardız için aldığınız emrin hükümleri sona ermedi ki?” sözüyle karşılandık. Kolordunun harekât eksenini oluşturan 29'uncu Tümen'e de tıpkı aynı esaslar üzerine hareketi sürdürmesini söyledik ve tümen komutanının Sarıkamış üzerine saldırmak için düşündüğü düzeni aynen kabul ettik. Bu düzen 29'uncu Tümen'in bir alayıyla yolu izlemesini öbür iki alayını soldan Sarıkamış'a yönlendirmesini kapsıyordu. Biz bu nedenle geriden yetişen 17'nci Tümen'i de 29'uncu Tümen'in solundan aynı Sarıkamış kasabası hedefine yönlendirdik. 28'inci Tümen yetişince sağ kanada, Kötek yolu yönüne hâkim sırtları elde etmeye ayrılacaktı.

Bu düzen 13 Aralık sabahı alındı. Karşımda belli başlı düşman kuvveti yoktu. Hatta bir kısım askerin gecedan Çerkesköy'e doğru ilerlemesi (Asker Sarıkamış'a girdi!) haberini çıkarmıştı. 29'uncu Tümen harekâta başlayınca Enver Paşa müdahale etti. Ve ilkten hem 29'uncu hem de 17'nci Tümen'in Çerkesköy ve Kötek yolu yönüne gönderilmesini emretti. Kendisine Sarıkamış'ın solda olduğunu gösterdik. 17'nci Tümen'i önceki yönünde bıraktı. Fakat 29'uncu Tümen'i yine sağa aldırdı. Enver Paşa'nın düşüncesi Albay Hafız Hakkı komutasındaki 10'uncu Kolordu'yu aynı günde Sarıkamış'a –bizim solumuzdan– yetişeceğini kuvvetli olarak sanması esasına dayanıyordu. Oysa ki 10'uncu Kolordu'dan küçük bir belirti bile olmadığı için biz bir an önce kasabaya girmek, demiryolu istasyonunu, telgraf ve telefon merkezlerini elde etmek daha uygun olur diye düşünmüştük. Zaten Bardız'da verilen emir de böyleydi.

Hareket Enver Paşa'nın emriyle başladı. Kendisi yine rahat duramadı, karargâhıyla birlikte avcıların önünden yol boyunca Çerkesköy'e doğru ilerledi. Biz de doğal olarak birlikteydik. Çerkesköy'e yolun inmeye başladığı bölümünde ormanlar içinde ilerlerken tam tepemiz üzerinde müthiş bir taraka ile şarapneller patladı. Bu anda Enver Paşa birden bire neye uğradığını bilemeyerek atını geriye çevirdi ve orman içine kaçtı, Almanlar ve öbür maiyeti de birlikte. İhsan Paşa yerinde kaldı, biz de kaldık. Bu İhsan Paşa'nın birinci intikamıydı. Almanların kaçışını pek yadırgadık. Biz onlara bizden daha dayanıklı insanlar gözüyle bakıyorduk.

İşte Rusların Sarıkamış'ta topçusu da vardı. 29'uncu ve 17'nci Tümenler'in avcıları yaylanın ilerisini, güneydoğusunu sınırlayan ormanlardan ateşe tutuldular. Avcılar yorgun ve bitkindiler. Savaş başladı. Çerkesköy ve kuzeyindeki taşlı tepede Ruslar birkaç mitralyöz yerleştirmişlerdi. Bu mitralyözlerin ateşleri avcıları biçmeye başladı. 29'uncu Tümen'in en sağındaki cesur 86'ncı Alay düşmanın güçlü piyade ateşi ile cepheden ve topçu ateşi ile yandan karşı karşıya kaldı. Burada bu alayın komutanı Agâh Bey şehit düştü. Alayı ilerleyemedi. 17'nci Tümen Sarıkamış istasyonuna kadar ileri atılmıştı. Bu tümenin solundan giden 50'nci Alay Rusların yandan karşı saldırısına tutuldu ve perişan bir biçimde geriye atıldı. Bunun üzerine 51'inci Alay durmak zorunda kaldı. (Bu tümenin 49'uncu Alayı, Bardız'dan ileriye geçmemişti.) 29'uncu ve 17'nci Tümenlerden mevziye yalnız iki batarya yetişebilmişti. Geri kalan dağ topları yoldaydı. Sahra bataryaları zaten Oltu'ya gönderilmişti. Akşam bastırdı ve Sarıkamış alınamadı.

Bu 13 Aralık 1914 Cumartesi günü işte "Sarıkamış Meydan Savaşı"nın birinci günüdür. Bu ünlü günün olaylarını ben belleğimde yer ettiği biçimiyle anlattım. Uzun bir yorgunluk, müthiş bir Soğanlı Dağı tipisi altında uykusuz geçen uğursuz gece hepimizi, hele benim gibi tüm bedensel direnci asabi bir ruhsal dirençle sınırlı olan zayıf vücutluları perişan etmişti. Biz 9'uncu Kolordu kurmayları kimliği-

mizle bugün hemen hiçbir iş görmedik. Görecek iş bulamıyorduk. Bütün karargâh heyeti –yarın doğruca Sarıkamış’a gelmek emriyle– geride bırakmıştık. 29’uncu ve 17’nci Tümen’ler el altında, 28’inci Tümen’imiz bize doğru yürüyüşte idi. En büyük görevimiz, Aras Vadisi’ndeki 11’inci ve Oltu’dan nereye hareket ettiği hâlâ bilinmeyen 10’uncu Kolordular’la bağlantı kurmak olduğunu bildiğimiz halde, bunu hızlı bir biçimde başarmaya maddi olanak yoktu. Keşif ve bağlantı aracı olarak elde ne varsa –rastlantıdan güzellik, iyilik ve cömertlik bağıışı için yalvararak– kullanıldı. 10’uncu Kolordu Komutanı’nın bizim karargâha irtibat subayı olarak bıraktığı zeki ve cesur Tahsin’i “Haydi git, komutanını bul, durumu anlat!” önerisiyle geriden, Kızılkilise üzerinden Vartanut taraflarına yolladık. Yüzbaşı Suphi’nin komutası altındaki süvari bölüğümüzü ele geçirir geçirmez, telgraf hattını tahrip edip düşmanın imdat kollarını gözetlemesi için Çamurludağ’dan Kötek yoluna doğru yönlendirdik. Teğmen Tahsin görevini yapacak kadar güzel bir şansa nail oldu. Yüzbaşı Suphi ise bu yüksek dağların derin kar tabakasını yarmaya zayıf atlarında güç bulamadı ki yola kadar insin de telgraf tellerini tahrip etsin. 11’inci Kolordu ile aramızda doğrudan doğruya düşman ordusu bulunduğu için bağlantı durumunu Bardız-Narman-Köprüköy üzerinden yapmak üzere ordu karargâhının olagelen girişimine bıraktık. Tümenlere bizzat Enver Paşa ve maiyetinin verdiği emirleri saati saatine toplayıp da âdet yerini bulsun diye emir verme bizim olmayan ve bizden doğmayan görüş ve düşüncelere aynen katılmak demek olacağı gibi bunu da yapmadık ve zaten yapamazdık.

Tümenlerle böyle meydan savaşının en önemli olan birinci gününde, kolordu komutanının gereği gibi irtibatta ve ilişkide bulunmaması aslında üzücü bir zorunluluktan doğmuşken ordu ve kolordu karargâhlarında işlerin ne biçimde yapıldığını o gün doğal olarak bilmeyen ve anlayamayan tümen ve alay komutanları zihinlerinde kolordu komutanı İhsan Paşa’yı ve kolordu kurmay başkanını suçla-

dılar. Bu komutanlar görünüşe göre haklıydılar. Fakat gerçekte İhsan Paşa'nın durumu bu suçlamayı haksız bir suçlama olarak kabul ettirmeye yeterdi.

Bir anı ne olsa yine bir belge ile doğrulanmaya muhtaçtır. İşte bu nedenle bu bugünkü savaşın en önemli organı olan 29'uncu Tümen'e mensup saygıdeğer bir kişinin savaş alanında, Sarıkamış karşısında, olası, ki geceleyin kırmızı dumanlı bir çam ateşinin alevlerinden yakalayabildiği dalgalı ve oynak ışık sızıntıları yardımıyla küçük bir cepdefterine o günkü kurşun kalemıyla yazdığı anı sayfasını bizim bugün tüm sıkıntılarına, zahmetlerine, yoksulluklarına karşılık yine büyük bir özlemle andığımız bu yedi yıl önceki karlı, buzlu, fırtınalı fakat onurlu savaş gecelerinden birinin canlı, riyasız ve sadık tanığı olmak üzere aynen aktarıyorum.

Sibirya'nın beş yıllık tutsaklık yaşamının her gizli yaprağı arayan, bulan, yırtan baskı fırtınalarından kurtarılabilmek için kim bilir hangi köşelerde, bucaklarda parke döşeme tahtaları altında gizlenmiş olan bu değerli anı defteri, sahibiyle birlikte yaklaşık bir yıl önce firar yoluyla Kırız Çölleri'ni, Hazar Denizi kıyılarını, Semerkantları, Taşkentleri ve yeniden tüm Kafkasya'yı baştan başa kat ederek İstanbul'a can atmıştı. Sarıkamış olayına bundan canlı tanık ve Sarıkamış kitabına bundan güzel ve düzgün bir sayfa bulunamaz. İşte bu altın sayfalardan 12, 13 Aralık'a ait iki günlük yazılar:

“12 Aralık Cuma – Bardız Yaylası'ndan saat 09.00'da öncülerle hareket etmek üzere 86 ve 87'nci Alaylar ile 17 topu iki topçu taburu ve bir sıhhiye bölüğü saat 07.00'de Bardız'dan hareket ederek yaylada toplandılar. 86'nci Alay ve topu, süvari bölüğü öncü olmak üzere yürüyüşe başlandı.

Sırtlara çıkıldığı zaman kar çok olduğundan, kılavuz Kızılkilise yolunu seçmek gerektiğini söyledi. Kolordu komutanı da geldi. 86'nci Alay yayla yolundan yancılar bırakarak asıl kolla Kızılkilise'ye yöneldi. Kızılkilise çevresinde mola verildi. Başkomutan geldi. Kolordunun ilerisinde

uzun keşif kolu olmadığı gerekçesiyle eleştirilerde bulundu. Öncü süvarisi Malakan Yaylası çevresinde süvari ateşine uğradığı gibi gerideki tepelerde düşman piyade ve makineli tüfeklerinin bulunduğu anlaşıldı. Kolordunun düşüncesi gece buralarda kalmaktı. Arkadan Başkomutan düşman kuvvetinin azlığı nedeniyle ilerlenmesini ve süngü hücumuyla mevzilerin alınmasını emretti. Malakan Yaylası'na saat dörtte gelmiştik. Emir ve karar ancak saat altıya doğru uygulanmaya başlandı ve bu sırada Başkomutan topçuya mevzi aldırarak atışlar yaptırmıştı.

29'uncu Tümen'e verilen yön: Aslında yancılar taburu Malakan Yaylası'ndan Malakan Tepesi'ne yayılmış ve öncü taburu cepheden ayrılmıştı. 86'ncı Alay sağda, 87'nci Alay solda ve 85'nci Alay. Yarı yarıya arazi üzerinden ve belirli bir yönden hareket edildi.

Arazi karlı, yol yok, asker yorgun, arazi ormanlık ve arızalı. Bin güçlkle yürüyüşe devam. Sonunda sol kol düşman cephesinin sol kanadına geldi. Vakit gece yarısı olmuştu. Sağdaki 86'nci Alay'dan Allah Allah sesleri duyuldu ve mevzi zaptettiği anlaşıldı. 86'nci Alay dahi yürüyüşünü sürdürdü; fakat dere içinde ateş baskını aldı. Tümen Postacısı Faik Efendi vuruldu. 29'uncu Tümen Komutanı mermi içinde kaldı. 87'nci Alay yürüyüşe devam etti. Tümen komutanı 85'inci Alay'a döndü. Aldı asıl yola çıkardı. Tepenin altında, dere içinde ordu ve kolordu karargâhlarını bulduk. Sonunda yürüyüş sürdürüldü. Sırtlara çıkıldı. Yorgunluktan hareketi sürdürme olanağı yoktu. Savaş doğal olarak durdu ve tümen komutanı askere genel olarak belli bir yer gösterdi. Fakat bunları arayıp bulmakla, sabaha dek dolaşarak tipi ve kar altında geceyi geçirdi.

13 Aralık Cumartesi – sabahleyin ortalık açıldı. Çevre görüldü. Sarıkamış ve Çerkesköy meydana çıktı. 86'nci Alay bulunduğu sırtların önündeki ormanlardan Çerkesköy'ün sağına ve 87'nci Alay soldan Çerkesköy'ün soluna ve 85'nci Alay da önce sol koldan daha sonra sağ kolundan hareket ettirildi. Topçular gözetleme yeri denilen yerde

mevzi aldılar. Dün geceki yürüyüşte batarya ve ağırlıklar geriye bırakılmıştı. İlk 7'nci 2'nci Bataryalar geldi. 29'uncu Tümen akşama dek görünmedi. Bu sırada Başkomutan ve Kolordu Komutanı geldiler. Kolordu Sarıkamış ve Ordu Kötek Boğazı tarafından hareket ettirmek istiyorlardı. Doğal olarak ordunun emri geçerli olmaya başladı. 86'ncı Alay'la geceki harekette destek için gönderilen 85'nci Alay Çerkesköy'ün batısından Kötek yoluna hâkim sırtlara ilerledi. 87'nci Alay cepheden ilerliyordu. 86'nci Alay harekâtını sürdürerek sırtlardan dereye inmişse de karşısında piyade ve yandan top ateşi etkisiyle zedelenmiş ve birçok kayıpla birlikte alay komutanı Ağâh Bey de şehit olmuş ve harekât sonuçsuz olarak akşama dek sürmüştü.

Bugün yine Kötek Boğazı yönüne ilerlemek üzere 5'inci Alay'la bir batarya sağ kanada gönderilmişti. Başlangıçta başarılı bir biçimde savaşılmış, Kötek yönünü ayrıca bir kolun çevirmesi üzerine sağ kanat açığından 86'nci Alay' sevk edilmişti. Fakat söz konusu alay geri kaldı. Köyün güneyinde cephede iki topla bir alay kadar düşman piyadesi varsayılıyordu. Tümen karargâhı geceyi Çerkesköy yolu üzerinde geçirdi. Gece yarısına doğru tümeni desteklemek için 28'inci Tümen'den 84'üncü Alay görevlendirilmiş. Alay komutan vekili Binbaşı Abdullah Efendi karargâha geldi. Alay döküntü halinde geliyormuş. Ancak yüze yakın mevcutla gelmiş. Döküntüler sabaha dek sürdü. Bu alaya 85'inci Alay'la 87'nci Alay arasında Çerkesköy'e ilerleme görevi verildi. Akşam üzeri 29'uncu Tümen topçularının sırta geldikleri haberi alındı.”

Anı defterinin 13 Aralık 1914 Cumartesi gününe ait yazıları burada bitiyor. Biz eğer Sarıkamış Meydan Savaşı'nı alay ve taburların harekâtı ile ilgili ayrıntılara göre yazmak isteseydik, resmi savaş tarihimizin ilgi alanına girmiş olurduk. Bu görevi oradaki ilgililere bırakmak daha doğrudur.

13 Aralık gününe ait yukarıdaki anı notlarında da görüldüğü gibi 28'inci Tümen bugün geç vakit iki alayıyla mevziye vardı. Bunun 83'üncü Alayı Kötek yönünü gözet-

lemek için en sağ kanada sürüldü. 84'üncü Alay ise 29'uncu Tümen'i destekleme amacıyla Çerkesköy yönüne gönderildi. Bu alayın bugünkü mevcudu 100 kişi kalmıştı. Demek ki Enver Paşa'nın sandığı gibi Albay Hafız Hakkı Bey 10'uncu Kolordu ile bizden önce gelip de Sarıkamış'ı zapt etmemişti. Ve işin garibi şudur ki bugün, yani 13 Aralık 1914 akşamına dek Hafız Hakkı Bey'den zerre kadar bilgi alınamamıştı.

Başkomutanlık Karargâhı Bardız'da iken Rus tutsaklarından aldığı bilgi ile Karaorgan ve Yeniköy'de üç Türkistan alayının bulunduğunu öğrenmişti. Fakat Enver Paşa buna gereken önemi verecek anlayışta yaratılmış bir adam değildi. Enver Paşa Rusların savunma yapacaklarına inanmıyordu. Rus ordusunda da komutanlar ve kurmay heyeti olduğuna inanmıyordu. Onun inandığı nokta kendi benliğine olan aşırı güveniydi. Haklı mıydı? Bu kendine güven duygusuna layık mıydı?

Öncelikle şunu söyleyelim ki askerlik bir meslek ise de komutanlık bir sanattır. İnsan yalnız kitap okumak ve birkaç ay eğitim görmekle çarkçı veya kaptan olamayacağı gibi birkaç yıllık görgü ile de komutan olamaz. Şimdi Enver'in düşman karşısında tüm geçmişi Makedonya'da Bulgar çetelerine, Trablusgarp'ta İtalyan tümenlerine ve en son Edirne ileri hareketinde bilinen kurtarma konusu ile ilgili aşamalara dayanıyordu. Bu aşamaların her birinde Enver'in görevi ile şimdi kış ortasında bir Rus ordusuna karşı büyük bir orduya başkomutan olmak kimliğiyle üstlendiği önemli görev arasında büyük fark vardı. Bir komutan herhangi bir savaş durumu için aldığı kararı gereksiz yere her gün, her saat değiştirirse uçar ve kararsız bir komutandır. Enver 9 Aralık'ta verdiği emrin ruhunu gereksiz yere ertesi gün değiştirdi: Her iki kolordunun Kötek-Sarıkamış hattına yönlendirilmeleri kararlaştırılmış ve bu karar da çok yerinde alınmışken 10'uncu Kolordu'nun Ardahan'a doğru yol almasına engel olamadı ve bir işaret üzerine, hemen Hafız Hakkı Bey'in hareketine göre esas

planı değiştirdi. Yine bir komutan kendi birliklerinden insan gücü dışında bir iş beklerse dar görüşlü ve bilgisiz bir komutandır. Enver 11-12 Aralık gecesi pek güç bir dağ yolundan sonra Norşen'de geceleyerek geçirmiş olan 17'nci Tümen'in, ertesi günü Bardız'da zerre kadar dinlenmesine izin vermeyerek 29'uncu Tümen'in arkasından yürümesini, kenti alıp işgal etmesini ve hatta güneye karşı savunma düzeni almasını emretmekle büyük bir cehalet göstermişti.çünkü hatta harita üzerinde ölçülerek Norşen ile Sarıkamış arasındaki uzaklığın 45 km yani normal zamanlarda iki yryşlk bir uzaklık olduğunu anlamak g bir iş değildir. Kar içinde yokuş çıkmak zorunluğu karşısında deneyimi çok az olan bir asker bile 45 km'yi en az yarısı kadar ekleyerek 65-70 km'ye eşit tutmak zorunda kalırdı. Enver oralı değildi. Yine Enver Bardız'da iken kendi kurmay başkanının 10'uncu Kolordu'nun emredilen Vartanut-Beyköy hattına ulaşmasına kadar durup beklemek hakkındaki önerisini dinlemedi.çünkü bu önerinin önemini takdir edemedi.

Sarıkamış'ın bir Rus taburu tarafından savunulmasından yararlanarak hemen gidip bir baskınla kenti almaya büyük önem verdi. Oysa ki Sarıkamış ne idi? Tarihlerin unutamıyacağı büyük bir trajedinin ulusun belleğine yerleştirdiği bu ikinci Kerbela'nın adını savaştan önce hatta İstanbul'umuzda kaç kişi duymuştu? Eğer Bardız'da bekleydik, Ruslar Sarıkamış'a belki de üç dört tabur getirirlerdi. Bu olasılıktan niçin korktu? Biz ki tüm Rus ordusuyla hatta ters cephe gibi tehlikeli bir durumda çok az rastlanan bir meydan savaşı vermeye koşuyorduk. En sonunda Enver, Sarıkamış ve Soğanlı Yaylası'nın yolu üzerinde mevzi almış zayıf ve yılgın iki üç yedek Rus bölüğüne elindeki tek seçkin tümeni gece hücumuna kaldırttı. Oysa ki kendisine İhsan Paşa tarafından Malakan Komu önünde pek ayrıntılı açıklamalar yapılmış, önerilerde bulunulmuştu. Eğer İhsan Paşa'nın nerisi kabul edilseydi şu iki Rus bölüğünü ertesi günü şafakla birlikte orada yakalamak ve 9'uncu Kolor-

du'nun toplu ve dinlenmiş kuvvetiyle düzenli ve rahat bir biçimde yürüyerek hem kenti almak ve hem de 10'uncu Kolordu gelinceye dek Kötek ve Micingert yönlerinden gelen geçitleri kapatmak pek kolay ve pek mümkün bir iş olurdu.

İşte yukarıdaki basit gerçekler pek güzel kanıtlar ki Enver Paşa'da ne ordu komutanlığı güç ve becerisi ve hatta ne de bir alay komutanlığı yeteneği vardı. Enver asker olarak bir çeteci, bir komitacıdan başka bir şey değildi. Olası ki Enver Sarıkamış'ı zapt etmek ve ertesi günü ülkeye "Sarıkamış'ı zapt ettim!" telgraflarını yağdırmaktan başka bir hedef izlemiyordu. Enver Bardız'dan verdiği emirde Sarıkamış'ta ancak 13 Aralık'a dek, yani bir gün kalacağını ve ondan sonra def olup gideceğini yazıyordu. Nereye ve niçin? Yoksa bu zat-ı muhterem gerçekten 60.000 kişilik Rus ordusunun yalnız Sarıkamış'ın düşmesi sonucunda bize silah teslim edeceğini mi sanıyordu? Bu tasarlanan meydan savaşında iki tarafın yüz bin ve daha fazla askeri karşılaşacağına göre savaşın en az üç günden önce gelişmesi ve on günden önce sona ermesi olanaksızdı. Bu savaşı Başkomutan Vekili Sarıkamış'tan değilse nereden yönetecekti. Orduları giydirmek, silahlandırmak, eğitmek ve beslemekle görevli bir makam olan Harbiye Nezareti koltuğuna kendi kendini geçirmiş ve şimdi orduları ve donanmaları yurdun her bucağında yönetme küstahlığına kalkışmış bulunan şu çılgın Başkomutan Vekili en sonunda 13 Aralık günü Soğanlı ormanlarının vahşi dereleri içinde bütün karargâhıyla birlikte aç kalmıştı ve kanına susadığı 29'uncu Tümen teğmenlerinden bir parça ekmek dilenmişti. Buna doğal olarak şaşırırmazsınız.

13 Aralık günü pek üzücü, pek cehennemî bir gün oldu. Akşama doğru Kötek tarafından baş gösteren Rus birlikleri sağ kanadımızı kuşatmak üzere mevzilerin güneyinden ilerlemeye başladılar. Oysa ki elimizde koca kolordu adına toptasak bir alaydan fazla kuvvet yoktu. Sağ kanadı sağlama almak için Başkomutanlık ve Kolordu Karargâhları'nın

muhafız erlerini ileri karakola sürmek gerekti: Ne aşağılayıcı, ne küçülten bir durum.

Bugün ünlü “Sarıkamış Kuşatma Manevrası”nın o kadar ümitlerle hazırlanmasına çalışılan ters cephe ile kesin meydan savaşı başlamış demektir. Bu önemli meydan savaşı başlangıcında 9’uncu ve 10’uncu Kolordular Sarıkamış’ın güney sırtlarında güney cephesine ve şöyle diyelim, dirsek dirseğe birleşmiş bulunmak gerekliydi. Oysa ki işte savaş alanına varmadan önce bir fantazy, bir gece hücumu eğlencesi uğruna 29’uncu Tümen’imiz dağlardan acele acele, zorunlu yürüyüşlerle, yarım metre derinliğindeki karı çiğneterek getirilen 17’nci Tümen’imiz ve yine aynı nedenlerle 28’inci Tümen’imiz esaslı bir savaşa girişinden yıkılıp yokedilmiş ve Sarıkamış’ın güney değil, kuzey ve batı sırtlarında ve kısmen Bardız Yaylası’nda toplam olarak üç dört Rus taburu ve beş altı Rus topu tarafından durdurulmuştu. Bu anda Nizamiye Süvari Tümeni savaş alanından 80 km, 11’inci Kolordu 50 km uzakta Rus artçı müfrezeleriyle cenkleşip duruyorlardı. Albay Hafız Hakkı Bey’in 12 Aralık öğle vakti Kars-Sarıkamış hattına varmak hakkındaki hesabı ise bu pazar savaşa hiç uymadı. 12 Aralık bitiminde değil hatta 13 Aralık akşamında bile bu kolordunun iki tümeni kolbaşılarıyla savaş alanından 30 km ve kol sonlarıyla sonsuza dek uzak kalmış bulunuyordu: Yani kuşatma manevrası düşmüştü.

Karanlık bastı. Asker düşmanla karşı karşıya karlar içinde ve avcı halinde sabahladı. Askerler bu gece ne yedi? Bilmiyorum. Ordu ve 9’uncu Kolordu Karargâhları komuta heyetleri Çerkesköy yolunda ve bu köyden 1.200-1.500 metre kuzeybatıda çam dallarından siperler oluşturarak orman içinde geceledi. Herkes endişeli idi. Çünkü bizim kolordu böyle mahvolduktan sonra bu durumu onarmanın olanağı kalmamıştı.

Enver sandı ki 13 Aralık saldırısı subayların yardımcı olmamaları yüzünden sonuçsuz kaldı. Çok yanlış düşündü. Bu subaylar onun sandığı dereceden erişilmez bir yükseklikteydiler. Bu işkil, çürük Balkan Savaşı yadigârı idi.

14 Aralık saldırısına kolordu ve tümen komutanları da dahil oldukları halde herkes avcı hattına girecek ve erler tabanca ile ileri sürülecekler. Dağ topları piyade ateş hattına alınarak mitralyöz gibi kullanılacak. Demek ki alayları amaca göre yönlendirme hak ve zorunluluğu tümen komutanlarından ve tümenlere emir dağıtma görevi kolordu komutanlığından kaldırılmıştır. Öyle oldu. Hepimiz avcı hattına koştuk. 29'uncu Tümen ordu kurmay subaylarından merhum Yarbay Tahir Bey'in ve 17'nci Tümen, Guze'nin düzeniyle saldırı yaptılar. Çok kan döküldü. Çok subay feda edildi. Hatta tüm savaş hattının merkezi demek olan Çerkesköy'e kısmen girildi. Fakat sağ kanat, Rusların akşama doğru Kötek'ten yetişen kuvvetleriyle ezildi ve kırıldı. Ruslar Çerkesköy'e de karşı saldırıda bulundular ve orada hayatta kalan bir avuç kahramanı çembere aldılar. 17'nci Tümen ise bir gece önce saldırı ve karşı saldırılarla bitkin düşmüştü. Bu tümenden ancak 51'inci Alay kahraman komutanı Gani Bey'in sevk ve yönetimiyle harikalar yaratıyor, beş kez, on kez, yüz kez ileriye atılıyor; fakat Çerkesköy'ün taşlı tepesini bir türlü ele geçiremiyordu: Kuvveti bir bölük kadar bile kalmamıştı ki...

İhsan Paşa ve tüm maiyeti 29'uncu Tümen'in avcı hattına koştuk. Madem ki emir böyleydi, ya onbaşılar gibi ateş

hattında er sevk etmeye koşmalıydı yahut Enver'e: "Senin bu emrinde gizli bir amaç, bir ihanet görüyoruz. Er değil ki ateş hattında çalışalım. Bizim yerimiz yönetim ve komuta yeridir. Topçu ateşi mevzii değildir" demeliydi. Biz o anda belki kurşuna dizilmemek ve belki daha yüce amaç ve anlatılanlara bağlı kalarak bunu diyemedik, avcı hattına koştuk. Pek iyi etmiştik. Şimdi gözümüzle gördük ki cesur ve özverili 29'uncu Tümen zayıf mevcuduyla kıyaslama kabul etmiyecek kadar geniş bir cephede ordu kurmaylarının ateşle kuşatma ve çevirme emirlerini uygulamak için benliğini feda ediyor ve kimseye ağız açmaya gerek görmüyordu.

Akşam oldu. Saldırı eldeki birkaç yüz eri ve yirmi otuz subayı karlara gömmekle sonuçsuz olarak bitti. Fakat Enver yine öyle endişesiz ve hain kaldı. O, şimdi Çerkesköy tarafından, önünde boynu bükük bir çocukla bizim yanımıza geldi:

— Kaçarken tuttum, kurşuna dizilecek! emrini verdi. Kaçağı aldık. Akşam karanlığında renksiz yüzü görünmüyordu. Ateşin karşısına getirdik ve sorguladık.

— Çocuk sen kimsin, hangi birliktensin? dedik. Fakat tümen komutanı Albay Arif Bey "kaçak" diye hayatı gasp edilecek olan bu çocuğu tanıdı: Harp Okulu'nun son sınıfını tamamlamadan çıkmış. Savaş başladığı günden beri bilmem hangi bölükte takım komutanlığıyla güzel hizmetleri geçmiş. Şimdi Çerkesköy'e hücum sırasında takımı –zaten beş on kişiymiş– tümüyle yok olmuş. Kendisi alay komutanını ararken yine avcı hattında bir ağacın dibinde biraz soluk almak için oturmuş. Enver Paşa Hazretleri o sırada avcı hattına gelmiş ve kendisini yakalamış, buraya getirmiş.

Bu çocuk 17-18 yaşlarında zayıf, sarı benizli, yoksul durumda bir gençti. Anlattığı şeyler doğru da olabilirdi, yanlış da. Fakat şurası kesindi ki bu çocuk Çerkesköy eteklerine kadar tabanı delik bir çift potin, çok eski ve örselenmiş ince bir kaputla titreye titreye sürüklenmiş gelmişti. Ve gerilerde değil ileride, hepimizden daha ileride avcı hattında "Biraz dinlenmek için" oturmuştu.

Enver Paşa'ya bu konuda itiraz edilmezdi. Çünkü çocuk tümene sorgulanmak için değil öldürölmek için verilmişti. Bununla birlikte biz emri yürürlüğe koydurmamaya karar verdik. Belki bir zafer filan kazanılır da bağışlattırırız dedik.

O gün zafer kazanılmamış, Enver de emrini unutmamıştı. Ertesi günü bize "O kaçağı kurşuna dizdiniz mi?" diye sordu. "Hayır, efendimiz. Divan-ı harp edilmesini emir buyurmuşsunuz" cevabı verildi. Enver cevap vermeden birinci emrini tekrarladı ve çocuk tümen karargâhı muhafız bölüğüne teslim edildi. Allah, zavallı, renksiz, hasta çocuğa rahmet eylesin. Çoğumuzun evlerimizde buna yakın oğullarımız vardı. Bu günahsız, hızla gelen zulmün şehidi bize birçok zaman iç sızısı oldu. Hâlâ fersiz gözleri, zayıf ve bitkin iki bacak üstünde güçlölkle duran iki avuçluk vücutcağızı, ince kolları, bükölen boynu gözümün önündedir. Bu çocuk da doğal olarak bir anadan doğdu. O ana yavrusunun beşiğini sallarken -tıpkı Enver'in anası gibi- "büyösün, paşa olsun" diye ninni söyledi. Enverler paşa oldular. Çünkü ocak söndürmesini, evler yıkmasını, ordular batırmasını bildiler. Fakat bu çocuk paşa olmadı, hatta teğmen bile olamadı. Ona hayatın en büyük mutluluk müjdesi takım komutanlığına atandığı zaman verilmişti. Şimdi? Şimdi ise şımarık ve katil bir uğursuzun beceriksizlik ve bilgisizliğini örtmek için sert disiplin adına verdiği emirle suçsuz ve günahsız olarak kurşuna dizildi. Enver'in şu beş on yıla sığdırdığı cinayet ve hıyanetleri belki Sirus'un zulüm ve baskısından çoktur. Fakat Sarıkamış sırtlarında kendisi bile barınacak bir kovuk, gırtlğına sokacak bir lokma ekmek bulamadığı pek farklı bir günde zaten kış ve yoksulluk ordunun dörtte üçünü kemirmişken, şu zavallı çocuğu şanssız annesine çok görmesi kadar büyük bir cinayeti yoktur ve olamayacaktır.

10'uncu Kolordu Ne Âlemde

10'uncu Kolordu'nun yaklaşık 40.000 mevcudundaki üç taze tümeniyle iki gün içerisinde gördüğü bütün iş, 6.000 mevcutlu bir Rus tugayının yarısına yakın bölümüne kayıp verdirerek Ardahan yönüne geri çekilmeye zorlanmasıdır. Bu amaç uğrunda kolordu çok yoruldu ve zorunlu olarak iki gün yitirdi. 11 Aralık sabahı Albay Hafız Hakkı Bey'in yapması gereken en akıllıca iş, Ardahan yönüne üç sınıftan oluşan bir örtü müfrezesi bırakarak geri kalan kuvvetleriyle en iyi ve en kısa yoldan Kötek Sarıkamış hattına yetişmektir. En iyi ve en kısa yol Oltu'dan Rus Narmanı'na geriye yani doğuya doğru yön değiştirmek ve Dağgir-Bardız Çayı sınır yoluyla Bardız'a varan yolla yürümektir. 10'uncu Kolordu bu yolla, gelişigüzel yürüyerek 12 Aralık akşamı Bardız'a ve 13 Aralık akşamı isterse Kötek kuzeyindeki Yeniköy'e, isterse Sarıkamış'a yetişebilirdi. Söz konusu akşam Ruslar bu bölgeye en çok üç alay kadar kuvvet getirmişlerdi. Fakat Hafız Hakkı Bey o biçimde değil aşağıdaki biçimde hareket etti:

33'üncü Tümen 11 Aralık'ta Oltu doğusundan dağlar üzerinden Kop yönüne yöneldi. Bu tümen 12 Aralık akşamı Vartanat'a gidecekti. Yol çok sarptı ve Albay Abdülkerim Bey, dağ bataryalarıyla tümen ağırlıklarını taşıyan katır ve hayvanları sırtlara çıkarabilmek için istihkâm bölüğüne buz kayaları üstünde basamaklar kazdırmak zorunda kalmıştı.

Dağların doruk noktalarını bulunca tüm 33'üncü Tümen gözün gördüğü kadar uzun, sert ve yalçın bir buzulun

üzerinde Alp Dağları gezginleri gibi çok tedbirli yol alarak akşam geç vakit Kop köyüne ulaşabildi. Yerinde önlem ve sert disiplinle alay komutanları dağınık erleri topladı ve yaralanan ayaklar tedavi edildi. Askere sıcak yemek verilmek istendi ise de buna zaman ve olanak bulunamadı. Kırk beş günden beri yol yürüyen bu tümenin mevcudu 13.000'den 7.000'e inmişti.

Ertesi gün (12 Aralık) 32'nci Tümen yine kılavuz yardımıyla sabahleyin erkenden Posik-Nüsünk yönüyle Vartanat'a gitmek üzere yola çıktı; fakat bizim Sarıkamış sırtlarında uğradığımız fırtınaya tutuldu. Kılavuz Vartanat yolunun kışın kapalı olduğunu söyledi. Bardız'a doğru döndüler. Bardız'da ise Ruslar 28'inci Tümen'in Yeniköy yolunu gözetlemek için bıraktığı 82'nci Alay'ı süngü hücumuyla geriye atmışlardı. Abdülkerim Bey bu sırada yetişti. Çilhoroz ve Akmezar Dağları arasındaki boyun noktasına imdat kuvvetleri gönderdi. Ruslar bu kuvveti de perişan ettiler. İşin ciddiyetini anlayan Abdülkerim Bey, tümenin bütün kuvvetiyle Bardız'ın selamet ve güvenliğini sağlamaya gerek gördü. Tümen bu yolla Bardız'a yapıştı ve ne hedefi olan Vartanat'a ne de -Enver Paşa'nın çeşitli ısrarları üzerine - Sarıkamış'a gitti. Çünkü soğuk, tipi ve düşman mitralyözleri bu tümeni de 24 saatte mahvetmişti. Eğer 12 Aralık günü Abdülkerim Bey'in komuta ettiği 32'nci Tümen hoş bir kaza sonucu Bardız'a yetişmeseydi Ruslar 82'nci Alay'ı bütünü ezecekler ve Bardız'ı geri alacaklardı. Bardız 9'uncu Kolordu'nun menzil noktası olmuştu. Fakat yine 32'nci Tümen kendi anlayışlı ve deneyimli komutanının kişisel isteği ile kötü bir şans eseri olarak Bardız'da kalmaya gerek görmeseydi ve orada bir alayını bırakıp doğruca Sarıkamış'a yetişseydi, bu kentin zaptı ve Kötek yönünün kapatılması yüzde yetmiş olasılıkla mümkün olabilecekti. Çünkü 32'nci Tümen Bardız'a geldiği zaman bile -yani Oltu'da iki gün savaş ve bundan sonra dahi- yine güzel, düzenli ve dolgun mevcuttuydu. Bununla birlikte Rusların o zaman Yeniköy'den Bardız'a yönelttikleri kuvvetin miktarı gerçek bir

biçimde bilinmedikçe –ki ben bunun gerçeğini öğrenemedim– bu konuyu tartışmak mümkün değildir. Oradaki Ruslar ilk zamanlarda üç tabur, iki top ve dört mitralyözle bir miktar süvari idi. En kesin bilgi budur. Belki daha sonra iki alay kadar oldular.

10'uncu Kolordu'nun öbür iki tümeni 11 Aralık'ta Arda-han yolunda 25 km'den çok ilerleyemedi. Yeniden Rus tuga-yı döküntüsüne çattılar ve yeniden savaşa tutuştular. Ayın 12'nci günü akşamı –şose üzerinde iki günde en çok 45 km yol aldıktan sonra– 30'uncu Tümen Ersinek ve 31'inci Tümen Kosor köylerine, Allahüekber Dağları'nın kuzey etekle-rine varabildiler. Rus tugay komutanı kendi ordusuna iki gün kazandıracak kadar büyük bir kavrayış göstermiştir.

Tümenler Ersinek'e gelinceye dek pek kahramanlıkla pek büyük özveriyle savaştılar. Fakat bu özveri hep üçüncü derecede bir iş uğrunda boşa gitti. Şimdi her iki tümenin bir ucu Allahüekber Dağları kuzey eteklerinde, öbür ucu Oltu sokaklarında, şehitleri ise Kaleboğazı ve Narman de-relerinde kalmış bulunuyordu.

Verilen kolordu emri gereğince her iki tümen 13 Aralık sabahı saat üçte hareket ederek dağa vuracaktı. Sabah saat üç! Demek ki tümenlerin gerçekten dinlenmesine olanak ve zaman yoktu. Erler ve özellikle ağırlıklar bu geceki konak-larına saat kaçta yetişebilmişlerdi ki gece yarısından üç sa-at sonra sabah çorbasını içip bitirmiş ve dağ yoluna çıkac-ak halde bulunmuş olsunlar. Gerçekten kışın böyle dağ yollarına pek erkenden çıkmak genellikle benimsenen ve pratik bir kuraldır. Erkenden dağlarda hava sakindir der-ler. Fakat bu kural ancak gezginler ve teker teker yolculuk yapanlar için benimsenmeye değerdir. Eğer 10'uncu Kolor-du bu hareketi 13 Aralık'ta değil, bir gün dinlendikten sonra 14 Aralık'ta yapmış olsaydı belki doğru sayılabilirdi.

Tümenler emredilen saatte yürüyüşe başladılar. Güç ol-makla birlikte dağa çıkış oldukça düzenli oldu. Fakat iyi

beslenememiş, iyi konaklandırılmamış ve sonuç olarak günlerden beri dinlendirilmemiş olan erler bir fırtına ile düzenlerini kaybetti, dağıldı, uçurumlara atıldı ve karlar altında gömülüp kaldılar.

Bir tanık bu ünlü dağ yolculuğunu aşağıdaki biçimde anlatıyor:

“Konak yerlerinden karanlıkta hareket ettik. Birlikler sessizce kol başlarını birer ikişer izliyorlardı. Kol başlarında kılavuzlar vardı. Haritaya göre üç saat sonra biz doruk çizgisindeki boyun noktasını geçeceğiz sanıyorduk. İki katı uzaklıkta yol aldık, yine yokuştan kurtulamadık. Dağa çıktıkça çevrenin görüntüsü hem güzel hem de yabani bir biçim alıyordu. Her taraf derin ve yalçın derelerden oluşmuş gibi görünüyordu. Biz kar ve buz kayalarıyla örtülü olan bütün bu dereleri, tepeleri ve sonra birçok alçak dağları ayağımızın altında görüyorduk. Topçular bu dik ve derin karlı dağ yolundan nasıl çıkacaklar aklım ermiyordu. Biz, zahmetle güçlkle fakat disiplin ve düzenden ayrılmayarak çıkıyorduk. En sonunda çıktık. Fakat bizi arka tarafı iniş bir boyun noktası değil belki çok geniş ve uçsuz bucaksız sanılan bir kar yaylası karşıladı. Pek yorulmuş ve takatsız düşmüştük. Tam yayla üstünde keskin bir rüzgâr ve arkasından şiddetli bir tipi başladı. Bu andan itibaren göz gözü göremez oldu. Kimsenin kimseye yardım etmesi ve hatta söz söylemesi, sesini duyurması olanağı kalmadı. Uzun, sonsuz denecek kadar uzamış olan yol kolu dağıldı. Asker enginlerde, dere içlerinde, orman bucaklarında, nerede kara bir nokta, nerede dumanı çıkan bir ocak gördüyse oraya saldırdı ve kolordu çözülüp eridi. Subaylar çok uğraştı. Fakat kimseye söz duyurma gücü kalmamıştı. Hâlâ gözümün önündedir. Yol kenarında karların içine çömelmiş bir er bir yığın karı kollarıyla kucaklamış, titreyerek, çığlık atarak dişleriyle kemiriyor, tırnaklarıyla kazıyordu. Kaldırıp yola götürmek istedim. Er önceki hareketini, çığlığını, dişleriyle, tırnaklarıyla çabalamasını hiç bozmadı ve beni hiç görmedi. Zavallı cinnet geçiriyordu. Böylece şu uğursuz buzullar

içinde biz belki on bin kişiden çok insanı bir günde karların altına bıraktık ve geçtik.”

30'uncu Tümen Beyköy, 31'inci Tümen Başköy'e geç vakit perişan bir biçimde ve döküntü halinde vardılar. 31'inci Tümen Kosor'dan hareket etmişti. Başköy'e uzaklığı harita üzerinde en çok 25 km yani beş saatti. Tam 18 saatte varabildi. Burada bir alay, dağınık ve perişan erlerini toplamak için sancak açtı. Sancağın altına bir taburdan yalnız seksen er geldi. Bu taburun Erzurum'dan hareketle mevcudu 800 er, belki daha çoktu.

Ertesi (14 Aralık) günü 10'uncu Kolordu Komutanı Albay Hafız Hakkı Bey Başköy'den, Sarıkamış'ta Başkomutan Vekili Enver Paşa'ya yazdığı raporda tümenlere dair bilgi veriyor ve yarın rast geleceği düşmanı şiddetli saldırıyla perişan edeceğine söz vermekle birlikte şu satırları da eklemişti:

“Dün, kolordunun Allahüekber Dağları'ndan aşması olağanüstü güç oldu. Piyadelerde ayakları şişmiş erlerin sayısı yüzde yirmiyi buluyor.”

Yine ertesi günü tümenlerini denetleyen Kolordu Komutanı Hafız Hakkı Bey, ertesi gece verdiği kolordu emrinde dün gezdiği birliklerinin mevcutlarının ancak onda biri kaldığını görmüş olduğunu söyleyerek dağınıkları toplamaya çabalamalarını komutanlarına öneriyordu. Gerçekten 40.000 mevcutlu 10'uncu Kolordu'nun Ardahan yolu ve Allahüekber Dağları yönüyle Sarıkamış-Kars yolunu almak için Başköy-Beyköy bölgesine yöneldiği en az 26.000 mevcutlu iki tümeninden ancak 3.200 kişi getirebilmişti. Bunların yüzde yirmisinin ayakları yaralıydı.

14 Aralık savaşı 9'uncu Kolordu'nun en seçkin er ve subaylarını kemirdi ve yuttu. Bu savaşta Kolordu Karargâhı'na mensup tüm subaylar ateş hattının çeşitli kısımlarına dağılmış ve İhsan Paşa bilfiil komutadan düşmekle birlikte, kendisine hiçbir resmi bildirimde bulunulmamıştı. Enver Paşa harekâtla ilgili emirlerini tümenlere veriyordu. Bu nedenle biz günün olaylarını ordu karargâhına akşam

raporuyla bildirmek için 29'uncu Tümen karargâhına gittik. Albay Arif Bey karargâhını Çerkesköy'ün kuzeyine, yolun soluna orman içine taşımıştı. Arif Bey üzüntülü ve endişeliydi. İhsan Paşa'nın sorularına karşı durumu şöyle açıkladı.

Toplanmaya, soluk almaya zaman bırakılmıyor. Eldeki değerli subayların tümü gereksiz yere harcanıyor. Alay komutanlarımızın üçü de mahvedildi. Ağâh Bey şehit düştü. Sabit Bey'le Lütfullah Bey, avcı hattında Çerkesköy'e girdiler ve kapandılar. Elde kalan birkaç yüz erle beş on top, bildiğiniz gibi saldırıya değil savunmaya ayrılarak 10'uncu Kolordu beklenirse belki bir dereceye kadar amaca yardım edilebilmiş olsun. Enver Paşa Hazretleri genç, acele ediyorlar. Erlere subaylara hiç acıymıyorlar. Bari bir sonuç alınabilse.

Bunun üzerine Arif Bey, Çerkesköy'e saldırı konusunda Enver Paşa'nın doğrudan doğruya kendisine verdiği yazılı emri İhsan Paşa'ya sundu. Önemi nedeniyle söz konusu emri olduğu gibi aktarıyorum:

29'ncu Tümen Komutanlığı'na, 14 Aralık 1914

Bu emrin ulaşmasıyla birlikte tüm yedek kuvvetinizi sağ kanattan ileri sürünüz ve bizzat tüm subayları ileri atınız. Düşmanın sol kanadına karşı kayıpları göz önüne almayarak şiddetle hücum ediniz. Sağ kanattan saldırıya geçildiği zaman düşmanın karşınızdaki sol kanadını tüm topçunuzla dövinüz. Makinelili tüfekler de şiddetle dövsün. Bu sabah ileride kayıplar çok olduğundan dolayı mevziini terk ederek geri dönen bir subay kurşuna dizilmiştir.

*Başkomutan Vekili
Enver*

Bu emir bize kurşuna dizilen zayıf ve renksiz çocuğun, o şanssız asteğmenin Enver'e kayıp çokluğundan filan söz ettirmiş olduğunu gösteriyor. Oysa ki Enver, kendisine hiç-

bir zaman kayıpların çokluğundan, mevcutların azaldığından, dinlenme gereksiniminden, sözün kısası eksikler ve yokluklarla ilgili durumlardan söz edilmesine izin vermezdi. Demek ki gerçeklerle yüz yüze gelmekten çekiniyordu.

15 Aralık günü bir rica ve istirham sonucunda, Başkomutan Vekili tümenler adına elde kalan birkaç yüz kişinin dinlenmesine izin verdi. Bugün tümenler az çok düzenlenecek ve birbirlerine karışmış erler ve birlikler kendi yerlerine gönderileceklerdi. Fakat Başkomutan Vekili, Sarıkamış tarafında her gördüğü hareketi Rusların geri çekilmesine bağlamayı kafasına yerleştirmişti. Çerkesköy’de ve Sarıkamış’ta biraz duman gördü. “Yakıyorlar, kaçacaklar” dedi ve tüm kuvvetlerle yeniden saldırı emrini verdi. Tümenler beş on dağ topları, beş on makineli tüfekleri ve birkaç yüz tüfekleriyle yeniden ateşe başladılar, ileriye atıldılar. Fakat bir türlü tutunmayı başaramadılar. Kırılan kırıldı, sağ kalanlar kırık dökük eski kar çukurları içine döndüler. Bugün Kolordu Komutanı İhsan Paşa, Albay Arif Bey’in yanında ve mitralyözlerin başında kaldı. Ömer Lütfü Bey ve Yüzbaşı Mehmet Bey 17’nci Tümen bölgesini yönettiler. Ben, 28’inci Tümen Komutanı Albay Ethem Bey’in yanına gittim. Merhum Ethem Bey yirminci yüzyılın en temiz ve seçkin, en melek huylu ve saf bir Müslüman’ı ve ordunun en kaderci ve alçak gönüllülükle ağırbaşlılığı birleştirmiş güvenilir ve sakin bir tümen komutanı idi. Ben merhuma da öbür tümen komutanlarına olduğu gibi, pek içten bir saygı beslerdim. O da bana iltifatını esirgemezdi. Kendisini boyun noktası çevresinde, sanırım bataryanın yanında buldum. Bana Rusların Çamurludağ tarafından yavaş yavaş kuşatmaya başladıklarını söyledi ve tek tük Rus avcılarını gösterdi. Umutsuz ve üzgündü. Durumu düzeltmek için merhum da genel geri çekilmeden başka çare göremiyordu. Görüşünü açıkladıktan sonra şunu da ekledi:

“Fakat geri çekilme, buralara kadar geldikten sonra pek ağırdır. Yüce Tanrı’ya şurada işte şu karlı tepede gece gündüz yalvarıyorum. Bana o felaketi göstermesin, şehitlik

nasip etsin. Ne diyeyim, Allah selamet versin. Enver Paşa çok ataktır. Söz kâr etmez, öğüt dinlemez. Edirne’de Hurşit Paşa Hazretleri’yle bazen otomobile binerdik. Enver Paşa şoförü bir yana iter ve otomobili kendisi kullanırdı: Canımız ağzımıza gelirdi. Ne dere dinler ne tepeyi görür. İnışe yokuşa en büyük süratle sürer götürürdü. Bize neler çektirmezdi, efendim. Allah selamet versin. Aceleci, inatçı, dik kafalıdır. İnsana cesaret gerek ama böyle kış kıyamette cesaretten çok önlem gerekli değil miydi? Tümenin haline bakıyorum da gözüme yaş geliyor, Allah bilir!”

Merhum Ethem Bey’in nezih dili bundan fazla şikâyet edemezdi. O temiz dilden Allah adı hiç eksik olmazdı. Ben diyebilirim ki merhum dinlenme uykusunda iken bile rüyasında benim hiç göremeyeceğim bir kutsal yaşamın cennet gülbahçesi ile cennet çeşmelerini ve huzur veren çimenliklerini görür ve dili yine esma-i hüsnayı (Allahın adı) sürekli olarak anardı. Allah onu cema-i zülcelâline kavuştursun. Öyle mübarek bir kişiydi. Bizim kullanabildiğimiz senli benli sözcüklerden dilini incitir diye korkardı. Onları hiç kullanmazdı.

Enver’i pek iyi tanımişti ve onun bu şikâyetini ben şöyle çevirdim. “Ah, ne hain olduğunu bir ben bilirim, bir de Allah bilir. Gözü o kadar kısa görür ki ona göre kendi benliği ile bir ordu arasında fark bulmaz. Kendi atı ne kadar çabuk giderse bir ordu da o kadar çabuk gider, sanır. Allah belasını versin. Pitgir’den beri tümenin başına geçti, soluk aldırmadan yürüttü, sürdü. Döküntüleri toplama olanağı yok. Ne dağ görür ne tipiden anlar ne de Allah’tan korkar. İnatçı, cahil, uğursuz bir şeydir. Allah belasını verir inşallah! Ben bunun kadar kızıl haydut görmedim. Tümenin bir kez hareket günündeki maddi ve manevi gücünü, neşesini, isteğini göz önüne getiriyorum. Bir kez de şu gözünüz önündeki bir avuç uyuşuk, şevksiz, güçsüz erlere bakıyor, üzüntümden intihar edeceğim geliyor, Allah bilir.” İşte merhumun benim lehçemle dediği buydu. Başka deyimle merhumun yerinde olsaydım ben böyle derdim.

Albay Arif Bey de aynı görüşteydi. İhsan Paşa işin aslını hepimizden daha önce fark etmişti. Hatta ilk hareket gününde benim Enver'i çok sevdiğimi hissettiği zaman hakkımda belki de kuşkulu bir düşünce beslemişti ve belki beni de candan, kandan çeteci sanmıştı. Doğal olarak bu düşünce, eğer var idiyse yanlış bir düşünceydi. Askerlik yaşamımda birlikte çalıştığım üstlerimi içten bir biçimde sevmek ve saymak benim âdetimdir. Hiçbir üstüm, benim emirlere uymam ve saygımdan bugün şikâyet edemez. Enver'i ben millete hizmetine göre sevebilirdim. Başkomutanımız olması nedeniyle yüceltirdim. Çünkü ben onun askeri değerini takdir edecek bir vesile bulamamıştım. Birçoğumuz onun bilgisizliğini ancak Sarıkamış'ta görüp anladık.

Aynı günde Ömer Lütfü Bey'in düşüncesini sordum. Ömer Lütfü Bey bana iki sözcükle Enver'in tüm kimliğini açıkladı: "Sakardır. Şanssız mı, iktidarsız mı bilmem. Fakat hiçbir girişiminde başarısı yoktur. Ben, Şerif bu işin sonucundan korkuyorum. Tümenleri eritti. Haberin var mı, 10'uncu Kolordu bizden daha perişan gelmiş. Şimdi karar-gâhtan biri söyledi. Ona söz dinletmek mümkün değildir. İhsan Paşa'yı teşvik etme, ağır bir davranışla karşılaşır, mahçup olur, üzülürsün." Öbür arkadaşlarım gezdikleri cephe bölümlerinden hep aynı duyguyla döndüler. Biri hat-ta dedi ki: (Alaylar suçu hep kolordu komutanına yüklüyor "korumuyor" diyorlar.) Gerçeği anlattık. Topçu Binbaşı Hamdi Bey, Enver Paşa'ya ne demiş biliyor musunuz?

Enver Paşa topların yerini düşman ateşi altında değiştirmek için Hamdi Bey'e emir vermiş. Hamdi Bey de "Anladım! Düşman ateş ediyor, Paşam. Herkes bir türlü emir veriyor. Biz sonra şaşırırız, Paşa Hazretleri. Amaç gösterdiğiniz dereyi ateş altına almak değil mi? Siz karışmayın ben orasını buradan döverim" demiş. Sonra Hamdi Bey bendenize şöyle diyordu. "Bu ne biçim komutan, ne biçim Paşa! A mübarek, başkomutansın, tek toplarla işin ne? Zaten oldu bitti? Buna paydos derler. Elde ne kundak kaldı ne kundak katırı. Buradan mevzi değiştiririm, herif kardan mü-kemmelen görür, iki sıra da şarapnel yapar, bu kez erler ve

subaylar da kalmaz. Ben ateş altında mevzi değiştiremem birader! Karşıya bak, bizi kabak içi gibi görüyorlar.”

Artık Enver’e bundan sonra güvenecek kimse kalmamıştı. Çözülme, güvensizlikle birlikte hemen başlar.

O gece İhsan Paşa, Başkomutanlığa yazdığı raporunda 29’uncu Tümen mevcudunun 300 er, 11 dağ topu, 8 mitrallyözden ibaret kaldığını ve Çerkesköy’de mahsur kalan birkaç yüz özverili insanın, iki ere beyaz gömlekler giydirerek Rusların gözünden gizlice gönderebildikleri habere göre yalnız 20 erin hayatta olup geri kalanının şehit veya esir edildiklerini ve bu özverili gazilere aynı erlerle verilen emirde dirençlilik önerisiyle birlikte (Bilinen ordumuzun yarın kendilerini kurtaracağını ve kendilerinin de o sırada olabilirse çıkış yapmaları) yazıldığını ve 17’nci Tümen’in durumunun da bundan iyi olmadığını söylemiş ve rapor sonunda “oysa ki 29’uncu Tümen’i mevcudu son yürüyüşünden önce öbür tümenler gibi yaklaşık 6.000’di” cümlesini bir çuvaldız gibi Enver’in gözüne sokmuştu.

Bunu izleyen günlerde Ruslar Sarıkamış arkasında 10 santimetrelik havan bataryalarının tahrip taneleriyle bizim işgal ettiğimiz tüm mevzileri sürekli olarak dövdüler. Kuşatma kollarını hep örtülü olarak geri çekilme hattımıza doğru gönderdiler. Biz topçu mevzilerinden 15 Aralık akşamüstü saat 21.00’de düşmanın iki alaydan fazla olduğu sanılan ve yürüyüş süresi iki saat kadar süren bir yol kolunun Sarıkamış’tan Kötek yönüyle mevzilerimizin güneyine ve bizim geri çekilme hattımıza doğru geçtiğini gördüğümüzü haber verdiğimiz zaman Enver bize “Evet, Kars’a kaçıyorlar. 10’uncu Kolordu’nun önünden geçemediler, şimdi bizim arkamızdan dolaşıp gidecekler” cevabını verdi. Ben yüzüne baktım ve “Bu sözü doğal olarak erlerin manevi gücünü kırmamak için yalancıkdan söylüyorsun” demek istedim. Fakat o meğer yalan söylemiyormuş. Öyle görüyor ve öyle sanıyormuş. Bunu kendi karargâhının tüm subayları doğruladılar. Ben de o zaman Enver’in pek kara cahil ve pek ahmak bir şey olduğuna kesin yargıyı bastırdım. (Bu durumu bir örnekle açıklaya-

yım, saygıdeğer okuyucular da yargılasınlar: Varsayınız ki cephe Üsküdar'a yönelik olarak Tünel'in yukarı başından Galatasaray'a dek 9'ncu Kolordu mevzileri var. Taksim'den Harbiye'ye dek de 10'ncu Kolordu mevzilerini varsayınız. 9'uncu Kolordu'nun geri çekilme hattı Şişhane Karakolu'ndan geçerek Tersane'ye iniyor. Tersane Bardız'dır. 10'uncu Kolordu'nun geri çekilme hattı hem Bardız'dan geçebilir, hem de Şişli-Okmeydanı-Silahdarağa-Davutpaşa üzerinden Bakırköy'e gider. Şişli Başköy'dür. Okmeydanı Allahüekber Dağları'dır. Silahdarağa Oltu'dur.

Tekrar edelim: Ordu Tünel-Taksim-Harbiye hattındadır. Sarıkamış Tophane çevresidir. Bu varsayıma göre Kars Ortaköy çevresine, Kötek ise Sultanahmet Meydanı'na düşer. Haliç sınırdır. Biz Enver'e diyoruz ki "İki alay kadar düşman kuvveti Tophane'den Rıhtım boyuna, Köprü'ye ve Karaköy'e doğru yürüdü. Bunlar belki Azapkapı'ya gidiyorlar. Geri çekilme hattımıza düşeceklerdir." Enver bize şu cevabı veriyor: "Gördüğünüz Rus kuvveti Ortaköy'e kaçıyor. Fakat Taksim ve Harbiye'deki 10'uncu Kolordu'dan çekindiği için Dolmabahçe-Beşiktaş üzerinden gidemiyor. Perşembe Pazarı'na gelecek, Tepebaşı'na çıkacak. Şişli'den dolaşp Yıldız arkasından Ortaköy'e kaçacak."

İşte hiç yanılsız olarak Enver'in cevabı budur ve buna inanmıştır. Hükmetmek için asker olmaya gerek yoktur ki Ortaköy'e Şişli üzerinden giderken 10'uncu Kolordu ile çarpışmak ve tehlikeli durumda kalmak kesindir. Oysa ki geri çekilme isteği olan bir askeri birlik düşmanıyla yol üstünde tutuşmaktan çekinir, bu kuraldır.

İşte bu örnek de gösteriyor ki kendi kendisini paşa, nazır ve başkomutan yapan Enver ucubesi bir büyük meydan savaşını değil bir mahalle kavgasını bile yönetip sevk edemeyecek kadar anlayışsız bir deli idi.

Tüm gerçek anlaşılmış ve tüm umutlar yok olmuştu. Dört günden beri süren savaşın gününde ve gecesinde tüm

alaylar kendilerine verilen emirleri eksiksiz yapmak için insan gücünün dışında özveri gösterdiler. Şimdi merhum Hafız Hakkı, Sarıkamış'ın kuzeybatısındaki ormanlık içinde başını avuçları içine almış, dirseklerini dizlerine dayamış, vicdanının suçlamasını dinliyor, gözyaşlarını kimseye göstermemek için elinden geleni yapıyordu. Hafız Hakkı Bey, Allahüekber'i geçtiğinin ertesinde müthiş ve çok büyük yanlışını anlamıştı. Enver'den şimdi, dokunaklı bir mektupla iki gün dinlenme ve toplanma izni istemişti. 10'uncu Kolordu toplanıncaya dek 9'uncu Kolordu'nun savunmada kalarak beklemesini de öneriyordu. Fakat hâlâ, ezberlediği sözleri basma kalıp tekrarlamaktan başka gücümüz yoktur. Aynı okul çocukları gibi Enver "Olmaz, olamaz, Ruslar kaçıyor kaçırmayacağım. 10'uncu Kolordu hemen Sarıkamış'a yürüsün, saldırsın!" emrini gönderdi.

10'uncu Kolordu'nun Sarıkamış'ta bir avuç kahramanıyla saldırıları pek kanlı, pek cesurcadır. Piyade erleri Sarıkamış'a girdiler. Fakat Rusların karşı saldırılarıyla hayatta kalabilenleri yeniden dışarı atıldı. Bu acı görüntüyü biz mevziden gördük. Enver'e de bilgi vermişler ve Enver bizim erlere "Ne duruyorsunuz? 10'uncu Kolordu Sarıkamış'a girdi. Siz de ileri!" emrini tekrarladı. Bu emrin yayımı üzerine kar çukurları içinden Sarıkamış'ta olan biteni Enver'den daha açık gören erler sadece saldırı belirtileri gösterdiler. Üç dört erlerini Enver'in karargâhına doğru yönlendirdiler ve alaycı tavırlarla bağurdılar: "Allah, Allah! Allah, Allah! Hücum! Hücum!"

Türk eri cahildir fakat doğuştan çok zekidir. Bu erler, bir alay cephesinde üç dört kişi kaldıkları son günlerde de Enver'in kendilerine yaklaştığını gördüklerini ve "Niçin saldırmıyorsunuz?" delice sorusuyla karşılaştıkları zaman bu hain ve cahil komutana yalnız şunu dediler:

"Şimdi saldıracağız, Paşa Hazretleri. Niye etmeyelim? (Öbür arkadaşlarına) Oğlan, de sağ taraftakilere de söyle. Paşa Hazretleri emir veriyorlar saldırsınlar... Daha ne duruyorlar?" Ve bu erler her an saldırdılar.

Enver Paşa, İhsan Paşa'nın raporundan gücendi ve şu emri yayımladı.

“Kolordu ve tümen komutanlarını bazı zamanlarda geride gördüm. Herkes ileride bulunmalı. Verilen raporlarda sürekli olarak mevcudun eksikliğinden söz ediliyor. Bizzat gözlemlerim sonucu Rus bölükleri de 20 er kuvvetinden çok değildir.” Şimdi siz ağzınızla kuş tutsanız Enver'e Rus bölüklerinin 160 erden hiçbir zaman aşağı düşmediklerine inandıramazsınız. Çünkü o bizzat 20 er görmüş. Nereden gördü, nasıl saydı. Saydığının manga olmayıp da bölük olduğunu nereden çıkardı? Bunu kimse bilmez.

Enver Paşa 10 Aralık akşamı, karargâhından Binbaşı Tahir Bey'e yarbaylık rütbesi vererek bizim 17'nci Tümen'e komutan atamıştı. Tahir Bey zeki ve cesur bir kurmay subaydı. Mevziye varıp da görev başına geçince düşmanla ilgili şu raporu göndermişti: “Düşman 10'uncu Kolordu'ya karşı 2-3 alay süvari, 2 batarya top, 2-3 tabur piyade ile gidiyor.” Enver buna inanmadı, “kaçıyorlar!” dedi. Sonra yakalanan Türkistanlı Müslüman bir esir Rusların beş alayla Sarıkamış'ta bizi kuşatacaklarını ve her bölükte 160 tüfek olduğunu söylediği zaman Enver, reddedilmesi olanaksız deliller karşısında bozulan inatçı itirazcılar gibi dudak büktü ve “11'inci Kolordu ne iş görüyor? Bunları niye salıverdi?” sorusunu sormaya başladı.

11'inci Kolordu da durmamış ve çok iş görmüştü. Şimdi bu kolordunun kurmay başkanlığına ileri görüşlü, araştırmacı, cesur ve azimkâr arkadaşımız Kurmay Binbaşı Emin Bey geçmişti. Eski kurmay başkanı Binbaşı Şevket Bey 33'üncü Tümen'e komutan olarak atanmıştı. Şevket bir avuçluk 33'üncü Tümeni'yle Rusların sağ kanatlarına o kadar sıkı bir biçimde yapıştı ki düşman bu kanadında her çekilişinde mitralyözlerini, tüfeklerini, atlarını, arabalarını bırakmaya, Şevket'e birçok esir teslim etmeye mecbur kalıyordu. 18'inci ve 34'üncü Tümenler'in şiddetli kararlılıkları, özverileri 33'üncüden geri kalmıyordu. 34'üncü Tümen'e merhum Grebeneli Bekir Bey komutan olarak atanmıştı.

Ben şu naçiz yazılarımla kendi aklımca tarihsel bir görevi amaçladığım için merhum Bekir Bey dolayısıyla şuraya birkaç satır ekleyeceğim. Bekir Bey İkinci Meşrutiyet döneminde ve Balkan Savaşı'nda çetecilikle haklı haksız bir ün kazanmıştı. Peki çetecilikte iş görmek için iki manevi, bir maddi niteliğe gereksinme vardır: Cesaretle aşırılık, hilekârlık ve sağlam bir vücut. Bekir Bey'i kendi tümenlerinden birine kabul eden 11'inci Kolordu Komutanı Galip Paşa Hazretleri izin verseler de sorsak: Merhum, bu ve buna benzer nitelikleriyle askerlikte bir taburu bile güvenle sevk edip yönetebilir miydi ki, kendisine kolordunun o ana kadar pek çok özverisi görülmüş bir tümeni emanet edilirken razı olup onay verdiler? "Herkesin bir yeri ve her erin bir kesi (kimsesi) vardır" derler. Tuğgeneral İhsan Paşa'dan sonra o yerin kişisi Grebeneli Bekir miydi? Evet denilemeyeceğine eminim. Bir kez de 34'üncü Tümen Kurmay Başkanı'nı söyletmeli derim. Olanak bulursanız 3'üncü Ordu'nun o zamanki tümen komutanları arasında Grebeneli Bekir'i de sıraya sokun bakalım:

Kurmay Albay Ali Rıza Bey (17), Kurmay Albay Ethem Bey (28), Kurmay Albay Arif Bey (29), Kurmay Albay Abdülkerim Bey (32), Albay Hasan Vasfi Bey (31), Yarbey Ali Osman Bey (30), Kurmay Yarbey Yusuf İzzet Bey (Süvari), Kurmay Albay Mustafa Nimet Bey (18), 10'uncu Kolordu Kurmay Başkanı Şevket Bey (33). Ve tüm bu değerli, anlayışlı kişiler arasında Grebeneli Bekir! Yakıştı mı?

Merhum Bekir cahildi. Komutanlık koltuğunda cesaretle kapatmak isteği büyük boşluğu, en sonunda yaşam hazinesinin enkazıyla doldurdu (Allah rahmet eylesin). Böyle önemli mevkilere seçecekleri kişileri incelemek için uygar ülkeler matematiksel bir kural kabul etmişlerdir. Bu kuralın üç bilinmeyenini çözümleyen üç cevap ararlar. Memuriyet mevkiini bir yana, cevapların cebirsel toplamını öbür yana koyarlar. Cevap tarafı memuriyet değerine eşit veya ondan büyük çıkarsa kabul. Üç soru şudur:

1. Adayın öğrenim derecesi?
2. Yetiştirdiği aile?
3. Deneyimi?

Bu soruları hem askeri hem de mülki üst düzey yöneticileri hakkında uygulamak, seçimde yanlıştan korunmak için yeter bir çaredir. Gerek Nizamiye Süvari Tümeni'nin ve gerek 11'inci Kolordu'nun düşmanı hangi çizgiye dek geri sürdüğüne dair biz Sarıkamış'ta bilgi alamıyorduk. Bu konuda ordunun her girişimi sonuçsuz kalmıştı. Uzaklık fazla ve haberler Bardız-Narman-Köprüköy üzerinden doluşmak zorundaydı. Enver 11'inci Kolordu'yu Horum'da sanıyordu.

Ayın 18'inde Sarıkamış ve yöresindeki savaş durumu özetle şöyleydi: Bardız'da – 10'uncu Kolordu'nun 32'nci Tümen'i yaklaşık 500 kişi. 28'inci Tümen'in 82'nci Alay'ı, 17'nci Tümen'in 39'uncu Alayı ve birkaç top toplam 32'nci Tümen kuvvetine eşit veya biraz üstün bir mevcutta. Sarıkamış kuzeybatısındaki orman eteklerinde 10'uncu Kolordu'nun 30 ve 31'inci Tümenleri'nin tüm kuvveti birkaç batarya ile en çok 1.800 er kadar. 9'uncu Kolordu'nun hal ve durumu ise İhsan Paşa'nın aşağıdaki önemli raporunda yer almaktadır. Bu raporun bende kalan bir kopyasından şu satırları olduğu gibi yazacağım. Ta ki Başkomutan Vekili'ne karşı 9'uncu Kolordu Komutanı'nın tüm gerçeği her fırsatla arz edip etmediğine kuşku kalmasın.

17 Aralık 1914 akşamı 20.30'da İhsan Paşa'nın ordu karargâhına Sarıkamış kuzey batısındaki son karargâhımızdan gönderdiği rapor suretinden alınmıştır:

“9'uncu Kolordu'nun ileri hareketinden iki gün önceki savaş gücü 21.000, erzak ve cephane kolları vs. dışında asıl gücü 28.000 erdi. Kanatlara yancı olarak ayırdığımız 12 bölük, Bardız'da 32'nci Tümen tarafından durduruldu ve Oltu yönlerine emirlerinize uyularak gönderilen sahra bataryalarımıza ayırdığımız üç istihkâm ve altı muhafız bölüğü 10'uncu Kolordu'dan ayrılıp da bize henüz katılmadı. Bu nedenle Bardız'a vardığımızda genel kuvvetlerimiz

18.000 ere inmişti. Ondan sonra gerek 12-13 Aralık gece saldırısı ve gerek 17 Aralık akşamına dek yapılan saldırılar ve şiddetli kış, kolordunun tüm gücünü (17'nci Tümen, 11+29'uncu Tümen, 19+28'inci Tümen ve 86'ncı Alay 700) toplam 1.000 ere kadar indirdi. Nerede ne miktar perakendemiz bulunduğu dair esaslı bilgi alınamamıştır. Bununla birlikte pek güçlü bir biçimde umulabilir ki 9'uncu Kolordu'nun gerilerde köylere dağılmış olan perakendesini toplamak ve bugün 30'uncu Tümen'le birlikte savaşan birliklerinden yararlanmak üzere on gün zaman bulsa 10.000 sayısına yükselebilmesi büyük olasılıktır. Bugün mevcut erler ve hayvanlarla araçların maddi değerlerindeki zayıflığı zat-ı devletleri bilmektedirler. Örneğin savaşçı saydığımız eldeki erlerin büyük bölümünde bedensel zayıflıklara rastlanmaktadır. Topçu subay ve erleri yarı yarıya kayba uğramışlardır. Hayvanlar bitkin ve zayıftır. 40 dağ topundan bugün ancak 20 top iyi bir biçimde işleyebilmektedir ve tüm cephelerde ancak 16 makineli tüfekten yararlanılabiliyor. Sonuç olarak 9'uncu Kolordu'nun saldırı yeteneğinin kalmadığı arz olunur. Bu acizane arzdan amacım kolordunun şu andaki durumunu bildirmek ve gayet büyük olan yüce makamınızdan bu kolorduya verilecek savaş görevinin ne derecelere kadar yerine getirilebileceğine sayılar üzerine kurulu bir belge hazırlayabilmektir. Şimdiye dek kendisine verilen savaş görevini son derecede büyük bir özveri ile yerine getirerek azmi ve özverisi sonucunda bu kadar büyük kayba uğramış olan 9'uncu Kolordu var olan kaynaklarından yararlanabilmek için 10-15 günlük bir fırsata sahip olursa kendisini toplamasına pek büyük umutların varlığını ayrıca arz ederim."

Hâlâ gözümün önündedir. Bu raporun karalamasını yaşam odunlarının sönük ışığı altında tamamladığımız zaman Ömer Lütfü ve ben o kadar yardımlarla o kadar eksiksiz bir biçimde seferber olan bu kolordunun bir ay önceki zinde durumunu aklımıza getirdik ve şimdi şu bahtsız enkazın başı ucunda elimizdeki sayılara baktık da acı acı ağladık.

Enver'e geri çekilmekten söz edilemezdi. Bir adım geri atanı her üst rütbeli amiri derhal tabancasıyla öldürmek için kesin emir almıştı. Ona işte böyle; ancak 10-15 günlük bir fırsata sahip olmak, arz edilebilirdi.

Aynı tarihle merhum Hafız Hakkı Enver'e (Ardahan yolunda bırakılmış olan müfreze ile sahra toplarının Oltu ile bağlantısının tehlikede, müfreze komutanının şehit olduğunu, lütfen ve acıyarak kurtarıcı yardım gönderilmezse topların da Kazaklar tarafından alınacağını) bir rapordan öğrendiğini bildirdi ve şu sözleri ekledi: "Elimde 800 yorgun ve cansız erden başka askerim yok. Bunları dinlendirmeye çalışıyorum. Saldırı olanağı yok. Biraz tahkimatla savunma yapmaya uğraşıyorum. Bugün tüm kolordunun başı Sarıkamış'ta ve sonu Başköy ve gerisinde pek dağınık bir durumda bulunuyor. Tüm çevre bölgedeki kuvvetlerin toplamı 1.800 er, 8 sahra topu, 18 dağ topundan oluşmaktadır. Belki biraz toplanabilirsem yarın akşam saldırıya geçebilirim."

Bunun üzerine Enver Paşa ertesi gün (18 Aralık) için ordunun geri çekilmesine karar vermiştir diye düşünürsünüz değil mi? Hayır bilemediniz. Tüm gücüyle şiddetle saldırıyı sürdürmesini emretti.

Karargâh ve birliklerin subayları arasında ayakları donan, yaralanan, şehit ve hatta esir düşen pek çoktu. 28'inci Tümen Kurmay Başkanı Yüzbaşı Refet beş gün önce Kötek yoluna keşfe gitmişti. Geri gelmedi. (Esir düşmüştü. Ruslar Refet'i sorguya çekerken uygun cevap alamadıklarından kızmışlar ve kafasını kılıçla yarmışlardı. Refet, bununla birlikte hayatta kalmıştı.) 29'uncu Tümen Kurmay Başkanı Yüzbaşı Hayrettin, 9'uncu Kolordu Kurmayları'ndan Yüzbaşı Rıza ve iki emir subayı yaralıydılar. Ordu kurmaylarından Yarbey Nuri Bey'i Enver dağa taş sala sala en sonunda top yolu taraflarında yitirmişti. (Nuri Bey 32'nci Tümen'i gördükten sonra 11'inci Kolordu ile bağlantı kurmak için Horum yönüne gidiyordu. Bizim avcıdan ayrıldıktan sonra sisten yolunu kaybederek Rus avcısının kucağına düşmüştü.) Birçok alay komutanı şehit, yaralı veya

Çerkesköy’de esir olmuştu. 17’nci Tümen Komutanı Tahir ve 28’inci Tümen Komutanı Ethem Beyler yaralanmışlardı. (Bu iki değerli yaralı, geriye taşınırlarken Divik’te Ruslara esir düştüler, Tiflis Hastanesi’nde tedavi sırasında tifoya tutuldular ve öldüler.) Ordu karargâhı bir harabe görüntüsünü almıştı. Almanların sesi çıkmıyordu. Kimisi hastalanmış, kimisinin ayakları donmuştu. Enver’in başyaveri Kâzım Bey yatağında umutsuz ve donmuş ayaklarıyla bir yana kımıldanamayarak yatıyordu. Enver doğurup ortaya çıkardığı bu trajik sahnenin artık çürümüş enkazını bir cellat donukluğuyla, fütursuz, pervasız seyrediyordu.

Kendisine gönderdiğimiz bir rapor hakkında bilgi almak için İhsan Paşa’yı ve beni çağırttırmıştı. Sordu: “29’uncu Tümen niçin emir almadan mevzi değiştirdi? Üç topu niçin düşman eline bıraktı? Tümen komutanını kurşuna diziniz!” İşte müthiş faciayı tamamlamak için Shakespeare’in şu eylemli taklitçisine böyle son perde gerekliydi. İhsan Paşa bir an için durdu, bir şey söylemedi. Fakat ben yanı başından fısıldadım: “Asıl emri kendisi verdi. Arif Bey’e de biz yetkisi içerisinde, gereğine göre mevzi değiştirme izni verdik” dedim. Bu kadarı İhsan Paşa için yeterdi. İhsan Paşa Arif Bey’in pek değerli bir komutan olduğunu ve bugüne dek görevini aldığı emre uygun bir sükûnet ve kavrayışla yerine getirdiğini söyleyerek arkasını tamamladı: “Yalnız sizin emirlerinizi izleyerek bizim tümenlere verdiğimiz yetki ve izin üzerine Arif Bey birkaç yüz metre cephe değiştirerek sağında 28’inci Tümen grubuyla bağlantısını kurdu. Üç top düşmana teslim edilmemiştir, tahrip edildikten sonra abdesthane çukurlarına atılmıştır.” Enver – hayret! – müthiş emrini geri aldı.

Kâzım Bey’e yanaştım “Haydi biz kaldık, Bardız yolu kesildi, siz ne bekliyorsunuz? Siz de mi esir olmak istiyorsunuz?” dedim. Kâzım Bey, Enver’in söz dinlemediğini, bununla birlikte benimle görüş alışverişi yapmak isteyeceğini söyledi. Aynı günün akşamı yanlarına gittim. Herkes yaktaydı. Enver’i yatağının içinde yalnız buldum ve şöyle

söyledim: “9 ve 10’uncu Kolordular’dan hayır kalmadı. Bildiğiniz gibi Bardız bağlantısını Ruslar kesti dünden beri Divik üzerinden işliyoruz. Sonuç doğal olarak tutsaklıktır. Bari izin verseniz de son gelen kırk kadar topçu ve piyade subaylarını geriye yollasak. Bir de bendenizin niyetim yavaş yavaş fazla kalan ve işe yaramayan top ve mitralyözleri göndermektir. Karargâh da kurtulsa çok iyi olurdu.” Enver karşılık olarak şu emri verdi: “Bu kadar kişi nerede kaldıysa topçu subayları da orada kalsın. Bunun önemi yok. Fazla top ve mitralyözleri, bir de alay sancaklarını Erzurum’a gönderin. Sancakları götürecek çavuş ve onbaşılara bir kaç lira para da verin. Karargâhlar nereye gitsin, diyor-sun?” “Yok, bir yere gitsin demiyorum, düşman eline geçmesin demek istiyorum. Bir de izin verirseniz bendenizi ilgilendirmeyen bir konu arz edeyim: Ordunun 11’inci Kolordu’dan başka sağlam bir gücü kalmadı. Zat-ı devletiniz bundan sonra 9’uncu ve 10’uncu Kolordular yanında bulunmakla hiçbir yarar sağlayamazsınız. Fakat yarından itibaren Kötek’e doğru hareket etseniz belki 11’inci Kolordu aracılığıyla durumumuzu biraz düzeltirsiniz.” Buna hiç kuşkunuz olmasın, benim bu sözüm üzerinedir ki Enver Sarıkamış’tan hareket etti. Çünkü ben kendisine yeni bir gezi yolu göstermiştim: 11’inci Kolordu!

Bizim son günümüz

Enver ve karargâhındaki sakat ve hasta subaylar önceki gün –20 Aralık 1914– 9’uncu Kolordu’dan ebediyyen çekilip Divik’e, 10’uncu Kolordu Karargâhı’na gittiler. Düşman 11’inci Kolordu’yu Aras güneyinden sıkıştırmış. 10’uncu Kolordu’yu cephesinden ve kuzeyinden baskı altına almış ve 9’uncu Kolordu’yu doğudan, güneyden, batıdan iyice sarmıştı. Bizim 10’uncu Kolordu ile kuzeyden dar bir boyundan bağlantımız vardı. Dün Albay Hafız Hakkı Bey Başkomutan Vekili Enver Paşa tarafından tuğgeneralliğe terfi ettirilip sol kanat ordusu komutanlığına atanmıştı.

Hafız Hakkı Paşa bizim cephemize geldi ve gezdi. Gerilerden yedek kuvvetler ulaşınca kadar mevzilerde direnmemizi önerdi. Bizim üç mevzimiz vardı. Sarıkamış'a karşı orman eteğinde 17'nci Tümen grubu 20-30 piyade eri, 2-3 top ve 2 mitralyözden ve tümenin hayatta kalmış 30 kadar subayından oluşuyordu! Bu grubun komutanı Binbaşı Gani Bey'di. Bulunduğumuz sırtın güneyinde cephesi güneye yönelik 29'uncu Tümen grubu bulunuyordu. Bu grubun komutanı Albay Arif Bey'di. Kuvveti öbür grup kadar. Sonunda boyun noktasının kuzeyinden geçen dereye karşı sağ kanadımızda 28'inci Tümen grubu kalmıştı ki, komutanı da Topçu Binbaşı Şakir Bey'di. Dün Hafız Hakkı Paşa'nın bize söz verdiği 200 yedek er geldi. Bir bölümünü baskı altındaki 17'nci Tümen grubuna verdik. Öbür bölümü de yine 17'nci Tümen grubu gerisinde bulunuyordu.

Ruslar sabahtan beri top, tüfek, mitralyöz ateşini artırmışlardı. Yaklaşık 12 bölük düşman her yandan cepheye yaklaşmaya uğraşıyordu. Aldığımız emir gereğince bugün işe yaramaz topları, fazla tüfekleri, sıhhiye araçlarını, eldeki yük hayvanlarıyla Divik'e göndermekteydik. Sancaklar bir gün önce yola çıkarılmıştı. Zaten tüm karargâh heyeti ve evrakları bu sırtlara hiç getirilmemişti. Malakan Komu'ndalardı ve oradan baskı görünce Bardız'a kaçıp kurtulmuşlardı. Geri hizmetlerin denetlenip düzenlenmesi ve perakendelerin toplattırılması için 9'uncu Kolordu Birinci Şube Müdürü Kurmay Yarbay Ömer Lütfü Bey, İhsan Paşa tarafından görevlendirilerek Oltu yönüne gönderilmişti.

Baskı artmıştı. Her taraf yardım istiyordu. Kolordu karargâhı yine 10'uncu Kolordu'ya yakın olan yamaçta, dört gün önceki yerinde ve üç grubun merkezinde bulunuyordu. Kolordu Komutanı İhsan Paşa, ben, Kurmay Yüzbaşı Mehmet Bey ve Yaver Asteğmen Bahaeddin Efendi, bir emir subayı, galiba dört hizmet eri karargâhımızın tüm mevcudunu oluşturluyorlardı.

(Bu kitapta adı tesadüfen hiç geçmediği halde kolordu kurmayları arasında bulunduğu sürece pek düzenli ve ya-

rarlı çalışmasından ciddi biçimde yararlandığımız Kurmay Yüzbaşı Yusuf Ziya Bey adında değerli bir arkadaşımız daha vardı. Ziya Bey kolordu karargâhının en genç rütbeli kurmay subaylarından olduğu için sürekli en güç ve yorucu görevlere gönderilirdi. Bu konuda arkadaşı Kurmay Yüzbaşı Mehmet Adil Bey de aynı şansa nail olmuş veya çarpmıştı. Dağ başlarında, düşman safları içinde yapılacak uzak keşiflere gönderilen Mehmet Bey değilse, kesinlikle Ziya Bey olurdu. Öbür keşif kollarının getirdiği çapraşık ve kapalı ifadeli raporları yerinde görerek incelemek göreviyle kar fırtınaları içine at sürmek için Ziya Bey el altında bulunmuyorsa oraya kesinlikle Mehmet Bey yönlendirilirdi. Kuşatma manevrası günlerinde ve Sarıkamış Savaşları sırasında Ziya Bey 17'nci Tümen Kurmay Başkanı olarak kolordu karargâhından ayrılmıştı. Burada bu her iki gayretli, cesur ve becerikli arkadaşımızı minnetle anmak benim için duygusal bir görevdir.)

22 Aralık 1914 günündeyiz. Keskin bir soğuk hepimizi titretiyor. Ayaklarımızın uçları çürümüştü. Erler şu koca ormanlar içinde bize yakacak bir kuru çam dalı bulamıyorlar. Ateşimiz bugün pek sönük yanıyor. Öğleden sonra saat 14.00. Önümüzden birer birer geriye gidecek yük hayvanları geçmeye başladı ve tam bu sırada Tuğgeneral Hafız Hakkı Paşa geldi. Her insan duygularını saklayamaz. Hafız Hakkı Paşa da tam anlamıyla içten bir insandı. Ve yine her zamanki gülümsemesiyle bize Fransızca:

“Her şey bitti” dedi ve genel geri çekilme emrini not ettirdi. Evet, her şey bitmiş ve yine burada da çam diplerinde, dereler içinde, karlar altında tatlı ve sonsuz bir rüyanın sonsuz mutluluklarına kavuşan binlerce Türk'ün kanı ve canı onların öksüz çocuklarının gözyaşı pahasına milletin onuru, tarihi ve dini kurtulmuştu. Fakat şu çirkin hayattan büyük namuslarını şehitlik nimetiyle kurtaran binlerce zulme uğramış Türk'ün övündüğü hava içinde ve Sarıkamış or-

manlarını bir büyü gücüyle büyülemiş ve kaplamış bir yarım kalmış isteği, bir şeyi kalmıştı. Bu dile, kaleme gelmeyen büyük bir şey geleceğin öz Türk çocuklarına sanki şöyle diyordu: “Cinayet var, canı kimdir? Aramayacak mısınız? Hıyanet gördün. hain kimdir? Bulmayacak mısınız?”

Zavallı renksiz ve zayıf çocuk! Yalnız senin uğradığın feci zulüm Allah’ın adaletini depreştirmeye, adaletin sabrını oynatmaya, sabrın sonunu getirmeye yeter. Sen işte o trajedi sahnesinin bugüne dek “Meçhul askeri” idin. Ve sonsuza dek mağduriyetin simgesi kalacaksın. Sen bugün altında yattığın çam ağaçlarından bir dal bile kırmadın. Onlar senin küçük mezarını sonsuza dek gölgelendirecekler.

“Her şey bitti!” diyordu. Bitirenlerin şan ve şerefi de birlikte. Hafız Hakkı Bey, paşa olmuştu. Dediler ki: “Enver’in amacı, batırdığı ordunun enkazını Hafız Hakkı’nın tuğgenerallik apoletleri üstüne yükletip sürükletmekti.” Bu ağır yükü sürüklemek namuslu bir adamın zaten borcuydu. Rütbe kabul etmeye gereksinimi var mıydı?

Hafız Hakkı Paşa yine o batırılan ve öldürülen ordunun yolunda yaşam hazinesini, sefil ve perişan bir durumda, tüm hısım akrabasından uzak ve ayrı olarak sona erdirdi. Allah gani gani rahmet etsin ve kusurlarını bağışlasın. Ölen Hafız Hakkı’ya hepimiz acırız fakat komuta eden Hafız Hakkı’nın adını tarih hırpalarsa bunu da anlayışla karşılamalıyız.

Her şey bitti diyordu. “10’uncu Kolordu’nun Çermik yönüyle dağlar üstünden bir tek bağlantı yolu var, bu sabah keşfettirdim. Saat dörtte 10’uncu Kolordu geri çekilmeye başlayacak. Siz de bu yoldan çekilebileceksiniz. Ruslar fark etmezler umudundayım.”

Bu söz henüz bitmişti ki ileriden bir görüntü, telaşlı bir hareket görüldü. Dört beş er ellerindeki hayvanları acele acele çekmeye, adeta kaçmaya uğraşıyorlardı. Hafız Hakkı Paşa “Bu ne? Panik var!” dedi. “Şimdiye dek bu kolordunun askeri panik yapmadı. Şimdi ise ileride panik yapacak askerimiz kalmadı” cevabını verdik. Yedek olarak verilen

bölüğe adam koşturalım dedik. Bölüğün geri çekilmekte olduğunu gördük. Ve bir sinema şeridi hızıyla geçen bu olaylardan sonra bizim karargâh kurşun yağmuru altında kaldı. Kurşunlar ağaçlara çarptıkça patlar gibi ses çıkardıkları için Hafız Hakkı Paşa “Domdom kurşunu atıyorlar” dedi.

Fazla konuşmaya olanak kalmadı. Bir Rus avcı hattı 17’nci Tümen ile 10’uncu Kolordu arasındaki açıklıktan ortaya çıktı ve bizi şiddetli bir ateş altına aldı. Hafız Hakkı Paşa atına atladığı gibi kurşun yağmuru altında 10’uncu Kolordu’ya doğru çekip gitti. Acele ile kırbacını da İhsan Paşa’ya yadigâr bıraktı. Ben hâlâ Hafız Hakkı Paşa’nın bu kurşun yağmurundan nasıl kurtulduğuna şaşarım. Biz ilk patırtıyı geçirmek için 28’inci Tümen grubu tarafına çekilmek niyetindeydik. Oradan gelen bir süvari düşmanın şimdi 28’inci Tümen’i tümüyle tutsak aldığını söyledi: Demek ki iş iştenden geçmişti. Geri çekilmeye karar verdikleri günde bu ani felaket bize yıldırım gibi etki etti. Acele ile cebimizdeki evrakı ateşe attık. Kolordu karargâh bayrağını kırarak bezini yaktık. Ve üstümüze Rusça “Davranmayın teslim olun!” hitaplarıyla elde tabanca, çevresinde süngülü Ruslarla gelen bir düşman subayına teslim olduk. Herif bize ileri karakol postası sanmış. Tümümüzü subay elbisesiyle görünce ve hele bir kolordu karargâhı komuta kurulu olduğumuzu anlayınca mal bulmuş mağribi gibi sevindi. Bir türlü inandıramıyorduk. Çünkü bizde öyle bir komuta kurulu kılık ve kıyafeti kalmamıştı. Tam on bir günden beri şu ormanlar içinde kar üstünde, fırtına ve tipi altında yaşamaktaydık.

Her şey bitmişti. Ruslara hekimler de dahil olduğu halde bugün 106 subay, yaklaşık 80 er, bir kırık top kundağı ve birkaç at teslim edilmişti. İşte 22 Aralık 1914 öğleden sonra saat 15.30’da 9’uncu Kolordu’nun genel kuvveti!

10’uncu Kolordu’nun 22 Aralık sabahında başlayan geri çekilme hazırlıkları Rusların dikkatli bakışlarına takılmış ve son saldırılarını yapmaya sevk etmişti. 10’uncu Kolordu’nun tüm topları –yahut bunlardan son zamanda mevzilerinde bulunanları– düşman eline geçmiş ve pera-

kende erlerin Divik ve Başköy taraflarındaki son savunması düşmana birçok kayıp verdirmişti.

Ruslar ayın 23'üncü, yani geri çekilme emrinin ertesi günü Divik'e girdiler ve 10'uncu Kolordu artıklarını Çermik'e doğru izlediler. Enver bilgisizlik ve inatçılığının hıyanetten beslenen dik kafasının etkisiyle on iki günden beri şu karlı dağlara ve büyük ormanlara gömdüğü binlerce bahtsız vatan evladını çiğneyerek yalnız başına, dişlerinde kanlı salyalar akan bir yılgın canavar gibi kaçarken, karşısında Kurmay Binbaşı Celal'i buldu. Celal Başköy taraflarında silahlı, silahsız toplanan beş on perakende erle her yandan hücum eden Rus bölüklerine bir günden veya –bilmiyorum– birkaç saatten fazla savunmaya olanak bulamadığından maiyeti gibi tutsak olmamak için bir kolayını bulup çekilmişti. Enver o sırada bu karanlık fecaat sahnesinin tüm tanıklarını ya Sarıkamış Dağları'nda ya Sibirya çöllerinde yok etmekten başka bir amaç izlemediği için Celal'i görür görmez sarardı. İki kelime söylendi ve "Terk-i mevzi etmiş, kurşuna dizin!" emrini verdi.

Celal, bilmem kimin aracılığının şiddetiyle kurşuna dizilmedi, fakat daha ağır bir davranışla karşılaştı: Apoletlerini söktüler ve askerlikten kovdular.

Enver, Bardız'a geldi. Ordunun başarıyla savaşı sürdürdüğünden söz eden yalanları söyleyerek Hadikli Kürt Paşo'nun aracılığıyla Pasinler'e atladı, Höyük'te 11'inci Kolordu Karargâhı'nı buldu ve 25 Aralık'ta Erzurum'a hareket etti. Canı, tüm evladını dişlediği, boğup yediği Erzurumluların gözüne görünmedi. Vali Tahsin Bey'in sağlattığı bir kızağa bükülüp oturarak her hain oğul gibi ürkek ve sinsi tavrıyla def oldu, gitti.

Kızakçı atlarına "deh!" dediği anda hürriyet kahramanı, Trablusgarp savunucusu, Harbiye Nazırı ve Başkomutan Vekili Enver'i Anadolu halkı sınır yollarında bir çukura gömdü. Kızakla Sivas'a doğru kaçan hain, Türklük ve insanlık erdemlerinden soyunmuş, Almanya İmparatoru'nun ücretli yamağı, babasına ve kardeşlerine layık olmayan kanlı katil ve uğursuz bir herifti.

Yok olan ordu

Ölenleri hırpalayan yok – Ben kimseye savunma hazırlamadım – Davacı biz değiliz ölülerdir – “Ordunun gençleştirilmesi” mi, yoksa “sorumluluğun” anlamını anlamak mı? – Bir Sarıkamış’a bedel birkaç Çanakkale, Galiçya, İnönü ve Sakarya var – İttihat ve Terakki büyüklerine – Enver’in ruhu ve anlayışı nedir?

Dedik ki Sarıkamış olayını ayrıntılarıyla yazmak kaçınılmazdı. Bu gereklilik olayın şimdiye dek çoğunluğun bilgisinden uzak tutulmasından çok, orada bu ulusun pek çok yıllardan beri daha bir benzerini ortaya çıkaramadığı pek değerli bir ordusunun iki hafta içinde yok edilmesinden kaynaklanmaktadır. 3’üncü Ordu, Birinci Dünya Savaşı başlangıcında ülkemizin bel kemiği idi. Erleri dinç ve eğitilmiş, subayları seçilmiş ve cesur, birlik komutanları çoğunlukla deneyimli, kavrayışlı ve seçkindi.

Bir karşı yazı, benden 3’üncü Ordu’nun tümen komutanlarını dolaylı olarak ve benim deyimimi olduğu gibi kullanarak “Bu anlayışlı ve değerli kişiler”in hangi ülkeleri fethettiklerini ve Sarıkamış olayında dokuzuncu derecede bile etkisi olmayan bir şehidi hırpalamaktan ne zevk aldığını soruyordu. Eğer ben falan ve filandan söz ederken, söz edilenlerin kişilikleriyle oynamak amacıyla bulunsaydım bu pek bayağı bir amaç olurdu. Benim tartışmalarım kişilerle

değil, onların çalışmaları ile ilgilidir. Böyle olmakla birlikte ben bir, beş, her kaç ise o kadar kişiyi üzeceğimi düşünmedim değil. Ne çare ki başka türlü hareket etmek elimden gelmedi. Çünkü davacı ben değilim, ölümler, öldürülenlerdir. Amacım ise –saygıdeğer itirazcının sandığı gibi– kendimi veya bağlı olduğum kolordunun birinci ve ikinci komutanlarını olası bir suçlamaya karşı savunmak değil. Belki büyük cinayetin tek yaratıcısı ve asıl nedeni olan, sorumlulukta birbirine zıt iki uç anlayışı kardeşlerimize ve çocuklarımıza anlatmak ve göstermektir.

Ben bu kitapta Ahmet Fevzi ve İhsan Paşalar hakkında belki daha çok yazı yazdım. Çünkü kendileriyle bir dereceye kadar daha uzun bir süre birlikte bulundum, daha ayrıntılı görüştüm ve doğal olarak daha çok bilgi topladım. Ben ne Ahmet Fevzi ve İhsan Paşalar’la kendimin savunucusuyum ne de bu büyük sorunu bizler gibi içgüdü ile bu tarihsel ve kanlı savaşın sahnesinde bulunmuş beş on faninin sorunu derecesine indirmeye taraftarım. Bizim hesabımızı harp divanı görecektir ve görmelidir. Bu dava Osmanlı Devleti tarihinde eşi görülmemiş bir yiğitliğin ve yine öyle bir özverinin sonsuz ve halelenmiş taçlı onurunu belirsiz mezarları üstünde taşıyan büyük ölümlerin büyük kan davasıdır. Ve bu nedenle sürekli olarak açıktır, açık kalması da gereklidir.

O “anlayışlı ve değerli kişiler”den hayatta olanlar hangi ülkeleri fethettiler, buyurdunuz? İzin verirsiniz bu konuyu gelecek tarihin bağımsızlık bölümünü tunç anıtlara kazıyacak olan kalemlere bırakalım.

Yüksek rütbeli ve yüksek makamlarda bulunmuş bir kişi, Sarıkanuş’tan söz edildiği zaman “Gençler orduya komuta ederlerse işte böyle olur!” diyordu. Oysaki ordunun gençleşmesi demek, Enver’in Başkomutan, Hafız Hakkı merhumun Genelkurmay İkinci Başkanı veya 10’uncu Ko-

lordu Komutanı olması demek değildi ki. Ordunun gençleşmesi bir zorunluluğun sonucu idi. Bu zorunluluğu Balkan Savaşı doğurmuştu. Ve hepimiz itiraf ederiz ki bu doğurma Enver hakkında bir düşürme oldu. Balkan Savaşı sırasında sorumluluğun anlamı çoğunlukla aşırılıkla lekeli-
dir. Komutanlarının maiyetindekilerin çoğu sorumluluğu ondan korkmak ve ondan çekinmek anlamında kabul ettiler. Yarın bir harp divanının karşısında cevap vermekte güçlüğü uğramama yollarını aradılar. Emirlerini bu olumsuz anlayışla düzenledi ve dağıttılar. Hatta birliklerinin harp ceridelerine eklemeleri gereken belgelerin asıllarını bile birçoğu ceplerinde sakladı, bir kelime bile görevlerine “özveri” dedikleri şeyden bir parçacık ekleyemediler. Onların özveriden anladıkları ise zaten görev gereği bazı küçük erdemler derecesini aşmazdı. Bu durumlar ve bazı particilik ihtirasları ordu komutanlarının kolordularını düşündükleri gibi sevk ve yönetmelerine olanak bırakmadı, yenildik. Yenilgi üzerine, ordunun gençleştirilmesi gerekti. Sarıkamış’ta Enver, Hafız Hakkı merhum ise sorumluluğu büsbütün ters anladılar. Bunlar için sorumluluk, Balkan Savaşı komutanlarının anlayış tarzlarının tam anlamıyla tersidir: “Madem ki her istediğimizi yapabilecek bir durumdayız, her türlü sorumluluğu göze almalıyız. Kalkarsak, yerlerine geçtiğimiz kişilere karşı açıklama yapma gücünü bulamayız” diye düşündüler. Bu kez de sorumluluğun anlamı korkmamak ve çekinmemek oldu. Bununla birlikte sizi temin ederim ki Sarıkamış’ta ve ondan önceki aylarda sorumluluğun gerçek anlamını kavramış pek çok tümen, alay ve tabur komutanı bulursunuz. Bu da ordunun gençleştirilmesi sayesinde.

Konu dışı olmasaydı size yalnız Çanakkale ve Galiçya’yı değil İnönü ve Sakarya’yı da tanık gösterirdim. Tüm bu iyiliğe doğru belirtileri ordunun gençleşmesi üzerine komutanlıklarda meydana getirilen yeniliklerin açık sonuçları değil midir?

İttihat ve Terakki önde gelenlerinden bazı kişiler Sarıkamış “Akşam” gazetesinde tefrika edildiği sıralarda beni İttihat ve Terakki’ye karşı –Enver, Hafız Hakkı ve Bahaeddin Şakir konuları dolayısıyla olacak– aleyhtarlık ve kincilikle suçlamışlar. Ben sanıyorum ki tam tersine kendi intikamlarına aracı oldum. Çünkü İttihat ve Terakki’yi yıkıp devirenlerin en iyi başkomutanı Enver’dir. Şuna inanmalarını rica ederim ki ben, ülkenin iç politika akımlarıyla kesinlikle ilgili değilim. Seferberlik zamanında İttihat ve Terakki’nin ülke içindeki örgütünden Erzurum Valisi Tahsin ve Erzurum Sorumlu Murahhas Üyesi Hilmi Beylerin aşırı yardım ve büyük nüfuzlarından çok yararlandık. Gerek bu iki kişi, gerek İttihat ve Terakki’nin seferberlik bölgesindeki öbür ileri gelenleri ve üyeleri, tüm halkla birlikte ordunun bir gün önce hazırlanmasına canla başla çalıştılar ve hiçbir zaman askeri görevlilerin görev ve yetkilerine tecavüz eseri göstermeyi akıllarına getirmediler. Fakat Bahaeddin Şakir Bey böyle yapmadı. “Çete oluşturacağım” diye bir kısım er ve subaylara izin aldı. Öyle bir zamanda biz taştan subay yapmak olanağını arıyorduk ve her subay –özellikle Bahaeddin Şakir Bey’in çektiği subaylar– bizim için en az bir bölük demekti. Biz verseydik bile o almamalıydı. Amaç hizmetti. Hatta –Ardahan yolunda yaralandı denilebilir–. Doğru sizi inandırmak isterim ki, Enver’le Hafız Hakkı’nın amacı da hizmetti ve her ikisi her gün ateş içinde bulundukları için on kez yaralanabilirlerdi. Fakat sonuç?

Bir de Bahaeddin Şakir Bey’in 3’üncü Ordu Komutanı Hasan İzzet Paşa Hazretleri’nin duygularını da etkilediğini unutmamalıyız. Oysa ki Hasan İzzet Paşa Hazretleri yasal olarak sorumlu, Bahaeddin Şakir Bey ise her türlü sorumluluktan uzaktı.

En önemli bir nokta da Enver’in ruhsal kimliğidir. Gerçekten devrim tarihimizde bu kadar önemli bir görev üst-

lenen, ülkeyi –Berlin’den Selanik’e koşarak– 31 Mart trajedisinden çekip kurtaran ve şöyle eden, böyle eden bu genç, cesur ve özverili Enver, bu hain, bir cahil miydi?

Enver “hain” değildir. Yalnız büyük komutanlık konusunda, güçleri yerinde kullanma, değerlendirme denilen önemli erdemden tam anlamıyla payını alamamıştır. Biz buna halkın ve erlerin Türkçesiyle “hain adam” deriz. Acı-mak komutanlar için bir ahlaki erdem anlamında değil, gerekli olan bir sanat kavramıyla düşünülmelidir.

Enver “cahil”dir. Kuşak olarak Enver başkomutan olduğu zaman, gerçek bir başkomutan yanında ikinci derecede kurmay subay olabilecek yaşıydı. Akıl ancak dâhi yaratılmış seyrek insanlar için yaşta değil baştadır. Oysa ki Enver dâhi değildir. Öyle ise Enver nedir?

Enver hastalıklı bir hayalet, hırslı bir şöhattir. Fakat en farklı ve seçkin özelliği bir ihtilal bağımlısı olmasıdır. Allah onu hiçbir şeyden korkmaz, hiç kimseden çekinmez, her şeyi yönetimi altına almaya, herkesi küçük görmeye mah-kûm bir yaratılıştâ yaratmıştır. Her şey, hatta ülkenin hayatı bile Enver’in gözünde bir hiçtir. Benliğine o kadar büyük bir güveni vardı ki –gördünüz!– bir süre Almanya’yı im-paratoruyla Hindenburg’uyla Ludendorf’uyla birlikte kendi görüş ve emeline hizmet ettirmeye bile yeltendi. Sonuçta onların görüş ve emeline hizmet etti, gitti: Biz de birlikte!

Savaşın başlangıcından itibaren olaylar Enver’i büsbütün çileden çıkardı. Başkomutanlık makamına geçince işin büyüklük ve genişliği onun dar kafasının kavrama çemberini çatlattı. Sağa sola saldırmaya ve tüm maiyet komutan-larını korkaklıkla suçlamaya yöneltti. Sarıkamış trajedisin-de gerçekten, eylem halinde yakalandı. Kendinden uzak tutmak için işi yalancılığa, aldatmaya ve iftiraya döktü. Sonra çok da zengin olmuş dediler.

Enver devlet işleriyle ilgili her girişime atılırken belki can atarak “Aman batıyor, kurtarayım!” demiştir. Fakat girişimi başarısızlığa uğrayınca sadece basit bir dudak büküşüyle “Zaten batacaktı, battı” deyip geçtiği ise kesindir.

Balkan Savaşı'ndan sonra bir kurtuluş yolu bulmaya gereksinim duyan herkes, Enver'i karşısında emre hazır görünce eteğine sarıldı. "Aman bize acı ve rehberlik et!" dedi. Çünkü denize düşmüştük. Enver rehberlik etti. Kurtuluş yolunda koşan bu genç kılavuz yaratılışı gereği, iz boyunca yürümedi. Çünkü iz zahmetliydi, uzuncaydı, ileri görüş, önlem ve sezgiye gerek gösterirdi. Enver, kestirme yoldan yürüyerek çabuk varmak gibi delice bir hevese kapıldı, uçurumlara atıldı: Biz de birlikte! Bu yolculuğumuzda Enver'in kılavuzluğu tüm kaza ve belasıyla tüm sahteciliğiyle milletin gözüne çarpmadı değil. Fakat "Basra yıkıldıktan sonra". Bu kez "Basra" tüm ülke anlamına geldi.

Enver'in Buhara'ya başkomutan olduğu söylentisini duyduk. Aslı çıkmamakla birlikte olasılık dışı bir şey de değildi. Çünkü Enver'e komuta, ateş, kan, kavga olsun da Trablusgarp veya Buhara olsun birdir. Enver bir ihtilal ve isyan âşığıdır. Ben size yemin ederim ki dünyanın öteki ucunda, örneğin Patagonya'nın en güney kıyısında bir ihtilal belirtisi hissetse Enver sonsuz istekle oraya da koşar, örgüt kurar, tümenler yaratır ve günün birinde bir gece hücumuyla tümünü bir uçuruma atar, kaçar, kurtulur ve yine Berlin'deki eniştesinin evine gelir ve pusuya yatar. İşte bizim için en tehlikeli zaman o zamandır. Çünkü Enver o zaman el altından çalışır, uğraşır, memurlar, hafiyeler oluşturur, rütbeler saçar, görevler verir ve elinde ne varsa tümünü dağıtır. Tüm isteği bizi bir kez daha pençesine geçirmek, bir kerecik daha zıplatmak ve sıçratmaktır. Allah düşmanımı düşürmesin.

İşte efendiler, benim görüp anlayabildiğim kadar Enver'in ruhu, kimliği. Bu adamda devlet ve millet için, yahut bazı saf yüreklilerin inandığı gibi İslam alemi hayrına bir hizmet ve bir amaç tasarlamak –bilmem ne diyeyim– saf yüreklilikten daha aşağı bir şeydir.

Karar verelim: Sarıkamış bize büyük bir ibret olduğu kadar tarihimize parlak bir onur sayfasıdır.

Gelecek kuşaklara ibret olsun ki biz tüm millet, yanlış yaratılmış bir adamın arkasında kurtuluş aradığımız için feleğin dediği güne düştük.

Tarihlere ant olsun ki büyük bir Türk ordusu bilgisiz ve deli komutanının hırsıyla yüksek dağlar üstünde kara kışın tipisiyle yüzyılların düşmanının güllesi ve kurşunuyla uğraşa cenkleşe ulusal bağımsızlık uğruna tümüyle mahvoldu da bir eri sırt çevirmedi.

Sarıkamış'ta hiç panik olmamıştır.

Albüm

1915 yılında sefer-görev emriyle cepheye giden askerler.

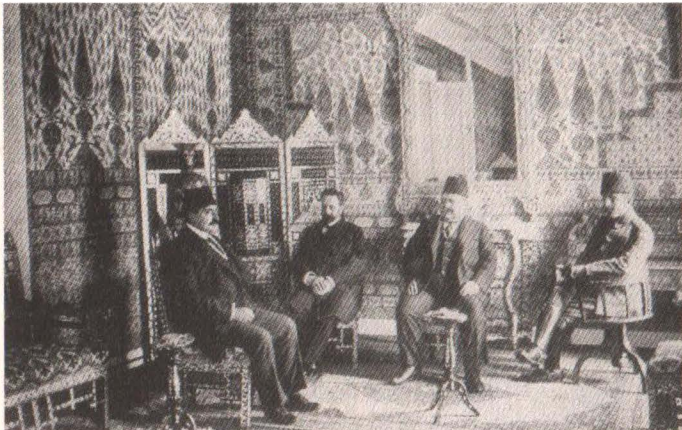
Sarıkamuş harekâtında Allahuekber dağlarında donan askerler (9. Kolordu Arşivi).

Sarıkamış cephesinde Rus karşı harekâtında esir alınan Türk askerleri.

Sarıkamış cephesinde karlı Allahuekber dağlarında hareket etmeye çalışan askeri birlikler (9. Kolordu Arşivi).

1915 yılında Osmanlı yönetimi, Enver Paşa (en sağda), Talat Paşa (en solda).

Sarıkamış harekâtının ardından Doğu Anadolu'yu işgal için Türk topraklarına giren Rus ordusunun Van'daki öncü Ermeni birlikleri.

*İstanbul'dan Sarıkamış cephesine gönderilen askerler yola çıkıyor
(I. Dünya Savaşı Ans.).*

*Türk askeri yetersiz donanımı ile Doğu cephesine doğru yolda
(10. Kolordu Arşivi).*

*Türk Rus cephesi savaşlarını anlatan yabancı kaynaklı bir tabloda,
Rus-Kazak süvarileri ile savaşan Türk piyadeleri.*

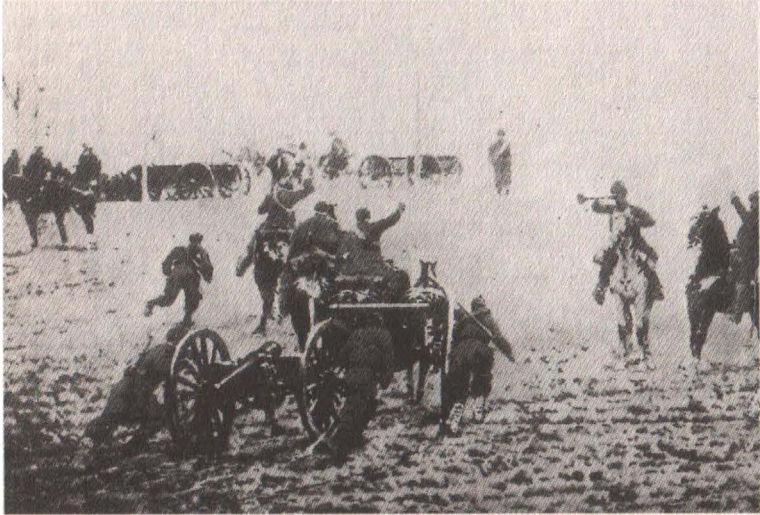

Sarıkamuş cephesinde siperler önünde ölen Rus askerleri.

Sarıkamuş harekâtından önce cepheye hayvan sırtında gönderilen erzak ve mühimmat. Ruslar aynı işi demiryolu ile yapıyorlardı.

*Türkiye'deki
Alman
generallerinden
Bronst Paşa,
Enver Paşa
Sarıkaşı
harekâtı
komutasını
aldığında
3. Ordu
Kurmay
Başkanı oldu.*

Doğu cephesinde bir fotoğraf. Kış şartlarında topları ön hatlara götürmeye çalışan, ancak çamura saplanan Türk birlikleri.

Başkomutan Vekili Enver Paşa, tüm olumsuz şartları görmezden gelerek Sarıkamış faciasına neden oldu.

10. Kolordu ve daha sonra 3. Ordu Komutanı Hafız Hakkı Paşa, Sarıkamış harekâtı için olumlu rapor verdi. Harekât sonrasında tıfıse yakalanarak öldü.

3. Ordu Komutanı Hasan İzzet Paşa, Enver Paşa'yı sürekli olarak harekâtın yapılmaması için ikaz etmiş ama bu nedenle emekliye sevk edilmişti.

9. Kolordu Komutanı Ahmet Fevzi Paşa, Sarıkamış harekâtı sonrasında emekliye sevk edildi.

Sarıkamış cephesinde siperlerde ölen Türk askerleri.

Enver Paşa, Sarıkamış önlerinde, Erzurum'a döndüğü gün İstanbul'a telgraf çekerek sağlıklarını sorduğu eşi Naciye Sultan ve köpeğiyle birlikte.

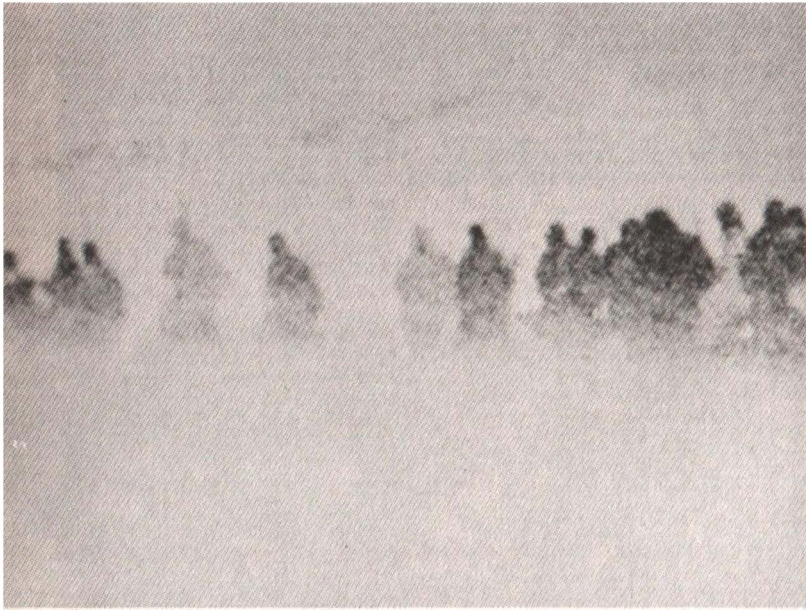
Enver Paşa'nın Sarıkamış dönüşü Amerikan Büyükelçisi Henry Morgenthau'ya verdiği fotoğrafı.

Rus-Kazak süvarileri bir saldırıda.

Cihat ilan edildiği gün İstanbul'da yapılan gösterilerden bir görünüş.

Tutsak düşen Türk askerleri tipi altında götürülürken.

Donmuş askerlerden görünüş (Allahuekber dağları).

İlkbaharda donların çözülmesiyle cesetlerden bulaşıcı hastalık yayılmasını önlemek amacıyla, Ruslar bulabildikleri donmuş Türk askerlerini toplu mezarlara gömüyorlar.

Rusların silah altına aldığı Türkistan Türkleri. Cihat ilan edildiği halde, bu Müslüman Türklerin oluşturduğu "Türkistan Kolordusu", Sarıkamış'ta Halife'nin askerlerine amansız saldırılar yapacaktır.

31 Mart 237

93 seferi 9

Abakan ovaları 77

Abdullah Efendi (Binbaşı) 201

Abdurrahman Efendi (Yüzbaşı)
90

Abdülkerim Bey (Kurmaya Albay)
164, 173, 209, 210, 222

Acara halkı 144

Agâh Bey 197, 201, 214

Ağrı Dağı 55

Aha köyü 88, 90, 91

Ahmet Eyüp Paşa 108

Ahmet Fevzi Paşa (Kolordu Komutanı) 13, 14, 15, 16, 17, 19, 22, 34, 35, 36, 37, 40, 41, 47, 59, 60, 61, 62, 66, 70, 72, 73, 74, 111, 112, 113, 114, 127, 128, 133, 134, 135, 136, 137, 142, 147, 148, 156, 234

Ahmet Hamdi Bey (Topçu Binbaşı) 191, 217

Ahmet Paşa (Kolordu komutanı) 13

Ahpisor 158, 164, 165

Ahtalar 55

Ahurcuk 27

Akbulak 55

Akdağ 150, 158

Akkilise 180

Akmezar 184, 185

Akmezar Dağı 186, 190, 210

Akpınar 27

Akşam gazetesi 3, 114, 236

Alaaddin Bey (Erzurumlu Al-

bay) 19

Albay Rıza Bey (Tümen Komutanı) 31

Ali İhsan Bey (Sabis) 131

Ali Osman Bey (Yarbay) 222

Ali Rıza Bey (Kurmaya Albay)
60, 61, 62, 222

Aliya 86

Allahüekber Dağları 6, 7, 109, 211, 213, 219

Alman 177, 186, 192, 194, 197
- Genelkurmayı 105

- Islah Heyeti 40

Almanya 12, 48, 98, 107, 130, 149, 182, 232, 237

- cephesi 101, 148, 149

- İmparatoru 107, 130, 182, 232

- sınırı 107

Alp Dağları 210

Amerika 8

Anadolu 13, 24, 48, 67, 102, 232

- seferi 48

Aras 5, 6, 7, 30, 31, 54, 55, 56, 58, 63, 65, 67, 69, 76, 82, 83, 84, 86, 94, 96, 97, 100, 110, 113, 114, 120, 121, 122, 123, 125, 126, 127, 128, 129, 131, 139, 140, 141, 146, 152, 153, 155, 157, 162, 163, 171, 172, 174, 177, 186, 190, 198, 227

- havzası 5, 7, 54, 56, 58, 63, 67, 76, 96, 125, 129, 139, 153, 157, 172, 177, 190

- Nehri 6, 7, 76, 84, 110, 122, 152
 - vadisi 5, 30, 31, 55, 58, 65, 67, 82-84, 86, 94, 100, 113, 114, 152, 162, 163, 171, 174, 198
 Ardahan 6, 75, 109, 101, 125, 149, 151, 154, 169, 170, 172, 173, 174, 177, 178, 202, 209, 211, 213, 225, 236
 Ardi hattı 120, 121, 140
 Ardos 59, 120, 150, 152, 153, 155, 157, 158, 164, 165
 Ardos (Akbaba) 150
 Ardos (Çamlıbel) 59, 120, 164
 Arhavi 145, 172
 Arif Bey (Albay) 13, 15, 176, 185, 187, 188, 190, 193, 194, 196, 207, 214, 215, 217, 222, 226, 228
 Arpaçay 5, 7
 Artvin 29, 43, 54, 55, 145, 150, 151, 154, 172, 182
 aşiret alayı 87
 Aşiret Kolordusu 97
 Aşiret Süvari Tümenleri 27, 50, 96
 Aşiret Tümeni 54, 57, 69, 84
 Avrupa 8, 9, 21, 47, 89, 101
 Avusturya 48, 101, 148, 149
 - cephesi 101, 148
 - sınırı 107
 Azap 93, 120, 121, 125, 126, 136, 151
 Azap Savaşları 62, 69, 126, 136, 195
 Azapkapı 219
 Azerbaycan 68
 Aziz Samih Bey (Kurmay Bin-başı) 128
 Badıçivan 76, 79, 88, 92, 113
 Bağdat 110, 115, 117, 118

Bahaeddin Bey (Yarbay) 131
 Bahaeddin Efendi (Yaver Asteğ-men) 228
 Bahaeddin Şakir Bey 112, 135, 136, 137, 143, 151, 236
 Bahriye Nezareti 131
 Bakırköy 219
 Bakü 102
 Balkan Savaşı 9, 11, 13, 14, 16, 23, 26, 45, 46, 47, 73, 89, 100, 102, 113, 133, 206, 222, 235, 238
 Balkanlar 75
 Bar Tuzlası 151
 Baratof (General) 171
 Bardız 5, 6, 55, 152, 154, 155, 156, 160, 162, 173, 174, 175, 177, 179, 180, 181, 184, 185, 186, 187, 188, 190, 195, 196, 197, 198, 199, 202, 203, 204, 205, 209, 210, 219, 223, 226, 227, 228, 232
 - Çayı 209
 - Deresi 173
 - Yaylası 184, 185, 199, 205
 Bargiri yolu 65
 Basra 5, 238
 - Körfezi 5
 Başkomutan Vekâleti 100, 101
 Başköy 213, 219, 225, 232
 Başovacık 57, 59
 Batum 7, 8, 26, 75, 101, 125, 145
 - Culfa demiryolu 7
 Bayazıt 7, 28, 55, 56, 59, 65, 101, 143
 - sınır taburu 65
 Bayburt 28, 29, 43, 44, 52, 54, 140
 Bedrevans (Yörükatlı) 127
 Bekir Bey 222
 Bektaşî 98

- Belçika 40
 Berlin 149, 237, 238
 Beşiktaş 219
 Beykök 177, 179, 181, 203, 213
 Birinci hat tabyaları 40
 Birinci Kafkas Avcı Tugayı 149
 Birinci Kafkas Ordusu 149
 Bitlis 116
 Bronzart Paşa (General) 146,
 150, 151, 172, 178, 179,
 180, 191, 192, 194
 Buğdan 75
 Buhara 238
 Bulgar(lar) 195
 - çeteleri 202
 - hücumları 195
 Celal (Kurmaya Binbaşı) 232
 Cemal Bey (Defterdar) 26
 Cemil Efendi (Teğmen) 115
 Cengiz orduları 77
 Ceride-i Askeriye 12
 Cezire 116
 Cezire-i İbn Ömer 116
 Culfa?Batum yolu 8
 Çamur Dağları 6
 Çamurludağ 6, 198, 215
 Çanakkale 233, 235
 Çat 55
 Çatak 152, 154, 155, 162, 163,
 174, 180, 181
 - Dağı 173
 Çatalca 75, 195
 Çerkesköy 194, 196, 197, 200,
 201, 202, 205, 206, 207,
 214, 215, 218, 226
 Çermik 83, 186, 230, 232
 - Köprüsü 90
 Çermiksu 92, 111, 113, 120
 çete 45, 142, 143, 144, 182, 236
 Çilhoroz 188, 210
 - Dağı 185, 186
 Çilli 55
 Çobandede Tepesi 113
 Çoruh 5, 7, 29, 43, 49, 50, 52,
 53, 54, 60, 143, 172
 - havzası 60, 143
 - Nehri 5, 7, 29
 - vadisi 29, 43, 49, 50, 52,
 53, 54, 172
 Dağgır 209
 Dağıstan 102
 Davutpaşa 219
 Deveboynu 5
 - sırtları 49
 Divan-ı harp 208
 Divik 226, 227, 228, 232
 Diyadin 7, 8, 31, 55, 135
 - Gediği 8, 135
 Doğu Cephesi 40
 Doğu Prusya 75
 Doğu Trakya 14
 Dolmabahçe 219
 Döllek 128
 Dumlu Dağı 5, 29, 59
 Dünya Savaşı (Birinci) 5, 10,
 12, 47, 99, 233
 Dünya savaşı 40, 73, 75
 Edirne 13, 15, 182, 202, 216
 Eflak 75
 Ekrek 152, 162
 - köyü 84
 Elcezire 65
 Eldenik 151
 Eleşkirt 7, 31, 50, 59, 65, 96,
 101, 115, 134, 143
 - cephesi 115
 - ovası 65, 96, 134
 - sınır taburu 65
 Emin (Yüzbaşı) 115
 Emin Bey (Kurmaya Binbaşı) 42,
 221
 Emin Efendi 115
 Emirhan 157
 Endek 121

Enver Paşa 10, 146, 150, 165,
182, 213, 227

Epsence-Sansor hattı 87, 92

Erivan 26, 55

Ermeni çeteleri 8, 59, 66, 73,
96, 97, 101, 143

Ersinek 181, 211

Erzincan 8, 13, 14, 18, 24, 28,
30, 40, 116, 142

Erzurum 5, 6, 7, 8, 13, 14, 18,
19, 20, 21, 22, 23, 24, 26,
27, 28, 29, 30, 31, 32, 33,
34, 35, 36, 39, 40, 41, 42,
43, 44, 45, 47, 48, 49, 50,
52, 53, 54, 55, 56, 57, 58,
59, 61, 62, 64, 65, 67, 68,
69, 70, 71, 72, 75, 78, 84,
85, 86, 87, 93, 94, 111,
112, 116, 117, 118, 129,
133, 134, 135, 139, 140,
141, 142, 143, 145, 146,
147, 150, 158, 164, 174,
213, 227, 232, 236

- Doğu Cephesi 49

- jandarma taburları 54

- Kalesi 18, 23, 28, 39, 40,
42, 53, 54

- karayolu 55

- Müstahkem Mevkii 23,
40, 47, 48, 49

- Ovası 5, 6, 29, 31, 32, 42,
50, 52

- telgrafhanesi 44

- vilayeti 5, 7, 8, 35, 43

Ethem Bey (Albay) 81, 215,
216, 222

Ethem Bey 15, 226

Faik Efendi (Tümen Postacısı)
200

Fazıl Paşa 97

Feldman (Binbaşı) 191

Feldman Bey (Harekât Şubesi
Müdürü) 146, 150, 151,
172, 179, 180, 191, 192,
194

Fethi Bey 128, 142, 145, 150,
165, 182

Fırat

- havzası 5, 60

- Nehri 5

- Vadisi 5

Filistin ordusu 4

Fransa 21, 26, 40, 98, 170

Fransız 9

Fransızca 229

Galatasaray 219

Galiçya 233, 235

Galip Paşa (Kolordu Komutanı)
17, 37, 80, 82, 90, 91, 92,
112, 122, 171, 222

Gani Bey (Binbaşı) 206, 228

Gazi Ahmet Muhtar Paşa 108,
182

Gazi Osman Paşa 108

Geçik 87, 128, 142

- Köyü 134, 135

Gelinalan 55, 56, 65, 82, 153

Gerek 12, 34, 53, 55, 61, 96,
108, 120, 131, 151, 223,
236

- Dağı 163

Giresun 45, 52, 164

- iskelesi 24

Gözel Bey (Yarbay) 40, 41, 47

Grebeneli Bekir Bey 221, 222

Guze Bey (Kürmay Başkanı
Yarbay) 30, 33, 39, 75, 76,
87, 90, 94, 191, 206

Gümrü 75

Gümüşhane 14, 54

Gündiğut 116

Güngörmez 60, 62

Gürcü 55

Gürcüboğazı 56, 57, 62, 63, 70
Gyotz Paşa 146

Hadikli Kürt Paşa 232
Hafız Hakkı Bey (Albay) 156
Haliç 219

Hamas 55, 186
- kordonu 180
- Yaylası 180

Hamaslı Hafız 177
Hamdi Bey 217
Hamidiye Aşiret Alayları 9

Hanege 83, 153
Haran 120, 121, 127
Harbiye Nezareti 11, 12, 13,
17, 19, 23, 24, 40, 204

Harp Akademisi 20, 106, 182
harp divanı 11, 234, 235
Harp Okulu 207

Harput 28
Hasan İzzet Paşa (Ordu Komutanı) 16, 17, 18, 28, 33, 34, 35, 36, 37, 42, 43, 44, 47, 48, 51, 53, 57, 66, 68, 70, 72, 73, 74, 77, 82, 86, 87, 90, 91, 94, 95, 98, 100, 101, 102, 103, 111, 112, 125, 128, 129, 130, 135, 136, 137, 139, 141, 142, 143, 147, 150, 236

Hasan Vasfi Bey (Albay) 164, 168, 222

Hasankale 5, 6, 27, 29, 30, 31, 50, 53, 54, 56, 57, 58, 66, 72, 75, 76, 77, 78, 79, 82, 85, 86, 87, 88, 90, 111, 112, 113, 120, 134, 135, 139, 145, 146
- Ordu Karargâhı 86
- Köprüköy hattı 6, 57
- Köşk 146

Hasanşehir 86
Hasköy 150
Hassa Alayları 170

Hazar Denizi 5, 6, 7, 199

Heyet-i İslahiye 12

Hınıs 28, 110

Hıran 84

Hızırilyas 83

Hindenburg 237
- Karargâhı 149
- tatbikatı 87

Hins 150
- Hastanesi 116
- yolu 41

Hodkordan 55

Hohor 162

Horasan 122, 140, 153

Horpik Dağı 70

Horum 83, 155, 173, 179, 223, 225

Horum Düzü 6, 31, 59, 124, 136, 147

Höyük 232

Höyükler 42, 49, 63, 59, 67, 77, 84
- hattı 53
- mevzii 57, 69, 72, 78, 81, 86, 87, 94, 101, 111
- savunma hattı 76

Hurşit Paşa 216

Hürrem (Kurmaya Binbaşı) 111

Hüseyin Ağa Yurdu 190

Ilıca-Tepeköy 57

Irak ordusu 4

Işık yöresi 113

İbrahim Bey (şehit albay) 3

İbrahim Paşa 142

İd 57, 59, 151, 152, 153, 155, 162, 175, 177

İd (Narman) 86, 158, 163, 164

İd (Narman) sınır taburları 59

İd müfrezesi (düşman) 164

İhsan Paşa (Kolordu Komutanı) 89, 90, 119, 137, 154, 155,

156, 159, 175, 177, 178,
179, 185, 186, 187, 188,
190, 194, 197, 198, 199,
203, 206, 213, 214, 215,
217, 218, 221, 222, 223,
226, 228, 231, 234

İhtiyat Kolordusu 110

İhtiyat Süvari Kolordusu 82,
84, 94

İhtiyat Süvari Tümeni 31, 82

İkinci Meşrutiyet 7, 98, 222

İngiltere 10, 26

İngiltere İmparatorluğu 10

İnönü 233, 235

İpsemce 91

İran 65, 67, 68, 99

- cephesi 99

- sınırı 8, 55

- ticaret yolu 7

- yolu 8

İranlı 135

İslam 61, 102, 147, 156, 160,
238

- dünyası 61, 147, 156

İslamkotik 150, 164, 165

İspir 27, 29, 31, 43, 50, 52, 60,
70, 71

İstanbul 13, 15, 18, 23, 26, 40,
41, 44, 45, 47, 48, 64, 67,
68, 71, 76, 82, 87, 95, 97,
100, 102, 103, 104, 105,
109, 112, 125, 126, 129,
130, 131, 132, 133, 135,
137, 140, 141, 142, 145,
146, 147, 148, 157, 159,
182, 199, 203

İşhan 52, 54, 55, 56, 59

- sınır birliği 52

- sınır taburu 54, 59

İtalyan tümeni 202

İttihat ve Terakki 11, 21, 99,
105, 131, 142, 144, 233,
236

İttihatçı 9, 112

İttihatçı-İtilafçı zümreler 9

İzzet Paşa (Genelkurmay Başka-
nı) 11, 16, 34, 36, 37, 45,
47, 74, 103, 129, 137

Kabaktepe 62

Kaçanık 37

Kafkas Avcı Tugayları 149

Kafkas Kazakları 98

Kafkasya 7, 8, 26, 47, 48, 58,
75, 97, 98, 99, 101, 102,
107, 118, 129, 140, 143,
146, 147, 149, 159, 199

- cephesi 99

- dağları 75

- demiryolları 7

- harekât alanı 47, 118

- ordusu 26

- Rus ordusu 47

- savunması 75

Kağızman 55, 153

Kahraman Alayı 117

Kakaç 157

Kale 42, 86, 112

Kaleboğazı 6, 29, 52, 54, 55,
56, 57, 58, 59, 60, 63, 67,
86, 101, 126, 150, 154,
155, 158, 164, 165, 166,
167, 168, 169, 181, 182,
211

- kuvvetleri 150

Kalender 83

Karabağ 98, 102

Karabıyık 127, 152

Karaçagıl Dağı 70, 71

Karaçuha 127

Karadağ 75

Karadeniz 5, 6, 7, 44, 55, 56,
78, 131, 181, 190

- Boğazı 56

- havzası 5

Karagöbek 30, 41, 49, 50, 52,
53, 57, 59, 60, 63, 70, 71,
72, 86, 146

- cephesi 56
 - müfrezesi 63, 86
 - savunma grubu 54
 - tabyası 6
 Karahisar 52, 54
 Karakaya 70
 Karakilise (Gelinalan) 55, 56,
 65, 82, 143
 Karaköse 7, 28
 Karaköy 219
 Karakurt 55, 153
 Karasu 5
 Karaorgan 177, 202
 Karayazı 45, 57, 65, 66, 141
 Karga Pazarı Dağları 30
 Karo 101
 Karoderesi 55
 Kars 5, 26, 30, 67, 75, 100,
 101, 125, 146, 147, 151,
 154, 157, 158, 160, 172,
 213, 218, 219
 Kayakilisesi 31
 Kazak 47, 51, 58, 82, 83, 85,
 94, 96, 97, 113, 121, 122,
 123, 126, 163, 171, 225
 - akınları 122
 - alayları 96, 97
 - keşif kolu 163
 - süvari tümeni 85
 - tugayı 58
 - tümeni 47, 51, 58, 82, 83,
 94, 121, 126
 Kâzım Bey 226
 Keçesor (Balabantaş) 163
 Kelkit 52
 Kerbela 203
 Kerinkâr 116
 Keskin 54, 229
 Kesmesor 163, 181
 Ketvan (Yastiktepe) 94
 Kığık 164
 Kındığı 94
 Kırgız Çölleri 199
 Kırık 121

- köyü 122, 123
 Kırtağaz 85, 113, 114
 Kızıldize 7
 Kızılkilise 29, 30, 59, 60, 61,
 70, 71, 152, 162, 178, 185,
 186, 187, 189, 190, 191,
 195, 198, 199
 Kızılkilise (Günorta) 29
 Kızılkilise (Kilimli) 30
 Kızılviran (Çeperli) 87, 92
 Kızılyar 77
 Killıdağ 152
 Kireçli Dağı 164
 Kloşor Boğazı 169
 Kocut 6
 Koçgans 153, 162
 Kolbaşı 86
 Komator 128
 Konya 172
 Kop 173, 174, 209, 210
 Korucuk 53, 86
 Korucuk köyü 112, 134
 Korucuk-Hasankale 86
 Kosor 211, 213
 Koşa (Toygatlı) 127, 151, 154,
 162, 163, 164, 171, 179
 Koşmuşat 31, 50, 60, 61
 Kozahor Köyü 166
 Kozican 190
 - Tepesi 171
 Köprükoy 6, 30, 31, 49, 50, 56,
 57, 58, 59, 65, 69, 71, 75,
 76, 77, 81, 82, 83, 84, 85,
 86, 87, 92, 93, 94, 101,
 110, 112, 113, 114, 116,
 117, 118, 120, 125, 126,
 128, 129, 131, 132, 136,
 137, 141, 142, 145, 146,
 151, 153, 156, 162, 172,
 173, 198, 223
 - Meydan Savaşı 117
 - saldırısı 77, 84
 - Savaşı 69, 75, 81, 85, 87,
 92, 93, 94, 101, 110,

113, 116, 117, 126,
136, 141

Köprülü 105

Kötek 6, 8, 55, 56, 59, 83, 129,
149, 151, 152, 153, 154,
155, 156, 157, 160, 173,
184, 196, 198, 201, 202,
204, 206, 209, 210, 218,
219, 225, 227

- Boğazı 201

- sınır kapısı 8, 55

Krasnoyarsk 77

Kumanova 37, 53

Kuzey Kutbu 77

Kürt(ler) 8, 9, 51, 55, 56, 96,
97, 98, 128, 147, 163, 232

- aşiretleri 8, 98

- köyleri 56

Lavros 162, 163

Laz 55, 182

Liman von Sanders (General)
141, 142, 172

Ludendorf 237

Lütfullah Bey 214

Mahmut Şevket Paşa (Berlin
Büyükelçisi) 12, 19

Makedonya 143, 202
- çeteleri 143

Malakan

- Komu 184, 188, 190, 193,
203, 228

- Tepesi 200

- Yaylası 200

Malazgirt 65, 153

- Ermeni çeteleri 66
- ovası 43

Masırık Dağı 150, 167

Masis Dağları 55

Maslahat (Muratbağı) 93
- Yaylası 153

Masra Köyü 146

Mecidiye Kruvazörü 131

Meçhul askeri 230

Mehmet Adil Bey (Kurmay
Yüzbaşı) 229

Mehmet Bey (Yüzbaşı) 112,
215, 228

Mehmet Fazıl Paşa (Aşiret Sü-
varı Kolordusu Komutanı)
97

Melo Sınır Taburu 150

Menevürt 127

Mescitli ambarı 116

Meşrutiyet 7, 8, 9, 37, 98

Micingert 83, 140, 184, 204

Milo 55

Mişki 121, 122, 123

Mithat Paşa vapuru 18

Miyadin 78, 79, 85, 93
- deresi 78

Moğolistan 77

Moroza 75

Moskova 170

Murat Suyu 40, 96

Murat vadisi 65

Mustafa Nimet Bey (Kurmay
Albay) 222

Musul 115

Musun 55

Muş 8, 28, 43, 59, 65, 66, 114
- Ermeni çeteleri 66
- ovası 43

Mümtaz sınıfları 35

Müşir Ahmet Eyüp Paşa 108

Nalbant Dağı 82, 84

Napolyon 170

Narman 29, 30, 55, 56, 58, 59,
63, 67, 76, 84, 100, 101,
126, 127, 129, 142, 143,
145, 148, 151, 153, 154,
155, 163, 165, 167, 169,
174, 175, 177, 178, 180,
181, 184, 198, 211, 223

- cephesi 30
- Deresi 167
- havzası 142, 143, 153
- savaşı 184
- Yeniköyü 59
- yöresi 63
- Narmanlılar 182
- Nebi köyü 57
- Nebiköy 82
- Nizamiye Süvari Tümeni 18, 27, 28, 29, 31, 34, 39, 48, 54, 57, 58, 59, 63, 71, 75, 82, 83, 84, 85, 86, 87, 89, 91, 92, 93, 97, 113, 121, 126, 127, 205, 223
- Norşen 162, 180, 203
 - Yaylası 174
- Novoselim (Selim) 157, 160, 173
- Nuri Bey (Binbaşı) 193
- Nuri Bey (Yarbay) 225
- Nuri Efendi (Teğmen) 59
- Nüsünk 210
- Odesa 149
- Okmeydanı 219
- Oltu 5, 6, 7, 26, 30, 41, 55, 57, 59, 101, 126, 129, 145, 148, 149, 151, 152, 154, 155, 156, 158, 160, 163, 164, 167, 168, 169, 170, 172, 173, 174, 177, 180, 184, 192, 197, 198, 209, 210, 211, 219, 223, 225, 228
 - Çayı 5
 - savaşı 184
- Onuncu Kolordu 7, 10
- Ordu Komutanlığı 25, 27, 43, 44, 45, 64, 65, 75, 85, 96, 97, 101, 103, 111, 118, 129, 132, 143, 145, 150
- Ortaköy 219
- Osmanlı
 - Devleti 21, 47, 48, 234
 - Hükümeti 26
 - İmparatorluğu 45
 - ordusu 24, 26, 33, 56
 - tarihi 12
 - vatani 61
- Ömer Lütfü Bey (Kurmay Binbaşı) 19, 22
- Ömer Lütfü Bey (Yarbay) 139, 228
- Ömer Lütfü Bey 19, 20, 22, 71, 112, 119, 139, 215, 217, 224, 228
- Ömerli 116
- Palandöken 41, 49, 53, 57, 84
 - Dağları 36
 - tabyaları 36
- Pamuklu 55
- Pasin 31, 42, 53, 54, 55, 59, 83, 134, 140, 143, 153
 - Karakilisesi (Gelinalan) 55, 59, 83, 140, 153
 - ovası 42, 53, 134
- Pasinler 5, 7, 28, 30, 31, 49, 55, 232
 - Bölgesi 5
 - ovası 49
- Patagonya 238
- Pekçik 116
- Perdeleyen Rus tugayı 126
- Perşembe Pazarı 219
- Pertanus-Koşa (Toygatlı) 154
- Pınatuz 153
- Pırtanos 127
- Pitgir 56, 59, 152, 154, 155, 162, 163, 169, 175, 181, 216
 - sınır taburları 54
- Plaston 47, 58, 97, 121
 - tugayı 47, 58
- Polonya 75
- Posik 210
- Posselt Paşa (Alman) 42

Poti 101
Priştine 53
Refet Efendi (Teğmen) 161
Refik Bey (Yüzbaşı) 122
Reşit Paşa (Erzurum Valisi) 26
Rıza Bey (Binbaşı) 88, 90, 94,
143, 151
Romanya 75
Rumeli 13
Rus
- albayı 168, 170
- arazisi 154
- artçı müfrezesi 205
- avcısı 215, 225
- baskını 47
- bataryaları 97
- bölüğü 161, 203
- bölükleri 221, 232
- Çarlığı 7
- çetesi 96
- gemileri 44
- istilas 111
- Kafkas ordusu 25
- Kazak alayları 97
- Kazak tümen 58, 113
- kolları 167
- kolordusu 69
- kuvveti 26, 30, 58, 150,
168, 171, 194, 219
- müfrezesi 165
- Narmanı 55, 151, 168,
180, 209
- ordugâhı 77
- ordusu 56, 95, 107, 132,
141, 146, 153, 154,
156, 157, 171, 172,
173, 202, 203, 204
- piyade alayı 59, 83
- sınır askeri 186
- sınır karakolu 6
- sınırı 6
- stratejik baskını 47
- süvarisi 84

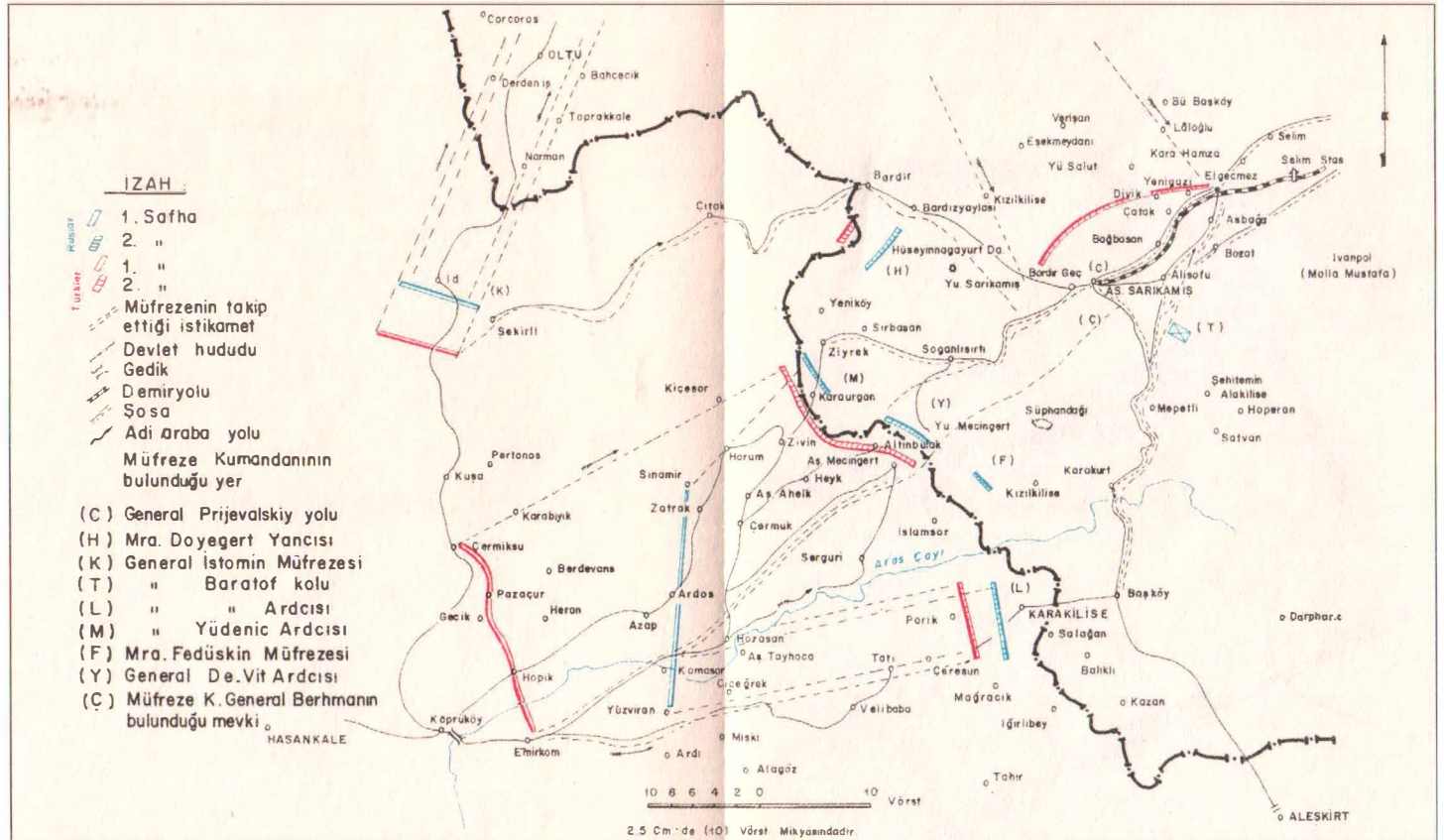
- tugayı 149, 159, 160, 174,
209, 211
- tutsak 202
Rusya 8, 21, 26, 31, 44, 47, 48,
56, 101
- hükümeti 8, 44, 101
- Konsoloslugu 31
Rüştü Bey 180
Sabit Bey 214
Sahra Topçu Taburu 27, 29
Sahra topçuları 71
Sait Halim Paşa (Sadrazam) 130
Sakarya 233, 235
Samsun 142, 158, 164
Sanamer (Kuşburnu) 120
Sansor 79, 87, 91, 92, 93
- sırtları 79, 91
Sabis, Ali İhsan 131
Sarıkamuş
- Çevirme Manevrası 161
- Dağları 232
- faciası 3, 103
- felaketi 10, 15, 77, 104
- harekâtı 3
- İleri Harekâtı 143
- Kuşatma Manevrası 141,
151, 205
- manevrası 5, 28, 95, 172
- Meydan Savaşı 197, 201
- Savaşı 229
- trajedisi 237
- yaylası 203
Sayan Dağları 77
Selanik 237
Serçe Boğazı 52
Serçeme Boğazı 29
Serkürü 83
Sevilmezler 65
Shakespeare 226
Sıçankale 127, 152, 163, 190
Sırbistan 75

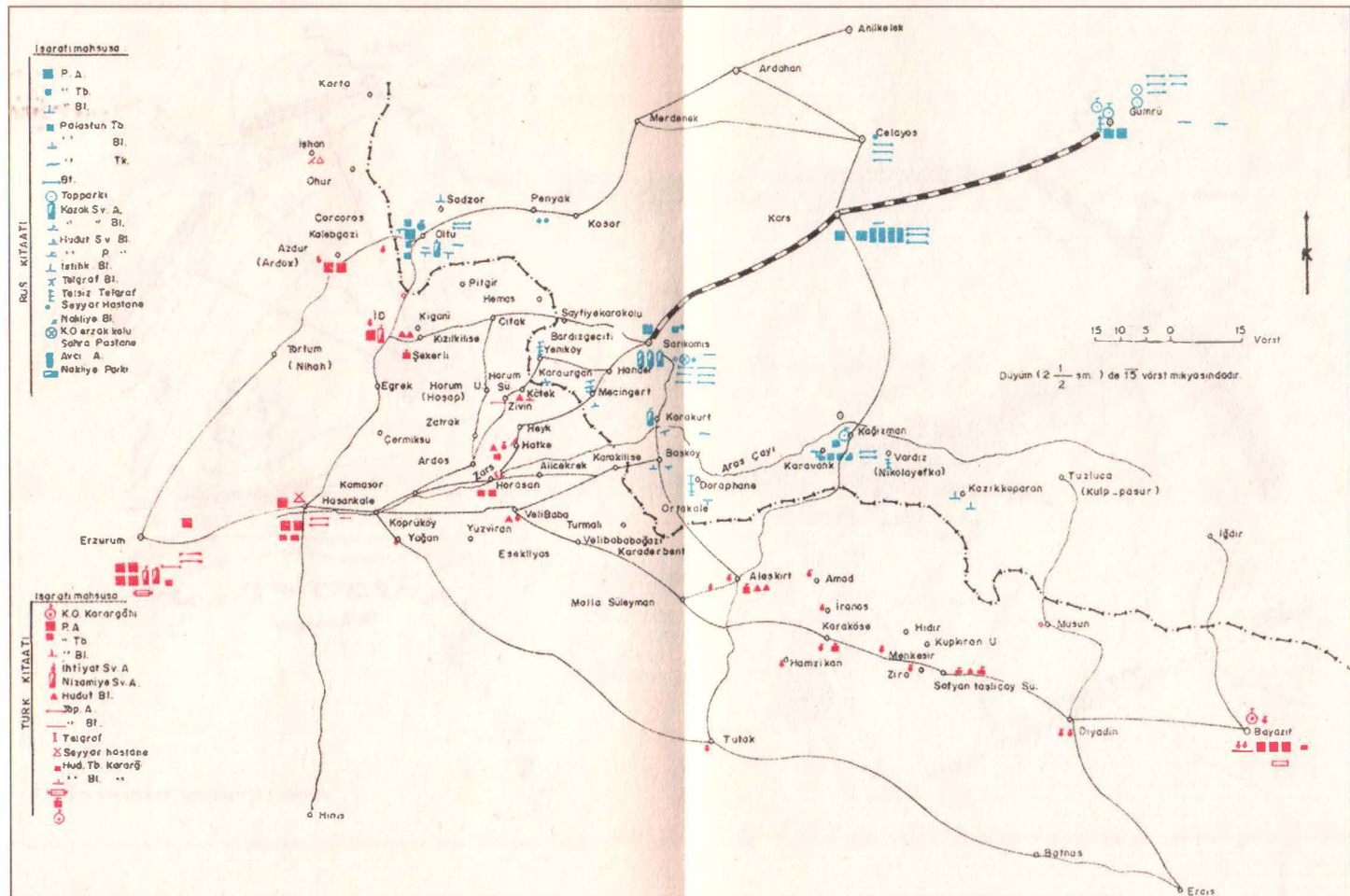
Sivas 8, 22, 40, 142, 232
 Sibirya 77, 114, 149, 199, 232
 - çölleri 232
 Siirt 116
 Silahdarağa 219
 Sivri Deresi 6, 164
 Soğanlı 3, 6, 173, 176, 181,
 191, 197, 203, 204
 - Dağı 6, 197
 - Dağları 3, 181
 - Yaylası 191, 203
 Söğütlü Aliya 127
 Söylemez 86
 Stange Bey (Kale topçu komu-
 tanı) 42, 145, 150, 151,
 154, 172
 - Müfrezesi 151, 172
 Sultanahmet Meydanı 219
 Suphi (Yüzbaşı) 198
 Sülgu 88
 Sürbahan 88, 92, 93, 113
 Süvari İhtiyat Kolordusu 85
 Süvari Tümeni 24, 31, 34, 71,
 88, 91, 120, 129, 148, 152,
 155, 171, 172, 184
 Şaban Paşa 117
 Şakir Bey (Topçu Binbaşı) 228
 Şehit(ler) 3, 56, 92, 115, 168,
 194, 197, 201, 214, 218,
 225
 Şekerli 153, 162, 164
 Şemi köyü 84
 Şerif Bey 71, 116, 122, 217
 Şevket Bey (Binbaşı) 221
 Şipek 70
 Şişhane Karakolu 219
 Şişli 219

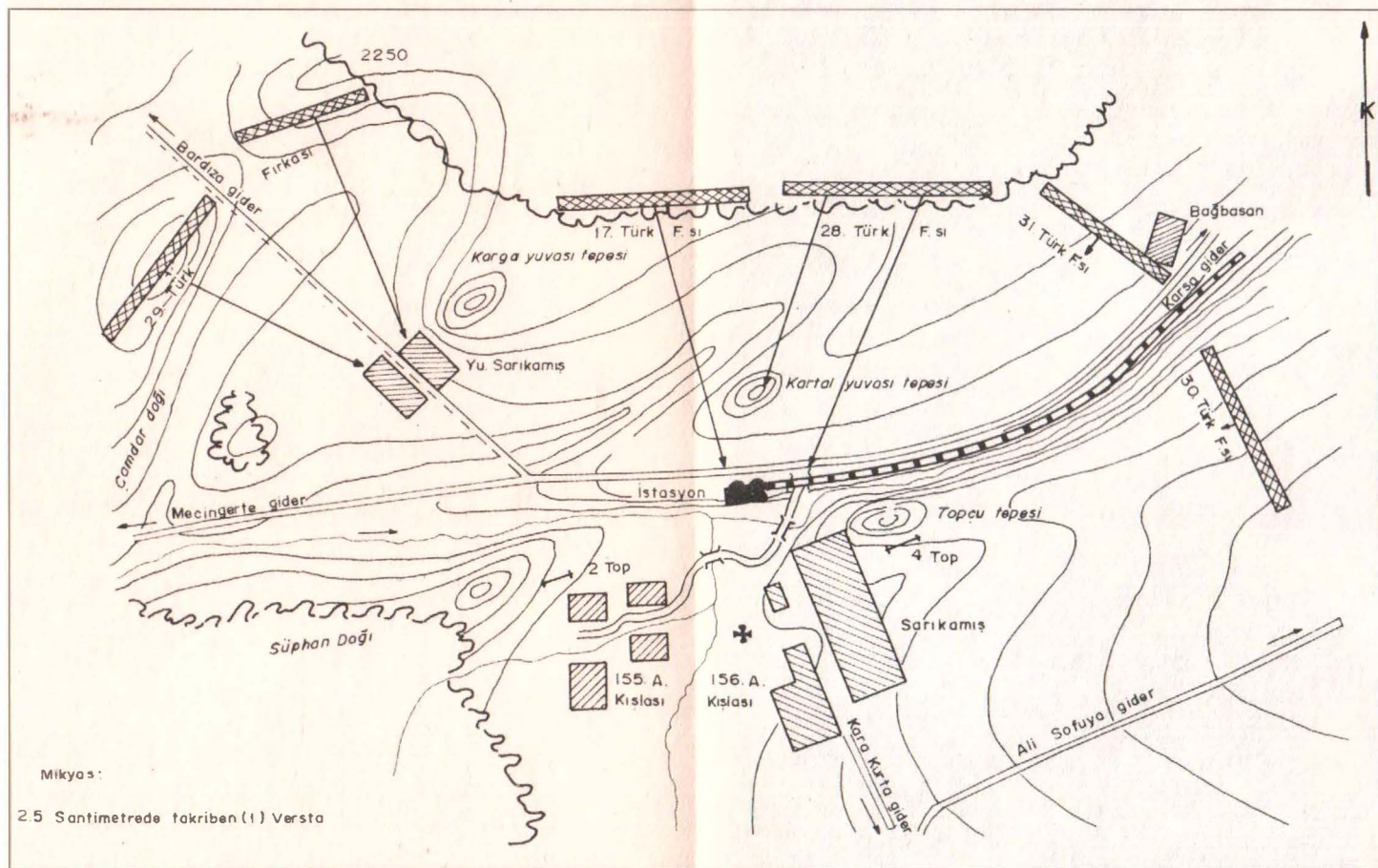
 Tafdiker 91, 113
 Tafta 29, 50
 - tabyası 29
 Tahir Bey (Binbaşı) 221
 Tahir Bey (Ordu Kurmay Baş-

kanlığı Birinci Şube Müdü-
 rü) 94
 Tahir Bey (Yarbay) 206
 Tahir Gediği 8, 84, 134
 Tahsin 16, 198, 236
 Tahsin Bey (Vali) 16, 17, 147,
 232, 236
 Tahsin Efendi (Teğmen) 157
 Taksim 219
 Talât Bey (Paşa; Dahiliye Nazı-
 r) 17, 26, 105, 131
 Tanenberg 44, 87
 Taşkesen 84
 Tenzile 85, 113, 116
 Tepebaşı 219
 Terpink 175, 180
 Tersane 219
 Teselya 75
 Teşkilat-ı Mahsusa 45, 52, 54,
 142
 Tiflis 30, 32, 226
 - Hastanesi 226
 Tokat 31, 45, 50
 Topçu Dağı 50, 65, 82, 94
 Topçu Okulu 14, 113, 115
 Tophane 219
 Toprakkale (Eleşkirt) 55, 59,
 180
 Tortum 150, 154, 158, 163,
 164, 173
 - Deresi 150, 164
 - Gölü 150
 - Vadisi 158
 Totan 142, 164
 Trablusgarp 12, 19, 182, 202,
 232, 238
 - Savaşı 19
 Trabzon 7, 8, 14, 18, 22, 24,
 29, 131, 140, 143, 146
 - iskelesi 24
 - limanı 8, 29
 Trakya 13, 15, 18
 Tuna boyu 75

- Turan 67
 Tutak 116, 143
 Tuti 121
 Tutmaç 165
 Tünel 219
 Türk 33, 35, 37, 39, 52, 55, 56, 76, 77, 81, 118, 158, 169, 177, 178, 183, 194, 220, 229, 230, 239
 - askeri 52, 76, 81, 183
 - köyü 56
 - ordusu 37, 239
 - subayları 77
 Türkçe 115
 Türkistan 145, 149, 177, 202, 221
 - alayı 202
 - Kolordusu 149
 Uzun Ahmet 49, 63, 76
 Üçkilise 57
 - Yaylası 62
 Üçüncü Ordu 3, 7, 9, 25
 Ügümü 79, 85, 91, 92
 Üsküdar 219
 Van 13, 16, 27, 28, 40, 65, 66, 99, 117
 - Aşiret Tugayı 27
 - jandarma tümeni 65
 Vangenhaym (Almanya Elçisi) 130
 Vardar Ordusu 37
 Vartanat 209, 210
 Vartanik 177, 179
 Vartanut 198, 203
 Vasfi Bey 164
 Velibaba 50, 82, 83, 84, 97, 121, 122, 140, 153
 - Boğazı 84
 Verintap 161
 Vidin 108
 Yağan 66, 84, 86, 87, 94, 113, 114
 - değirmenleri 114
 - Köyü 113
 Yakup Cemil 143, 151
 Yayla-Akmezar Dağı 184
 Yedinci Kolordu 21, 22
 Yeniköy 55, 145, 152, 154, 164, 172, 173, 177, 181, 184, 186, 188, 189, 202, 209, 210
 Yenisey Irmağı 77
 Yıldız 219
 Yukarı Aras vadisi 94, 113
 Yukarı Pasin 31, 54
 Yunanistan 75
 Yusuf İzzet Bey (Kurmaya Yarbay) 34, 35, 54, 69, 71, 85, 89, 171, 172, 222
 Yusuf Ziya Bey (Kurmaya Albay) 113, 115, 229
 Yüzveren (Yüzören) 120, 121, 123, 128, 140
 Zakim 154, 179
 Zeyrek 27
 Zinagon Yaylası 71
 Ziya Bey 35, 36, 113, 114, 115, 117, 118, 229
 Ziya Paşa 17, 132, 141, 142, 156, 158
 Ziyaret Tepesi 164, 173
 Ziyin (Süngütaş) tabyası 6
 Zor Gediği 55

—K—

